

INFORMATOR KRAJOZNAWCZY

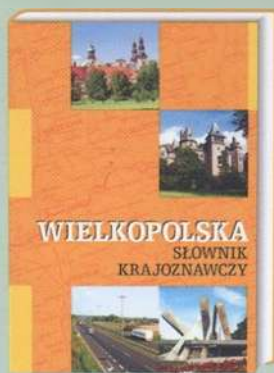
Wielkopolska. Przewodnik po miejscach ładnych i ciekawych

Włodzimierz Łęcki – znany i ceniony autor przewodników i wydawnictw turystycznych – opisał tym razem 50 tras wycieczkowych pozwalających dotrzeć zarówno do miejsc znanych wszystkim turystom (Poznań, Gniezno, Kórnik, Lednica, Biskupin) oraz do ciekawych zakątków regionu z rzadka polecanych przez przewodniki i biura turystyczne. Książka bogato ilustrowana (fotografie, rzuty, mapy).

Format 12,5 x 19,5 cm, oprawa twarda, całopapierowa, obj. 480 stron.

NOWOŚĆ

Wielkopolska. Słownik krajoznawczy

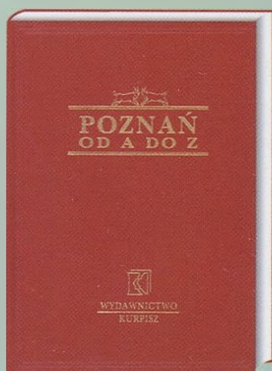
Książka zawiera ponad 1500 haseł w układzie alfabetycznym opisujących w wyczerpujący sposób ten region Polski. Publikacja przygotowana przez doświadczony poznański zespół autorów wydawnictw turystyczno-krajoznawczych. Pozycja bogato ilustrowana, zaopatrzona w dwa skorowidze: miejscowości oraz osób.

Format B5, oprawa twarda, całopapierowa, obj. 456 stron.

Poznań od A do Z

Leksykon krajoznawczy pod redakcją Włodzimierza Łęckiego i Piotra Maluśkiewicza przedstawiający w atrakcyjnej formie jedno z największych miast Polski, o bogatej historii i kulturze, stolicę Wielkopolski. 580 haseł, liczne zdjęcia, mapy, schematy.

Format B5, oprawa twarda, skóropodobna ze złoconymi, obj. 376 stron.

LINIA ULGOWA 0 801 35 24 14

Oplata naliczana jest jak za połączenie lokalne.

Księgarnie firmowe Wydawnictwa Kurpisz S.A.:

• KRAKÓW, ul. Gołębia 1/2a, tel. 0 (prefiks) 12/431 13 44 • PIŁA, ul. 1 Maja 5, tel. 0 (prefiks) 67/351 75 54 • POZNAŃ, ul. Rybaki 5, tel. 0 (prefiks) 61/853 57 60

POLSKIE TOWARZYSTWO TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZE
ODDZIAŁ W SZAMOTUŁACH

INFORMATOR KRAJOZNAWCZY

SZAMOTUŁY 2003

Wydawca: Oddział: PTTK w Szamotułach

Tekst przygotowany przez Wydawnictwo „KURPISZ”

Skład: **PLAAMA**STUDIO

Grafika: © 2003 Jarosław Kalużyński

Druk: AKCYGRAF • Przeźmierowo

ISBN: 83-914947-5-6

W niniejszej publikacji za zgodą autorów i Wydawnictwa Kurpisz S.A. wykorzystano fragmenty książki Wielkopolska. Słownik krajoznawczy, wyd. II zmienione, poprawione, Poznań 2002 (Przewodniczący Komitetu Redakcyjnego: Włodzimierz Łęcki, autorzy haseł: Paweł Anders, Witold Gostyński, Mariusz Kołodziejczak, Bogdan Kucharski, Włodzimierz Łęcki, Piotr Maluskiewicz, Wojciech Owsianowski, Jerzy Sobczak, Zbigniew Szmidt, Bogdan Żgodziński).

Informator krajoznawczy OWRP został wydany z okazji XLIV Ogólnopolskiego Wysokokwalifikowanego Rajdu Pieszego „Wielkopolska 2003” organizowanego przy wsparciu finansowym m.in.:

- Gaz de France,
- Ministerstwa Gospodarki,
Pracy i Polityki Społecznej,
- Urzędu Marszałkowskiego
Województwa Wielkopolskiego
- PZU Życie S.A.

INFORMATOR KRAJOZNAWCZY
JEST PRZEZNACZONY WYŁĄCZNIE
DLA UCZESTNIKÓW
XLIV OGÓLNOPOLSKIEGO
WYSOKOKWALIFIKOWANEGO
RAJDU PIESZEGO „WIELKOPOLSKA 2003”
I NIE MOŻE BYĆ SPRZEDAWANY
LUB ODSPRZEDAWANY
W CELACH ZAROBKOWYCH

**XLIV OGÓLNOPOŁSKI
WYSOKOKWALIFIKOWANY
RAJD PIESZY**

Niniejszy informator zawiera hasła dotyczące miejscowości i obiektów krajoznawczych położonych na trasach XLIV Ogólnopolskiego Wysokokwalifikowanego Rajdu Pieszego „Wielkopolska 2003“.

Dziękujemy Wydawnictwu Kurpisz S.A. i Autorom haseł za ich nieodpłatne udostępnienie do publikacji.

Oddział PTTK w Szamotułach

A

ANTONIEWO (wąg, gm. Skoki) – osada 4 km na pd. wsch. od Skoków, przy drodze do Bliżyc. Młodzieżowy Zakład Wychowawczy im. Janusza Korczaka, mieszczący się w kompleksie jednolitych zabudowań d. domu poprawczego z pocz. XX w., rozbud. w 1911-18 i 1936. Na bramie z 1938 znajduje się m.in. wizerunek św. Jana Bosco (rzeźb. Alfred Wiśniewski). W 1939-45 mieścił się tu obóz jeniecki (Oflag XXI A, potem XXI C), maksymalnie dla ponad 600 jeńców – początkowo Polaków, potem oficerów francuskich, następnie również Anglików, Jugosłowian, Norwegów, Holendrów i Włochów. Więzionych i zmarłych jeńców upamiętnia głaz z tablicą naprzeciwko zabudowań zakładu (1979). W pobliżu osady zespół stawów rybnych.

B

„BAGNO CHLEBOWO” (obo, gm. Ryczywół) – rez. przyr. (torfowiskowy) 10 km na pn. zach. od Obornik, po pd. stronie wsi Chlebowo, na terenie otoczonego lasami Puszczy Noteckiej największego w Wielkopolsce (pow. ok. 300 ha) torfowiska wysokiego typu atlantyckiego. Pow. 4,42 ha. Utw. w 1959 dla ochrony najciekawszego fragmentu torfowiska, z sosnami i brzożami o fantastycznych kształtach, żurawiną błotną, bagnem zwyczajnym i licznymi gatunkami torfowców. Występują tu też zmięte zygzakowate. Poza rez. znajduje się kopalnia torfu przetwarzanego dla celów ogrodniczych.

„BAGNO CHORZEMIŃSKIE” (wol, gm. Wolsztyn) – rez. przyr. (torfowiskowy) 5 km na pn. od Wolsztyna, po zach. stronie doliny Dojcy, k. d. leśniczówki Chorzemin. Pow. 3,66 ha. Utw. w 1959 dla ochrony śródleśnego torfowiska przejściowego, powstałego w bezodpływowym zagłębieniu terenu. Rosną tu rośliny gatunków rzadkich i chronionych, m.in. rosiczki – okrągłolistna i długolistna, żurawina błotna, bagno zwyczajne, bagnica torfowa, modrzewnica pospolita, przygielka biała. Torfowisko jest już częściowo porośnięte brzożami i sosnami. Przy d. leśniczówce rozpoczyna się ścieżka dydaktyczna, prowadząca także do grupy sosen o obw. do 230 cm i punktów widokowych nad Dojcą.

BARLIN, JEZ. (mch, gm. Sieraków) – rynnowe jez. w Kotlinie Gorzowskiej,

w dorzeczu Warty, 7 km na pn. wsch. od Międzychodu, na wys. 34 m n.p.m. Pow. 103 ha, dł. 3245 m, szer. 655 m, głęb. 3,2 m. Otoczone borami Puszczy Noteckiej, połączone strumieniem o dł. 1 km z Wartą. Brzegi od pn. wysokie, strome; od pd. płaskie. Po pn.-zach. stronie jez. od końca XIX w. do ok. 1930 czynna była kopalnia węgla brunatnego „Wanda”, głębinowa z szybem głęb. ok. 20 m.

BĄBLIN (obo, gm. Oborniki) – wieś 7 km na zach. od Obornik, na pr. brzegu Warty, przy szosie do Obrzycka. Klasztor i ośr. rekolekcyjny Misjonarzy Świętej Rodziny, zał. w 1935, z kaplicą Świętej Rodziny przebud. w 1982. Na ścianie zewn. tablica (1989) upamiętniająca obóz przejściowy dla ludności polskiej, który istniał tu w 1939. Wokół klasztoru park z poł. XIX w. (pow. 3,1 ha) na stoku doliny Warty, w którym ustawiono stacje Drogi Krzyżowej. Przy szosie pomnik mjr. Mikołaja Dobrzyckiego (1793-1848), poległego w Obornikach w powstaniu Wiosny Ludów.

BIAŁA (czt, gm. Wieleń) – wieś 12 km na pd. wsch. od Wielenia, wśród lasów Puszczy Noteckiej, na pd. brzegu Jez. Białego. Kościół MB Różańcowej z 1933. Na jego ścianie tablica upamiętniająca pobyt w B. kardynała Karola Wojtyły w 1977. Na plaży ośr. wypoczynkowego głąz „Serce Puszczy Noteckiej”, odsłonięty w 1999 podczas I Zjazdu Mazurów Wieleńskich. We wsi i najbliższej okolicy wiele działek rekreacyjnych.

W odl. 3 km na pd. zach. od B., przy drodze do wsi Miały, kamień upamiętniający Pawła Jechalika z Mężyka (1919-2001) – Syzyfa z Puszczy Noteckiej, który w 1989-99 przekopał rów łączący jeziora Zdręczno (pow. 6 ha) i Górne (pow. 29 ha, głęb. 1,4 m).

BIAŁE, JEZ. (czt, gm. Wieleń) – wieś 12 km na pd. wsch. od Wielenia, wśród lasów Puszczy Noteckiej, na wys. 53 m n.p.m. Pow. 109 ha, dł. 3550 m, szer. do 570 m, największa głęb. 2,7 m. Brzegi na ogół niskie, zalesione. Na jez. 2 wyspy. Przez jez. przepływa rz. Miałka. Na pd. brzegu wieś Biała. W okolicy wiele działek rekreacyjnych. Przy pn. brzegu głąz upamiętniający pobyt tu kardynała Karola Wojtyły w 1977.

BIAŁĘŻYN (poz, gm. Murowana Goślina) – wieś 6 km na pn. zach. od Murowanej Gośliny, przy szosie do Obornik. Kościół św. Tymoteusza z 1823-25, spalony przez hitlerowców w 1945 i odbud. w 1948. Na skraju lasu na pd. wsch. od wsi grób-pomnik na miejscu rozstrzelania 7 X 1939 przez hitlerowców 2 mieszkańców B.

W lesie na stoku doliny Warty 4 km na pd. zach. od wsi, rez. „Śnieżycowy Jar”.

BIAŁOKOSKIE, JEZ. (mch, gm. Chrzypsko Wielkie) – jez. rynnowe na Pojezierzu Poznańskim, w dorzeczu Warty, 6 km na pn. od Pniew, na wys. 83 m n.p.m. Pow. 146 ha, dł. 3830 m, szer. 840 m, głęb. 31,4 m. Brzeg wsch. niezbyt wysoki, bezleśny; brzeg zach. wysoki, stromy, porośnięty lasami mieszanymi. Linia brzegowa urozmaicona, szczególnie od strony zach., gdzie w wodę wrzynają się 2 większe półwyspy. Na jez. 3 wyspy o łącznej pow. 0,6 ha. Na brzegu wsch. wieś Białokosz. Z pn. krańca jez. wpływa Strumień Białokoski (Jez. Chrzypskie).

BIAŁOKOSZ (mch, gm. Chrzypsko Wielkie) – wieś 7 km na pn. od Pniew, nad Jez. Białokoskim, przy drodze do Łęczeczek. Późnoklasycystyczny dwór z 1804-05, pierwotnie parterowy, po 1890 przebud. na piętrowy, odrestaurowany ok. 1995 (ob. ośr. szkoleniowo-wypoczynkowy). Przy nim park krajobrazowy z pocz. XIX w. (pow. 5,0 ha) z okazałymi drzewami (buk odmiany purpurowej o obw. 480 cm, lipa 340 cm, dąb 410 cm, wiąz 330 cm, kasztanowiec 340 cm, 2 jesiony 530 i 430 cm). Nad jez. kąpielisko, na pn. od wsi ośr. wczasowy. Przy drodze do Gnuszyna 9 dębów o obw. do 530 cm.

BIEDRUSKO (poz, gm. Suchy Las) – wieś 15 km na pn. od Poznania, na wysokim l. brzegu Warty. Od 1901 istniał tu niemiecki obóz wojskowy, który 28 XII 1918 zdobyli powstańcy wlkp. i uwolnili Poznań od groźby ataku z pn. Dziś w B. znajduje się komendantura dużego poligonu wojskowego. Większość budynków należy do wojska; wśród nich kilka zabudowań z pocz. XX w., ceglanych i murowano-szachulcowych, m.in. szkoła, poczta, wieża ciśnień (1901). Przy gł. skrzyżowaniu pomnik żołnierzy 7 pułku strzelców konnych (1982), którzy we wrześniu 1939 stąd wyruszyli na front.

Park krajobrazowy z 2 poł. XIX w. (pow. 15,6 ha) z różnorodnym drzewostanem. W nim dekorowany rzeźbami pałac z 1877-80 (arch. Ludwik Huhn), z wysoką wieżą, elewacjami o uskokowej linii i wejściem z boku, gruntownie odnowiony w 1990 (ob. klub garnizonowy). Na skraju parku drewniana altana z pocz. XX w. w stylu orientalnym, a nieco dalej budynek kasyna z końca XIX w., z werandą (ob. nieużytkowany).

Poligon wojskowy (pow. 7500 ha) rozciąga się na pn. i zach. od B. W 1994 miały tu miejsce pierwsze w Europie środk.-wsch. ćwiczenia z wojskami NATO „Most współpracy”. W 1998 realizowano tutaj film

Ogniem i mieczem, m.in. sceny oblężenia Zbaraża. Fragmenty poligonu zajęte są przez kompleksy leśne o ciekawej florze i faunie. Częściowo został on uznany za obszar chronionego krajobrazu.

W odl. 3 km na pd. zach. od B., na terenie nieistniejącej wsi Chojnica, ruina późnogotyckiego kościoła św. Jana Chrzciciela z 1531-46, częściowo przebud. w 1 poł. XVIII w. w stylu barokowym.

„BIELAWY” (gnz, gm. Czarniejewo) – rez. przyr. (leśny) 4 km na pn. zach. od Czarniejewa. Pow. 19,91 ha. Utw. w 1954 dla ochrony zespołu lasu liściastego typu grądu naturalnego, o dwupiętrowej budowie drzewostanu. W górnym piętrze przeważają dęby znacznych rozmiarów w wieku 100-120 lat oraz jesiony, a w dolnym piętrze graby w wieku do 50 lat. W rez. rosną też m.in. buki, brzozy, jawory, klony, lipy, olsze i modrzewie.

BIEZDROWO (sza, gm. Wronki) – wieś 5 km na zach. od Wroniek, przy drodze do Pożarowa. Kościół Świętego Krzyża i św. Mikołaja z 1 poł. XV w., przebud. w 1784 wraz z dobudową późnobarokowej wieży i 1898-99 (dobudowa 2 kaplic), z prezbiterium przebud. w 1924-26 (arch. Stefan Cybichowski) – ob. sanktuarium Świętego Krzyża. W ołtarzu gł. krucyfiks późnogotycki z 1 poł. XVI w., na pn. ścianie nawy późnorenesansowa płyta nagrobna z 1622. Przy kościele grobowiec z 1 poł. XIX w. i klon o obw. 320 cm. W pn. części wsi zaniedbany park krajobrazowy z 2 poł. XIX w. (pow. 7,4 ha), z bogatym drzewostanem (m.in. kilkupienna lipa o obw. 760 cm, buk 370 cm i platan 380 cm). W nim neorenesansowy pałac-willa z ok. 1870 (arch. Stanisław Hebanowski) o bogato rozczłonkowanej bryle zdobionej licznymi detalami, z wieżą (ostatnio odrestaurowany).

BISKUPIN (żni, gm. Gąsawa) – wieś 7 km na pd. od Żnina, na zach. brzegu Jez. Biskupińskiego. Figura św. Jana Nepomucena z 1909, 2 domy z pocz. XX w.

W odl. 1 km na wsch. od wsi, na półwyspie jez. (d. wyspie o pow. ok. 2 ha) rez. archeol. na terenie osady warownej typu bagiennej z pocz. epoki żelaza, zbud. w 747-722 p.n.e. Pozostałości grodu odkrył przypadkowo w 1933 miejscowy nauczyciel Walenty Szwajcer. Od 1934 przez wiele lat badania naukowe prowadzili tu prof. Józef Kostrzewski i prof. Zdzisław Rajewski.

Osadę otaczał falochron i wał drewniano-ziemny o konstrukcji skrzyniowej. Wyspę opasano też częstokołem z 3-9 rzędów pali drewnianych, wbitych ukośnie w dno jez. Za częstokołem biegł wał

obronny o wys. ok. 6 m i obw. 463 m. Do bramy wjazdowej prowadził od strony lądu pomost drewniany o dł. ok. 120 m. W pobliżu bramy zlokalizowano plac zebrań i targów. Wewnątrz osady znajdowała się ulica okrężna (dł. 417 m) oraz ponad 100 domów konstrukcji sumikowo-łatkowej, ustawionych w 13 rzędach i przedzielonych 11 ulicami poprzecznymi o szer. ok. 3 m, wymoszczonymi bierwionami dębowymi i sosnowymi. Wnętrze każdej chaty dzieliło się na część mieszkalną i gospodarczą.

Zamieszkiwało tu 1000-1200 osób, które zajmowały się uprawą roli, hodowlą, łowiectwem, rybołówstwem, tkactwem, garncarstwem, garbarstwem, ciesielstwem, wyrobem narzędzi z rogu i kości oraz przedmiotów z brązu i żelaza. Położony w pobliżu „szlaku bursztynowego” B. uczestniczył też aktywnie w handlu.

Ok. 400-250 p.n.e. osada uległa znacznym przeobrażeniom i w końcu została opuszczona. W VIII-XI w. n.e. istniał na tym miejscu niewielki gródek plemienny. Na wysoczyźnie na pd. od jez. odkryto starszą zagrodę dla zwierząt (kraal) z ok. 1700-1600 p.n.e.

Ob. znajduje się tu rez. archeol.-hist. (pow. 23 ha), z muzeum otw. w 1950, które w 1976 otrzymało specjalny pawilon ekspozycyjny. Na podstawie wykopalisk ok. 1975 zrekonstruowano część osady z falochronem, łamaczem kry, wałem obronnym, bramą, ulicami i 2 rzędami domów. Na teren rez. przeniesiono w 1974 ze wsi B. drewnianą chatę pałucką z 1820 (konstrukcji sumikowo-łatkowej i częściowo zrębowej, ze zrekonstruowanym podcieniem) i urządzono w niej wystawę etnograficzną na temat Pałuk. W sąsiedztwie obiekty badawcze archeologii doświadczalnej, rekonstruującej przejawy działalności d. mieszkańców B., z zagrodą koników polskich, owiec wrzosówek i kóz. Na otwartej przestrzeni poza rez. plenerowa galeria rzeźb.

Od 1995 corocznie we wrześniu organizowane są festyny archeol., prezentujące życie d. mieszkańców osady. W sezonie letnim kursuje tu kolej wąsk. na trasie Żnin-Gąsawa (przystanek przy bramie muzeum). Po jez. w sezonie pływa statek wycieczkowy „Diabeł Wenecki”. W 1998 kręcono tu zdjęcia do filmu Ogniem i mieczem, a w 2002 – do filmu Stara baśń.

BISKUPIŃSKIE, JEZ. (żni, gm. Gąsawa) – jez. na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w dorzeczu Noteci, 7 km na pd. od Żnina, na wys. 80 m n.p.m. Pow. 117 ha, dł. 1725 m, szer. do 885 m, maksymalna głęb. 13,7m. Ma kształt nieco wydłużony z zach. na wsch. Brzegi bezleśne, linia brzegowa niezbyt urozmaicona. Od pd. półwysep (d. wyspa) z osadą przedhistoryczną. Przez jez. z pd. na pn. przepływa rz. Gąsawka.

BŁĄŻEJEWKO (poz, gm. Kórnik) – nieduża wieś 5 km na pd. od Kórnika, na zach. brzegu Jez. Bnińskiego. Na pd. od wsi duży ośr. szkoleniowo-wypoczynkowy, z hotelem, stadionem, boiskami sportowymi i kąpieliskiem. Na jego terenie 2 dęby o obw. 620 i 420 cm; trzeci dąb o obw. 480 cm rośnie na polu niedaleko wjazdu na teren ośr.

BNIŃSKIE, JEZ. (poz, gm. Kórnik) – rynnowe jez. na Równinie Wrzesińskiej, w dorzeczu Warty, na pd. od Kórnika, na wys. 66 m n.p.m. Pow. 226 ha, dł. 4545 m, szer. 655 m, głęb. 8,5 m. Brzegi niskie, niezalesione. W części pd. wysepka (pow. 0,004 ha), w części pn. półwysep Szyja z 2 grodziskami. Nad jez. kilka osiedli domków letniskowych i ośr. wypoczynkowych (największy w Błężewku).

BOBOWICKO (mrz, gm. Międzyrzecz) – wieś 4 km na wsch. od Międzyrzecza, nad Jez. Bobowickim (pow. 36 ha, głęb. 14,5 m), przy szosie do Trzciela. Zespół Szkół Rolniczych. W XVI-XVII w. jeden z gł. ośr. arian polskich. Nad jez. pałac barokowy z 2 poł. XVIII w., przebud. w XIX i XX w., kryty dachem mansardowym, zniszczony przez pożar w 1971 i odbud. (ob. nieużytkowany). W elewacji frontowej facjata zwieńczona tympanonem z kartuszem herbowym. Obok oficyna zwana starym dworkiem, zbud. w XVIII/XIX w., oraz zabudowania folwarczne. Przy pałacu park z końca XVIII w. (pow. 3,6 ha) oraz d. cmentarz ewang. z obeliskiem nagrobnym z 1783 i fragmentem szpaleru lipowego. Nowy kościół Miłosierdzia Bożego z 1986-89 (arch. Marek Mierzejewski). Nad jez. kąpielisko. W kierunku pn. przebiega pasmo wzniesień Ozu Bobowickiego (wys. do 70 m n.p.m.).

BOLECHOWO (poz, gm. Czerwonak) – wieś 16 km na pn. od Poznania, przy szosie i linii kol. do Wągrowca. Fabryka zbrojeniowa „Pressta” (zbud. w 1979-88), fabryka autobusów „Solaris”, zakład przerobu gumy. Eklektyczny dwór z 1 poł. XIX w., rozbud. w końcu XIX w. i gruntownie przebud. na pocz. XX w. (częściowo w ruinie). Przy nim wjazd i białodrzew o obw. po 370 cm, a dalej park z 1 poł. XIX w. (pow. 3,2 ha), w którym zachowały się aleje grabowe. Na skraju parku kaplica Najśw. Serca Pana Jezusa z 1899, po 1982 zaadaptowana na kościół parafialny. Na skraju lasu na pn. od wsi pomnik na miejscu rozstrzelania we wrześniu 1939 przez hitlerowców 9 Polaków.

BOLEWICE (nto, gm. Miedzichowo) – duża wieś 6 km na pn. od Nowego Tomyśla, przy szosie Poznań-Świecko. Nadleśnictwo. Kościół Chrystusa

Króla z 1933-36 (arch. Marian Andrzejewski), o poprzecznym układzie wnętrza. Przy nim nowoczesna Droga Krzyżowa. Pozostałości parku dworskiego z końca XIX w. (pow. 1,0 ha), z dębami o obw. do 390 cm. Na wsch. od wsi telewizyjna wieża przekaźnikowa z 1962.

BORUJA KOŚCIELNA (nto, gm. Nowy Tomyśl) – duża wieś 5 km na pd. od Nowego Tomyśla, przy szosie do Wolsztyna. Powstała w XVIII w. w okresie kolonizacji olęderskiej. Centrum o wyjątkowej wśród osad olęderskich zwartej zabudowie wokół placu kościelnego i gł. ulicy. Poewang. kościół św. Wojciecha z 1781, z wieżą z ok. 1900, w którym w 1957-59 wymieniono ściany drewniane na murowane. Przy nim lipy o obw. do 470 cm i dęby do 310 cm. Wiele starych zabudowań, głównie drewnianych i szachulcowych. Przy szosie do Nowego Tomyśla drewniany wiatrak koźlak z 1755. Przy drodze do Bukowca rosną dęby o obw. do 360 cm.

BORUSZYN (czł, gm. Połajewo) – wieś 16 km na pd. od Czarnkowa, na pn. skraju Puszczy Noteckiej, przy drodze Obrzycko-Połajewo. Późnoklasycystyczny kościół św. Andrzeja z 1822, rozbud. w 1850, stojący na wydmie, z wyposażeniem z 1 poł. XIX w. Przy nim dzwonnica z ok. 1850-60. Park podworski (pow. 1,5 ha) ze starymi jesionami i lipami.

BRODNICA (śrm) – wieś gminna 12 km na pn. zach. od Śremu, przy szosie do Mosiny. Wzmiankowana od 1230, w 1426-1530 wymieniana jako miasto. Neogotycki kościół św. Katarzyny z 1863-70, z transeptem i wysmukłą wieżą dobud. w 1890 (proj. Stanisław Hebanowski). Jednolite neogotyckie wyposażenia wnętrza, epitafium Chłapowskich z 1919 (rzeźb. Mieczysław Lubelski). Od zewnątrz epitafia Moraczewskich i Mańkowskich oraz kaplica grobowa Koźmianów. Przy kościele pusty grób Józefa Wybickiego z 1880, którego prochy w 1923 przeniesiono do kościoła św. Wojciecha w Poznaniu. Przy bramie tablica ku czci fundatorów i donatorów (1989). Naprzeciwko kościoła organistówka, a przy niej kaplica, obie z końca XIX w. Eklektyczny piętrowy dwór z ok. 1880 (ob. hotel); przy nim popiersie J. Wybickiego (1980, rzeźb. Grzegorz Kowalski). Wokół park krajobrazowy z XVIII/XIX w. (pow. 5,6 ha), z dębami o obw. do 420 cm i jesionami do 480 cm. Do dworu prowadzi pomnikowa aleja kasztanowcowo-lipowa. W pd. części wsi zespół czworaków z pocz. XX w., ozdobionych w narożach figurami świętych.

BRODY (nto, gm. Lwówek) – wieś 8 km na wsch. od Lwówka, na l. brzegu Mogilnicy, przy drodze do Dusznik. Rolniczy Zakład Doświadczalny

poznańskiej Akademii Rolniczej, tartak.

Drewniany kościół św. Andrzeja z 1670-73, z zakrystią z 1731 i kruchtą z 1756, gruntownie restaurowany w 1935-39, z bocznymi kaplicami tworzącymi rodzaj transeptu. Obok lipa o obw. 670 cm, dzwonnica o pochyłych ścianach, zapewne z XVII w., oraz pomnik poległych w I wojnie świat. (1935) z rzeźbioną grupą pasyjną, tablicą z 254 nazwiskami poległych w 1914-20 i 1939-45. W sąsiedztwie plebania z 1904.

Pałac neorenesansowy z 1892, z wieżą w narożniku, rozbud. ok. 1900 o część mieszczącą salę balową. Wokół park z 1 poł. XIX w. (pow. 6,4 ha), z platanami o obw. do 630 cm, potrójnym jesionem o obw. 520 cm, wiązem 350 cm, białodrzewem 450 cm, dębami o obw. do 400 cm i lipami do 320 cm. Neoromańska kaplica Świętego Krzyża z końca XIX w., o rozczłonkowanej bryle. Przy niej mauzoleum von Pflugów w tym samym stylu. W obrębie zabudowań folwarcznych gorzelnia z 1907, stodoła z 1870 i spichrz z 1905.

Nad Mogilnicą, 3 km na pd. wsch. od wsi, znajduje się porośnięte krzewami grodzisko pierścieniowate o średnicach 15x30 m.
W B. ur. się Emilia Sczaniecka.

BUCHARZEWO (mch, gm. Sieraków) – wieś 3 km na pn. wsch. od Sierakowa, na pr. brzegu Warty, rozrzucona na nadrzecznych enklawach na skraju Puszczy Noteckiej. Siedziba Nadleśnictwa Sieraków. Przy drodze do Chojna, na terenie d. osady Bukowce, w budynku z 2 poł. XIX w. schronisko turystyczne „Chata Zbójców” (otw. w 1970). Nad Jez. Bucharzewskim (pow. 13 ha, głęb. 4,8 m) kolonia domów letniskowych.

„BUCZYNA” (obo, gm. Rogoźno) – rez. przyr. (leśny) 10 km na pn. wsch. od Obornik, po pn.-wsch. stronie wsi Pacholewo. Pow. 15,75 ha. Utw. w 1958 dla ochrony lasu bukowego, rosnącego na wsch. granicy naturalnego występowania buków. Obszar chroniony leży pośrodku największej w Wielkopolsce buczyny (pow. ok. 400 ha), pokrywającej wysoczyznę morenową o urozmaiconej konfiguracji powierzchni, z wilgotnymi zagłębieniami. Pod ochroną jest drzewostan liściasty liczący ponad 100 lat, z przewagą buków oraz domieszką dębów, olszy, grabów, brzoź i sosen.

BUDZISZEWKO (obo, gm. Rogoźno) – wieś 8 km na pd. wsch. od Rogoźna. We wrześniu 1831 gościł tu u Konstancji i Józefa Łubieńskich Adam Mickiewicz i był ojcem chrzestnym ich córki. Drewniany kościół św. Jakuba z 1755, przebud. w 1959-60, z wyposażeniem barokowym i rokokowym. Klasycystyczny pałac z pocz. XIX w., znacznie przebud. w 2 poł. XIX w.

(ob. w remoncie), z tablicą upamiętniającą pobyt wieszczka (1955). W parku z pocz. XIX w. (pow. 5,1 ha) ślady założenia regularnego i okazy starych drzew, m.in. dębów o obw. do 500 cm. W szkole izba pamiątek poświęcona A. Mickiewiczowi.

Na wsch. od B., nad Jez. Budziszewskim, sezonowe ośr. wczasowe.

BUDZISZEWSKIE, JEZ. (obo, gm. Rogoźno) – rynnowe jez. na Pojezierzu Chodzieskim, w dorzeczu Welny, w rynnach między Skokami a Rogoźnem, na wys. 72 m n.p.m. Pow. 163 ha, dł. 4600 m, szer. 520 m, największa głęb. 14,0 m. Przeływa przez nie rz. Mała Welna. Brzegi zalesione, od zach. częściowo strome. Nad jez. sezonowe ośr. wczasowe.

BUDZYŃ (Pi) – duża wieś gminna 13 km na pd. od Chodzieży, po wsch. stronie szosy i linii kol. Poznań-Piła. Pierwsza wzmianka z 1450. Wcześniej istniała na skraju obecnej wsi osada Bugaje, prawdopodobnie zniszczona w XIV w. Prawa miejskie sprzed 1458, odnowione w 1641. Miasto królewskie w starostwie rogozińskim, a potem siedziba niegrodowego starostwa budzyńskiego, zagarnięta w 1774 przez Prusaków wbrew postanowieniom I rozbioru Polski. W powstaniu wlkp. ośr. wypadowy na Chodzież. Utrata praw miejskich w 1934.

Centrum B. stanowi wydłużony rynek (ob. ul. Rynkowa) z neoromańskim kościołem poewang. św. Andrzeja Boboli z 1881 pośrodku i domami szczytowymi częściowo z 1 poł. XIX w. Po wsch. stronie rynku neorenesansowy kościół św. Barbary z 1849. Wewnątrz późnorenesansowy ołtarz gł. z 1 poł. XVII w. i 2 ołtarze boczne z XVIII w., na ambonie rzeźba gotycka z XVI w. Na murze tablica upamiętniająca ofiary terroru hitler., a na cmentarzu przykościelnym nagrobki z 1 poł. XIX w. w formie obelisków i mogiły 4 powstańców wlkp. Przed domem kultury pomnik ku czci uczestników walk o wolność (1986). Na cmentarzu przy ul. Rogozińskiej groby 12 poległych powstańców wlkp. i 8 ofiar hitleryzmu. Na pd. od wsi korpus wiatraka koźlaka, zapewne z XIX w.

Przy drodze do Chodzieży znajduje się piaszczyste wzgórze Okrąglik – miejsce pochówku żołnierzy napoleońskich poległych w 1813, potem cmentarz zmarłych na cholera oraz miejsce egzekucji 3 mieszkańców B. w 1939. Pomnik (1969) na miejscu odparcia 7 II 1919 ataku niemieckiego i zdobycia samochodu pancernego. Po drugiej stronie drogi figura MB z ok. 1910 (po zniszczeniu przez hitlerowców zrekonstruowana w 1982), u stóp której złożono ziemię uświęconą krwią poległych i pomordowanych w 1918-19 i 1939-45. W pn. części wsi, przy szosie do Piły, os. Cechowe z zakładami produkcyjnymi różnych branż.

„BUKI NAD JEZIOREM LUTOMSKIM” (mch, gm. Sieraków) – rez. przyr. (leśny) na pd.-zach. brzegu Jez. Lutomskiego, w Sierakowskim P.K., 4 km na pd. od Sierakowa. Pow. 55,17 ha. Utw. w 1958 dla ochrony skupiska okazałych buków pospolitych, rosnących na zach. granicy naturalnego zasięgu. Obwody ich pni przekraczają 300 cm, a wiek ocenia się na ok. 300 lat. Chroniony drzewostan ciągnie się na dł. 3,5 km wąskim pasem na opadającym do jez. stromym stoku rynny polodowcowej, pociętym wąwozami erozyjnymi. Oprócz buków występują tu m.in. dęby, jesiony, graby, sosny. Przy brzegu jez., w pasie o szer. do 200 m, rosną w naturalnym zespole łągowym olsze czarne o znacznych wymiarach. Na terenie rez. grodzisko o średnicy 80 m.

BUKOWIEC (mrz, gm. Międzyrzecz) – wieś 11 km na pd. wsch. od Międzyrzecza, w najwyższej partii Wału Bukowieckiego, przy szosie i linii kol. do Zbąszynka. Kościół św. Marcina z 1980-83 (arch. Henryk Pielichowski), zbud. na miejscu spalonego kościoła drewnianego z 1550. Zabudowania folwarczne z poł. XIX w. z kamieni i cegieł; wśród nich neorenesansowy budynek bramny z 2 wieżami – czworoboczną i cylindryczną. Obok park krajobrazowy z XIX w. (pow. 18,0 ha), z wieloma gatunkami drzew egzotycznych, zajmujący obszerny wąwóz i jego zbocza.

BUKOWIEC (nto, gm. Nowy Tomyśl) – duża wieś 8 km na pd. wsch. od Nowego Tomyśla, przy szosie do Grodziska Wlkp. Drewniany kościół św. Marcina z 1737-42, poszerzony w 1923-25 o poprzecznie usytuowaną nawę (proj. Stefan Cybichowski), odrestaurowany w 1982-84. Obok niego stare lipy o obw. do 370 cm i wiązy do 410 cm, krzyż z datą 1635 na chorągiewce i grota MB, przy której 2 barokowe rzeźby świętych. Po drugiej stronie szosy organistówka (ul. Kościelna 18) z końca XIX w., częściowo o konstrukcji szachulcowej, oraz krzyż przydrożny z 1920 o charakterze lud. Na cmentarzu kaplica NMP Bolesnej z 1926 – mauzoleum poległego powstańca wlkp. Obok bazy GS przy ul. Sętopskiej rośnie dąb o obw. 410 cm. Przy ul. Kąkolewskiej 13 krzyż z 1911. W lesie niedaleko leśniczówki B., 2 km na pd. zach. od wsi, rosną dęby o obw. do 480 cm.

C

„CEGLINIEC” (mch, gm. Sieraków) – rez. przyr. (leśny) 4 km na zach. od Sierakowa, w Sierakowskim P.K. Pow. 4,33 ha. Utw. w 1960 dla ochrony 170-letniego drzewostanu sosnowego ocalałego po klęsce strzygoni

choinówki, która w 1922-24 nawiedziła lasy Puszczy Noteckiej. Naturalny zespół boru świeżego porasta wsch. brzeg rynnowego Jez. Mniszego (pow. 25 ha, głęb. 4,9 m). W górnym piętrze drzewostanu rosną stare sosny, w dolnym dęby i brzozy w wieku ok. 70 lat, a przy brzegu jez. olsze czarne. W lasach w sąsiedztwie rez. zachowały się inne pomnikowe okazy sosen.

CHALIN (mch, gm. Sieraków) – wieś 6 km na pd. zach. od Sierakowa, wśród wzgórz i lasów, w sąsiedztwie kilku jezior (m.in. Jez. Śremskiego). Dwór z poł. XIX w., ostatnio odrestaurowany. W dworze i nowym budynku hotelowym otw. w 1996 Ośr. Edukacji Przyrodniczej, prowadzący zajęcia dla młodzieży z zakresu ochrony środowiska i poznawania przyrody. W sąsiedztwie park krajobrazowy z końca XIX w. (pow. 4,0 ha) o urozmaiconym drzewostanie, z kasztanem jadalnym o obw. 570 cm, platanem 470 cm, lipą 400 cm i choiną kanadyjską 240 cm, a także młode dęby, wyhodowane z nasion dębu Robin Hooda z lasu Sherwood w Anglii. W pobliskim folwarku 2 okazałe budynki inwentarskie z końca XIX i pocz. XX w., zbud. z głazów narzutowych.

CHARCICE (mch, gm. Chrzypsko Wielkie) – wieś 8 km na wsch. od Sierakowa, nad Jez. Charcickim (pow. 10 ha, głęb. 2,0 m), w pagórkowatej bezleśnej okolicy. Pałac z ok. 1840, przebud. w końcu XIX w. w okazałych formach neogotyckich i mauretańskich, z ozdobną wieżą w narożu (ob. zakład leczenia uzależnień). Przy nim park z pocz. XIX w. (pow. 8,0 ha), z pomnikowymi drzewami. W okolicy wsi drewniane domy z ok. 1935, tzw. poniatówki, zbud. dla osadników na gruntach rozparcelowanego folwarku.

CHEŁST (czt, gm. Drawsko) – wieś 9 km na pd. zach. od Krzyża Wlkp., na pn. skraju Puszczy Noteckiej, nad Miałą, opodal pd. brzegu doliny Noteci, przy szosie Czarnków-Drezdenko. Szachulcowy kościół MB Częstochowskiej z końca XIX w., kilka chałup z końca XVIII i XIX w. We wsch. części Ch., na tzw. starej szkole, tablica poświęcona ur. tu Józefowi Chociszewskiemu (1837-1914), pisarzowi, bojownikowi o oświatę narodową, redaktorowi i wydawcy czasopism, autorowi ok. 150 ogromnie popularnych książek.

CHŁOP, JEZ. (mrz, gm. Pszczew) – jez. w Bruździe Zbąszyńskiej, w dorzeczu Obry, 15 km na wsch. od Międzyrzecza, na wys. 54 m n.p.m. Pow. 228 ha, dł. 4150 m, szer. 975 m, głęb. 23,0 m. Leży na terenie Pszczewskiego P.K., okolone niemal w całości lasami, o urozmaiconej linii

brzegowej, czystej wodzie i malowniczym otoczeniu. Po wsch. stronie wzniesienia należące do Ozu Pszczewskiego, z kulminacją na Górze Wysokiej 101 m n.p.m.; tego samego pochodzenia jest wielki półwysep Jelenia Głowa (dł. 700 m, wys. 19 m ponad lustro wody). Do zach. brzegu przylega obszar pagórków kemowych z kulminacją na Górze Dzików 82 m n.p.m. Przez jez. przepływa rz. Zielomysłka, uchodząca do Obry przez jez. Rybojadło (Jez. Wielkie). Nad jez. Ch., bardzo atrakcyjnym dla wędkarzy i wodniaków, kilka ośr. wypoczynkowych.

CHODZIESKIE, JEZ. (cho, miasto Chodzież) – owalne jez. na Pojezierzu Chodzieskim, w dorzeczu Noteci, przylegające od wsch. do centrum Chodzieży, na wys. 54 m n.p.m. Zwane też Jez. Miejskim. Pow. 116 ha, dł. 1690 m, szer. do 970 m, największa głęb. 6,7 m. Brzegi w większości podmokłe, porośnięte trzcinami, od pd. stykające się ze wzgórzami morenowymi, od pn. z doliną Noteci. Przy zach. brzegu droga spacerowa, przystanie żeglarskie i molo, przy brzegu wsch. kąpielisko k. wsi Rataje. Od 1993 na jez. odbywają się zawody motorowodne o randze mistrzostw świata i Europy. Przez jez. przepływa rz. Bolemka, płynąca od jez. Karczewnik do Noteci. W XIX w. istniały plany budowy kanału łączącego Ch.J. z Notecią (dł. 7 km) i budowy tu portu śródlądowego.

CHODZIEŻ (cho) – miasto powiatowe na Pojezierzu Chodzieskim, na pd. od doliny Noteci, nad jeziorami Chodzieskim, Karczewnik (pow. 33 ha, głęb. 6,5 m) i Strzeleckim (pow. 17 ha, głęb. 4,0 m). Węzeł drogowy (szosy Poznań-Koszalin oraz do Czarnkowa, Gniezna i Szamocina), linia kol. Poznań-Piła. Pow. 12,77 km², 20 300 mieszk.

Pierwotnie osada przy trakcie z Gniezna do Ujścia, wzmiankowana w 1404. Prawa miejskie od 1434; miasto prywatne. W XVII-XVIII w. rozwój sukiennictwa i związane z nim zał. w XVIII w. nowego miasta, obok starego. Miasto powiatowe w 1818-1975 i od 1999. W 2 poł. XIX w. Ch. była największym w kraju ośr. produkcji porcelany i porcelitu. W styczniu 1919 walki powstańców wlkp. W 1939 krwawe represje hitlerowców. Po 1960 znaczny rozwój miasta. Ob. fabryka porcelany, zakłady przemysłu metalowego i spożywczego. Ośr. szkolnictwa, centrum ruchu turystycznego.

Zachował się średniowieczny układ urbanistyczny z kwadratowym Rynkiem pośrodku. Po zach. stronie Rynku kościół św. Floriana z końca XV w., jednonawowy z kaplicami, po kilku przebudowach późnobarokowy. Wyposażenie w większości z XVIII w., m.in. barokowe ołtarze i obrazy. Przy Rynku i sąsiednich ulicach domy z XIX i pocz. XX w., m.in. o formach

eklektycznych i secesyjnych, przy ul. Kościuszki i ul. Wojska Polskiego szczytowe domy tkaczy z XVIII/XIX w.

Przy ul. Buszczaka, na terenie d. fabryki porcelitu, fragmenty murów d. zamku Potulickich z XV/XVI w. W zach. części miasta, na stoku wzgórz i skraju lasu, kompleks obiektów obejmujący dom wycieczkowy (1963), dom kultury, amfiteatr i restaurację. Na cmentarzu przy ul. Ujskiej mogiła i pomnik powstańców wlkp. z 1918-19. Na zach. skraju Ch. duże sanatorium (zał. w 1925), ob. szpital chorób płuc z ośr. chirurgii torakalnej. Na pn. od centrum kościół Nawiedzenia NMP z 1980-87 (proj. Henryk Marcinkowski i Lech Sternal).

W Ch. ur. się Roman Drews (1908-77), wybitny chirurg, prof. Akademii Medycznej w Poznaniu, autor licznych prac naukowych.

Okolice Ch. są atrakcyjnym terenem wycieczkowym: jeziora, wzgórza (Gontyniec), lasy (w dużej części liściaste). Nad Jez. Chodzieskim przystanie żeglarskie, a przy wsch. brzegu (we wsi Rataje) kąpielisko. Na pn. od miasta rozległa pradolina Noteci.

CHOJNO (Pi, gm. Wronki) – wieś 11 km na zach. od Wroniek, na pr. brzegu Warty, na pd. skraju borów Puszczy Noteckiej. W pocz. XVIII w. przybyła tu grupa osadników, po których zachowały się złośliwe anegdoty i pewne odrębności w budownictwie. Kościół Chrystusa Króla z 1927, w którym pod chórem tablica ku czci 30 parafian poległych w 1914-20. Naprzeciwko szkoły głaz z tablicą ku czci żołnierzy napoleońskich (1999). Dwór z ok. 1870 (ob. leśniczówka). Przy niej park (pow. 1,2 ha) z dębami o obw. do 570 cm i sosnami do 300 cm, w alei dojazdowej dąb o obw. 410 cm i lipa 420 cm. Przy przeprawie promowej na Warcie topola o obw. 750 cm.

Na pd. brzegu śródleśnego Jez. Radziszewskiego (pow. 45 ha, głęb. 12,1 m), 2 km na zach. od Ch., sezonowy ośr. wypoczynkowy z kąpieliskiem. Po pn.-wsch. stronie jez. stanowisko dłużosza królewskiego (chronionej paproci).

CHOMIĄSKIE, JEZ. (źni, gm. Gąsawa) – jez. na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w dorzeczu Noteci, 13 km na pd. wsch. od Żnina, na wys. 80 m n.p.m. Pow. 102 ha, dł. 2680 m, szer. do 600 m, maksymalna głęb. 34,3 m. Akwen rynnowy, rozciągnięty z pn. na pd., znany z malowniczości, zalesiony od zach. i pn. wsch. Nad brzegami ośr. wypoczynkowe i osiedla domków letniskowych. Z Jez. Ch. wypływa Foluska Struga (l. dopływ Noteci).

CHOMIĄŻA SZLACHECKA (źni, gm. Gąsawa) – wieś 13 km na pd. wsch. od Żnina, przy pd. krańcu Jez. Chomiąskiego. Na wzgórzu nad jez.

klasycystyczno-neogotycki kościół św. Jana Chrzciciela z 1831, z wieżą o baniastym helmie. Wewnątrz wyposażenie neogotyckie z ok. 1900 oraz barokowe rzeźby św. Stanisława i Wojciecha. Przy kościele 3 grobowce z 1833-55. Plebania późnoklasycystyczna z 1 poł. XIX w., przy niej w ogrodzie dąb o obw. 400 cm. Dwór późnoklasycystyczny z poł. XIX w., otoczony parkiem z XIX w. (pow. 4,6 ha) rozplanowanym na stokach doliny jez. Przy skrzyżowaniu w centrum wsi figura św. Jana Nepomucena z pocz. XX w. W okolicach Ch.S. liczne ośr. wypoczynkowe i domki letniskowe.

CHORZEMIN (wol, gm. Wolsztyn) – wieś 3 km na pn. zach. od Wolsztyna. Pałac neogotycki z ok. 1910, o rozbud. fasadzie i ceglanych ozdobach, z niską wieżą z boku. Wokół park z pocz. XX w. (pow. 2,7 ha) z pomnikowymi drzewami, m.in. dębem kaukaskim o obw. 350 cm (prawdopodobnie najgrubszy okaz w Polsce). Przy domu nr 15 rośnie dąb o obw. 390 cm.

Ok. 2,5 km na pn. wsch. od wsi leży rez. przyr. „Bagno Chorzemińskie”.

CHRZYPSKIE, JEZ. (mch, gm. Chrzypsko Wielkie) – jez. na Pojezierzu Poznańskim, w dorzeczu Warty, 10 km na pn. od Pniew, na wys. 45 m n.p.m. Pow. 304 ha, dł. 2870 m, szer. 2220 m, maksymalna głęb. 15,0 m. Największy akwen turystycznego regionu Pojezierza Międzychodzko-Sierakowskiego. Urozmaicona linia brzegowa, w części pn. 3 zatoki, pośrodku 3 wyspy (łączna pow. 2,2 ha). Brzegi w większości bezleśne, częściowo wysokie – szczególnie w części pd., gdzie do jez. przylegają wzgórza morenowe o wys. do 108 m n.p.m.

Na pn. brzegu jez. wieś Chrzypsko Wielkie z kąpieliskiem i kempingiem. Przy zach. brzegu wieś Łęczeczki z ośr. wypoczynkowymi. Na wsch. od jez. najwyższy (wys. ok. 25 m) ceglany most w Wielkopolsce, na nieczynnej linii kol. Szamotuły-Międzychód, przez dolinę strumienia płynącego od Jez. Kikowskiego (pow. 8 ha).

K. Łęczeczek do Jez. Ch. wpada Strumień Białokoski, płynący z Jez. Białokoskiego malowniczą doliną i mający w dolnym biegu wartki nurt przypominający potoki górskie. Odpływ wód z jez. strumieniem Oszczyńca do Jez. Białeckiego i dalej do Jez. Lutomskiego.

CHRZYPSKO WIELKIE (mch) – wieś gminna 9 km na pd. wsch. od Sierakowa, na pn. brzegu Jez. Chrzypskiego, przy szosie Kwilcz-Wronki. Pierwsza wzmianka z 1393. Późnogotycki kościół św. Wojciecha z 1600-09.

Wewnątrz drewniany strop, ołtarze z XVII i XVIII w., w l. ołtarzu gotycka rzeźba MB na lwie z ok. 1360, późnogotycki krucyfiks z pocz. XVI w. Opodal kościoła stodoła szachulcowa z poł. XIX w. W centrum wsi pałac z pocz. XX w., z portykiem kolumnowym. Nad jez. kemping i kąpielisko.

Okolice Ch. W. są malownicze; na pd. od wsi przebiega pasmo moreny czołowej.

CHUDOBCZYCE (mch, gm. Kwilcz) – wieś 6 km na zach. od Pniew, na pd. zach. od jez. Lubosz Wielki (pow. 94 ha, głęb. 29,2 m). W parku krajobrazowym z XIX/XX w. (pow. 6,0 ha) eklektyczny dwór z ok. 1907 (arch. Roger Sławski), o formach neobarokowych. W sąsiedztwie oficyna i zespół zabudowań folwarcznych z 2 poł. XIX w. Dwór, park i folwark oraz 2 bloki mieszkalne ob. należą do Fundacji Pomocy Wzajemnej „Barka”, która prowadzi w Ch. ośr. pomocy dla osób bezdomnych i potrzebujących wsparcia. Kaplica bł. Urszuli Ledóchowskiej z ok. 1870, przebud. w 1988.

CIĄŻEŃ (słu, gm. Łądek) – wieś 9 km na pd. zach. od Słupcy, na pr. brzegu Warty, przy skrzyżowaniu szos do Goliny, Pyzdr i Słupcy. Pierwsza wzmianka z 1251. Do 1818 własność i jedna z rezydencji bpów poznańskich oraz centrum rozległego klucza dóbr biskupich. W 1504 nieudana próba lokacji miasta. W 1508-10 przebywał w C. abp Andrzej Krzycki.

Kościół św. Jana Chrzciciela z 1535, pierwotnie gotycki, przebud. w 1760 w stylu barokowym, z krótkim prezbiterium zamkniętym wielobocznie i 2 kaplicami tworzącymi ramiona transeptu. Wyposażenie głównie barokowe, a także późnorenesansowy tron biskupi z pocz. XVII w. oraz obraz Adoracja MB Szkaplerznej z ok. 1648-50, na którym przedstawiony jest prawdopodobnie król Jan Kazimierz. Obok kościoła plebania z 2 poł. XVIII w., kryta dachem mansardowym.

Rokokowy pałac biskupi zbud. ok. 1760-68, wykończony w 1818. Korpus gł. trójkondygnacyjny, o elewacjach rozczłonkowanych pilastrami, przykryty dachem mansardowym, od zach. połączony prostą galerią ze skrzydłem, złożonym z pawilonu i oficyny. Od 1984 pałac jest domem pracy twórczej poznańskiej Biblioteki Uniwersyteckiej, która zgromadziła w nim bogate zbiory masoników. W sąsiedztwie, na stoku doliny rzecznej, park krajobrazowy z XVIII w. (pow. 9,7 ha). W nim m.in. lipa o obw. 520 cm i kopiec widokowy z pocz. XVIII w., zwany Kamienną lub Tatarską Górą.

CYBINA (poz) – rz., pr. dopływ Warty. Dł. 43 km, pow. dorzecza 186 km². Źródła k. Iwna, 5 km na wsch. od Kostrzyna, na wys. 98 m n.p.m. Ujście w Poznaniu na wys. 54 m n.p.m. Średni spadek 1,02‰, średni

przepływ 0,77 m³/s. Płynie skrajem interesującego krajobrazowo i przyrodniczo terenu k. Promna, a następnie przez jeziora: Góra (pow. 38 ha, głęb. 3,0 m), Uzarzewskie i Swarzędzkie. W dolnym biegu wody C. kilkakrotnie spiętrzone, tworząc system stawów i sztuczne Jez. Maltańskie.

„CZAPLENICE” (std, gm. Drezdenko) – rez. przyr. (ptasi) w Puszczy Noteckiej, 12 km na pd. zach. od Drezdenka. Pow. 8,10 ha. Utw. w 1959 dla zachowania kolonii czapli siwych. Obejmuje rozległy zalesiony półwysp Wilczy Kąt na jez. Solecko. Drzewostan tworzą tu sosny w wieku 150-180 lat, w których koronach występują jemioly. W strefie przybrzeżnej rosną olsze, brzozy i buki, w podszycie leszczyny, głogi i wysokie okazy jałowców, runo tworzą paprocie, maliny i trawy. Czaple, niepokojone przez ludzi wypoczywających nad jez., opuściły swe gniazda.

„CZAPLE WYSPY” (mch, gm. Sieraków) – rez. przyr. (ptasi) w Sierakowskim P.K., na terenie Puszczy Noteckiej, 5 km na zach. od Sierakowa. Pow. 14,95 ha. Utw. w 1957 dla ochrony miejsc lęgowych czapli siwych oraz innych rzadkich ptaków: kani czarnej, sokoła wędrownego, orla rybołowa, orla bielika, kormorana czarnego (ostatnio czaple nie gnieźdzą się wyspach, a gniazda kormoranów są nieliczne). Rez. obejmuje 2 wyspy na Jez. Kłosowskim wraz z 30-metrowym pasem wód wzdłuż brzegów. Na wyspach rośnie świetlista dąbrowa w wieku powyżej 200 lat oraz 130-letni drzewostan sosnowy z domieszką innych drzew liściastych. Wzdłuż brzegów występują zbiorowiska leśno-szuwarowe z olszami, wiązami i jesionami. Strefa ochronna wokół rez. rozciąga się na 500 m wokół wysp oraz 200-300 m w głąb drzewostanów na przeciwległych brzegach jez.

„CZAPLIŚKO” (std, gm. Drezdenko) – rez. przyr. (ptasi) w Puszczy Noteckiej, 15 km na pd. zach. od Drezdenka. Pow. 2,90 ha. Utw. w 1959 dla zachowania kolonii czapli siwych, gnieźdzących się w koronach wysokich sosen porastających półwysp na zach. brzegu jez. Łąkie (pow. 65 ha, głęb. 8,8 m). Oprócz sosen w drzewostanie występują dęby, a na obrzeżu olsze. Mimo wprowadzenia ochrony czaple, niepokojone przez ludzi, opuściły swe gniazda.

CZARNKÓW (czt) – miasto powiatowe na pograniczu Kotliny Gorzowskiej i Pojezierza Chodzieskiego, na l. brzegu Noteci, przy szosach Oborniki-Wałcz, Wronki-Ujście i do Drezdenka. Pow. 9,70 km², 12 100 mieszk.

Osada, a później gród (powstały przed X w.) na pograniczu polańsko-pomorskim, wzmiankowany w 1108 z okazji walk Bolesława Krzywoustego. W XIII-XVI w. własność rodziny Nałęczów Czarnkowskich. Lokacja miasta w 1 poł. XIV w.; w 1645 w związku ze znacznym rozwojem sukiennictwa zał. tzw. nowe miasto. Siedziba powiatu w 1816-1975 i od 1999. W 1848 działania powstańców. W XIX w. rozwój miasta związany z portem, przez który wywożono m.in. zboże. Wyzwolony w styczniu 1919 przez powstańców wlkp. Ob. miasto przemysłowe (m.in. wytwórnia płyt pilśniowych i iwiórowych, spółdzielnia mleczarska, browar). Ośr. szkolnictwa.

Zabudowa rozciągnięta wąskim pasem między Notecią a wzgórzami na krawędzi doliny. W centrum miasta przy rynku (ob. pl. Wolności) gotycki kościół św. Marii Magdaleny z 1570-80, z bocznymi kaplicami, przebud. w XVII i XVIII w. Cenne wyposażenie wnętrza z XVII-XVIII w., m.in. obrazy malarstwa cechowego oraz z warsztatu pomorskiego Hermana Hana, nagrobki Czarnkowskich, ozdobna trumna cynowa starosty generalnego Wielkopolski Adama Sędziwoja Czarnkowskiego (dzieło konwisarza poznańskiego Jakuba Kanadeja z ok. 1628). W sąsiedztwie kościoła pomnik ku czci żołnierzy radzieckich (1945). Obok eklektyczny ratusz z poł. XIX w., odremontowany w 1999-2000 z dobudową nowego skrzydła, z tablicą upamiętniającą ofiary II wojny świat.

Przy ul. Rybaki 3 neogotycki gmach Starostwa Powiatowego z 1910, przy ul. Rybaki 28 klasycystyczny dworek z 2 poł. XVIII w. Wzdłuż ul. Kościuszki domy z pocz. XX w., część z nich o interesujących fasadach eklektycznych i secesyjnych. Na cmentarzu przy ul. Kościuszki zbiorowa mogiła 15 powstańców wlkp. z 1919 i 6 żołnierzy WP poległych w 1945. Z dominującej nad miastem Góry Krzyżowej rozległy widok na dolinę Noteci (Pradolinę Toruńsko-Eberswaldzką). W Parku Staszica pozostałości skoczni narciarskiej na zboczu wzgórz. Na os. Parkowym kościół Jezusa Chrystusa Najwyższego Kapłana (1990-2000, arch. Lech Sternal).

Na pd. zach. od C. rozciąga się urozmaicony teren wzniesień na krawędzi pradoliny, porozcinanych mniejszymi dolinkami, porośnięty lasami.

W C. ur. się prawdopodobnie Jan (Janek) z C. (?-1387), archidiakon gnieźnieński i podkanclerzy królewski, autor znanej kroniki przedstawiającej wydarzenia z 1370-84. Pochodził stąd też Wacław Taranczewski (1903-87), malarz, autor wielu polichromii, organizator Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych w Poznaniu i prof. krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych.

CZERNIEJEW (gnz) – miasto na Równinie Wrzesińskiej, nad Wrześnicą, na wsch. skraju dużego kompleksu leśnego. Lokalny węzeł drogowy, linia kol. Gniezno-Jarocin (5 km na wsch. od miasta). Pow. 10,20 km², 2400 mieszk.

Osada targowa przy trakcie z Gniezna do Giecza istniała zapewne już w XII w. Pierwsza wzmianka z 1284, prawa miejskie od końca XIV w. Początkowo własność królewska, od 1386 w rękach prywatnych, m.in. Górków, Czarnkowskich, Skórzewskich. W XVIII w. znaczny ośr. sukiennictwa i garbarstwa. W 1848 opanowane przez powstańców. Ob. siedziba przedsiębiorstwa rolno-turystycznego. Ośr. sadownictwa (ok. 300 ha sadów) i turystyki konnej.

W centrum miasta leży rynek (ob. pl. Wiosny Ludów). Zabudowa częściowo z XIX i pocz. XX w., m.in. dom późnoklasycystyczny z 1834 przy pl. Wiosny Ludów 7, dom drewniany z XIX w. przy ul. Miechowej 73. Na zach. od rynku kościół św. Jana Chrzciciela z poł. XVI w., przebud. w 1 poł. XVIII w., rozbud. w 1904-08, dwunawowy z murami późnogotyckimi. Nawa gł. nakryta sklepieniem zwierciadlanym. Wyposażenie w większości późnobarokowe z XVIII w. Do naw przylegają 2 kaplice; w kaplicy pd. neorenesansowy nagrobek z 1910 dłuta Konstantego Laszczki. Przed kościołem pomnik (1876, rekonstruowany w 1955) z medalionem portretowym ks. Onufrego Kopczyńskiego (1735-1817), ur. tu filologa, autora m.in. pierwszego podręcznika gramatyki języka polskiego. D. szkołę z C. przeniesiono do skansenu w Rybitwach.

Na pn. od centrum rozległe założenie pałacowe zapewne na miejscu d. zamku. Klasycystyczny pałac Lipskich z 1770-80, piętrowy, połączony bocznymi skrzydłami (dobud. w 1926-28 i 1980-82) z oficynami z ok. 1780. Od frontu portyk kolumnowy z tympanonem z 1800. Odrestaurowany w 1979-84 na hotel i muzeum wewnątrz. Wewnątrz częściowo zachowane elementy wyposażenia od końca XVIII do pocz. XX w., uzupełnione w czasie restauracji. Przed pałacem obszerny dziedziniec honorowy, przy którym d. stajnia i d. wozownia z ok. 1780 (od 1975 restauracja, bar i hotel) oraz monumentalne ogrodzenie z XIX w., z bramą wjazdową z pocz. XX w. Za pałacem park krajobrazowy (pow. 25,3 ha), zał. w końcu XVIII w. jako regularny. Na osi pałacu staw, w głębi d. bażantarnia z pocz. XIX w. Bogaty drzewostan: modrzewie, świerki, cisy, platan, jesiony, sosny czarne, buki, lipy, aleje grabowe i lipowa.

Przy drodze do Nekli drewniany wiatrak koźlak z 1714. W lasach na pn. zach. od miasta rez. przyr.: „Bielawy” (3,5 km) i „Nowy Las” (5 km), w odl. 3 km na pd. zach. rez. „Modrzew Polski w Noskowie”.

„CZMOŃ” (śrm, gm. Śrem) – rez. przyr. (leśny) 8 km na pn. od Śremu, w kompleksie leśnym po pd. stronie wsi Czmoń. Pow. 23,65 ha. Utw. w 1998 dla ochrony żyznego lasu liściastego w typie niskiego grądu środkowoeuropejskiego. Obejmuje on fragment lasu z dębami i jesionami w górnym piętrze, grabami i jaworami poniżej oraz chronionymi roślinami w runie i podszycie (m.in. lilia złotogłów, bluszcz pospolity, kalina koralowa).

D

„DĄBROWA NA WYSPIE” (mrz, gm. Przytoczna) – rez. przyr. (leśny), obejmujący wyspę w pd.-wsch. części Jez. Lubikowskiego, 12 km na pn. wsch. od Międzyrzecza, w Pszczewskim P.K. Pow. 4,40 ha. Utw. w 1995 dla zachowania rzadko spotykanego lasu liściastego z przeważającą świetlistą dąbrową, w którego runie występują m.in. wiechlina gajowa, ciemiężyk białokwiatowy i konwalia majowa.

DĄBRÓWKA KOŚCIELNA (gnz, gm. Kiszkowo) – wieś 11 km na wsch. od Murowanej Gośliny, w pagórkowatej okolicy po wsch. stronie lasów Puszczy Zielonka. Miejscowość pielgrzymkowa od XVII w., w latach zaborów ważny ośr. podtrzymywania polskości. Na wzgórzu 120 m n.p.m. neobarokowy kościół Wniebowzięcia NMP z 1925-39, z obrazem MB w ołtarzu gł. (mal. w 1956 przez Leonarda Torwirda kopia obrazu z XVII w., koronowana w 1969). W głębokiej dolinie po pn. stronie wsi zespół stawów, w których prowadzona jest hodowla narybku karpi.

DĄBRÓWKA LUDOMSKA (obo, gm. Ryczywół) – wieś 9 km na zach od Rogoźna. Zaniedbany park z 1 poł. XIX w. (pow. 4,6 ha), a w nim późnoklasycystyczny pałac z 1 poł. XIX w. (ob. zniszczony po pożarze). Przed pałacem obelisk (odnowiony w 1991) poświęcony Karolowi Marcinkowskiemu (1800-46), znanemu lekarzowi- społecznikowi i działaczowi narodowemu, który często tu bywał i zmarł. Na polu po wsch. stronie parku grodzisko pierścieniowate.

DĄBRÓWKA WIELKOPOLSKA (śwb, gm. Zbąszynek) – duża wieś 3 km na pn. od Zbąszynka, na grzbiecie Wału Zbąszynkowskiego (kulminacja 94 m n.p.m. na zach. od wsi), przy szosie i linii kol. do Międzyrzecza.

Stara wieś słowiańska, oderwana od Polski traktatem wersalskim. W 1920-39 duży ośr. narodowy (w 1938 na 1588 mieszk. było 1287 Polaków), prężne polskie organizacje, od 1929 szkoła polska (upamiętniona

tablicą przy ul. Głównej 40). Po wyzwoleniu od ok. 20 II 1945 siedziba Starostwa Pogranicza – pierwszego ogniwa polskiej władzy na Ziemiach Odzyskanych. Ośr. sztuki lud. i folkloru.

Barokowy kościół Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Jakuba z 1660, przebud. i rozbud. w XVIII w. i w 1979-80. W bocznej kaplicy tablica ku czci 32 ofiar I wojny świat., na zewnątrz tablica upamiętniająca 12 mieszk. wsi zamęczonych w hitler. obozach i więzieniach. Obok drewniana dzwonnica z 1 poł. XIX w. Neorenesansowy pałac z 1856-59, z 4 wieżyczkami w narożach (arch. Fryderyk August Stüler). W sąsiedztwie park z XIX w. (pow. 1,6 ha). W nowej szkole przy ul. Piastowskiej Izba Pamiątek Regionalnych ze zbiorami hist. i etnograficznymi. Na cmentarzu (1 km na wsch. od wsi, przy drodze do Zbąszynia) pomnik 75 mieszk. D.W. pomordowanych w czasie II wojny świat.

DŁUGA GOŚLINA (poz, gm. Murowana Goślina) – wieś 7 km na pn. od Murowanej Gośliny, rozciągnięta wzdłuż szosy do Rogoźna, w pobliżu lasów. Drewniany kościół św. Marii Magdaleny z 1 poł. XVII w., kryty gontami, z wieżą z 1770 zwieńczoną barokowym hełmem. Wewnątrz wyposażenie z XVII i XVIII w. Obok kościoła dzwonnica drewniana z pocz. XX w. i d. plebania szachulcowa z końca XIX w. Dwór późnoklasycystyczny z pocz. XIX w., z dobud. w poł. XIX w. piętrowym skrzydłem neogotyckim, z wieżą zwieńczoną attyką z krenelażem. Zabudowania d. gorzelnia z 1869. W pn. części D.G. leży jez. Łoskoń (pow. 19 ha). Na pd.-zach. krańcu wsi domniemane grodzisko stożkowane, porośnięte kępą wysokopiennych sosen.

DOBROJEWO (sza, gm. Ostroróg) – wieś 12 km na pn. zach. od Szamotuł, przy szosie do Wronek. Z klasycystycznego zespołu pałacowego zachowały się: 2 oficyny z 1784, przebud. w XIX w., ozdobna brama wjazdowa z XVIII/XIX w. poprzedzona aleją lipową oraz park krajobrazowy (pow. 8,1 ha), założony w końcu XVIII w. jako regularny, przekształcony na krajobrazowy w okresie międzywojennym i po 1945. W parku szpalery lip i grabów oraz 2 jesiony o obw. po 220 cm, lipa 410 cm, płatan 280 cm i robinia 350 cm. Wśród zabudowań folwarcznych spichrz późnoklasycystyczny, gorzelnia i ośmioboczny budynek d. młyna z 1 poł. XIX w. oraz kuźnia z końca XIX w. Przy skrzyżowaniu z drogą do Oporowa kamień drogowaskazowy z 1824.

Stąd pochodzili Stefan Kwilecki (1839-1900), działacz polityczny i gospodarczy, oraz jego syn Franciszek Kwilecki (1875-1937), rzeźbiarz.

„DOŁĘGA” (obo, gm. Oborniki) – rez. przyr. (florystyczny) 8 km na pn. wsch. od Szamotuł, na l. brzegu Warty, naprzeciw wsi Kiszewo. Pow. 1,17 ha. Utw. w 1958 dla ochrony stanowiska skrzypu olbrzymiego. Na stromym stoku doliny Warty rosną płaty zbiorowisk łągowych z olszami i pojedynczymi sosnami. Występuje tu łąkowo chroniony skrzyp olbrzymi, osiągający wys. do 2 m.

DORMOWO (mch, gm. Międzychód) – wieś 8 km na pd. od Międzychodu. Przy drodze do Gorzyna pomnik ku czci 30 mieszk. D., poległych w obu wojnach świat. (1920, odbud. w 1948). Na pd. od wsi, nad Jez. Dormowskim (pow. 27 ha, głęb. 11,7 m), hotel, ośr. wypoczynkowy i kąpielisko. Na pn. od wsi, w dolinie strumienia płynącego z jez., malowniczo położone 2 d. młyny wodne. Na pn. zach. od D. przebiega pasmo wzniesień morenowych (tzw. Dormowskie Góry), z kulminacją na Królewskiej Górze 116 m n.p.m.

DRAWA (czt, std) – rz., pr. dopływ Noteci. Na terenie Wielkopolski znajduje się jej dolny odcinek, stanowiący granicę woj. lubuskiego i wlkp. Dł. 186 km, pow. dorzecza 3296 km², średni spadek 0,78‰, średni przepływ 20,2 m³/s. Źródła na Pojezierzu Drawskim, w Dolinie Pięciu Jezior k. Połczyna Zdroju, na wys. 175 m n.p.m. Ujście na pd. zach. od Krzyża, na wys. 30 m n.p.m. Przepływa przez miasta Złocieniec, Drawsko Pomorskie, Drawno, Krzyż Wlkp.

W górnym biegu D. łączy kilkanaście jezior, m.in. Drawsko (pow. 1782 ha) i Lubie (pow. 1439 ha). W Kamiennej (powyżej Starego Osieczna) na rz. niewielka elektrownia wodna, zbud. w końcu XIX w. Poniżej Drawna płynie wśród lasów Puszczy Drawskiej, przez Drawieński Park Narodowy. Od jez. Drawsko rz. jest atrakcyjnym szlakiem kajakowym, jednym z najpiękniejszych w kraju. W dolnym odcinku płynie głęboką doliną, wartkim nurtem, z licznymi bystrzami. Gł. dopływami lewobrzeżnymi są Korytnica i Płociczna, prawobrzeżnym Mierzęcka Struga. Wzdłuż dolnego odcinka (od Starego Osieczna do Krzyża) na zach. brzegu rz. znajdują się umocnienia Wału Pomorskiego.

DRAWIEŃSKI PARK NARODOWY (czt, std, wał) – obszar chroniony, położony na zach. od Człopy i Tucza oraz na pd. od Drawna, obejmujący centralną część Puszczy Drawskiej. Pow. 11 390 ha (częściowo poza obszarem omawianym w Słowniku), w tym w woj. lubuskim 5567 ha, zachodniopomorskim 5444 ha i wlkp. 379 ha. Utw. w 1990. Teren Parku ma kształt litery Y, sięgającej ramionami pn. po Drawno i Martew k. Tucza,

a ramieniem pd. po Stare Osieczno. Dyrekcja DPN mieści się w Drawnie.

Park utw. dla ochrony dolin rzecznych i jezior w centrum dużego kompleksu leśnego. W lasach (pow. 9493 ha) występują wszystkie charakterystyczne dla tego obszaru zespoły naturalne (kwaśne i żyzne buczyny, grądy, łągi, olsy, dąbrowy, bory sosnowe) a także duże fragmenty drzewostanów sztucznych. Gatunkiem dominującym jest sosna (80% pow. leśnej), która zajęła miejsce wcześniejszych lasów mieszanych. Prawie 1/3 to drzewostany ponad 100-letnie. Najcenniejszym elementem Parku są rzeki o naturalnym charakterze i czystych wodach, z tarliskami pstrągów, troci i lipieni oraz siedliskami bobrów i wydr. Płyną one w głębokich dolinach, których strome zbocza, porośnięte buczynami i lasami mieszanymi, przypominają krajobrazy górskie.

Teren DPN położony jest średnio na wys. 85 m n.p.m. (najwyżej część pd. – do 110 m n.p.m.), na Równinie Drawskiej – obszarze sandrowym urozmaiconym rynnami polodowcowymi i formami wytopiskowymi, w dużej części zajętych przez jeziora i torfowiska. Gleby tutejsze powstały głównie z piasków akumulacji wodno-lodowcowej, rzadziej z glin zwałowych. Wody (w tym 15 jezior, z których największe jest jez. Ostrowiec), zajmują 923 ha.

Flora DPN obejmuje ponad 900 gatunków roślin naczyniowych, ok. 200 gatunków mszaków i wiele gatunków grzybów. Wśród nich jest ponad 50 gatunków roślin chronionych (m.in. chamedafne północna, lipiennik Loesela, storczyki, widłaki, wawrzynek wilczelyko, dziewięciornik błotny, rośliny torfowisk mszarnych). Spośród ssaków pospolite są tu wydry i bobry. Z ptaków trzeba wymienić: orla bielika, rybołowa, puchacza, gągoła, tracza nurogęsia, zimorodka i pliszkę górską. W starych buczynach występuje gołąb siniak i muchołówka mała. W jeziorach i rzekach stwierdzono m.in. rzadkie gatunki pijawek i mięczaków, a nad brzegami – ważek. Wiele zwierząt wodnych należy do gatunków prądolubnych i bytujących w wodach silnie natlenionych. Po wyginięciu rodzimej populacji łososi rzeki Parku zarybia się łososiami z Łotwy.

Na obszarze Parku nie ma większych wsi. W pd. części znajduje się osada Głusko z położoną nieopodal na Drawie małą elektrownią wodną „Kamienna” z pocz. XX w. Po wsch. stronie jez. Ostrowiec leży osada Ostrowiec z 4 domami o konstrukcji ryglowej. Przez teren DPN przebiega linia umocnień Wału Pomorskiego.

Oś komunikacyjna tego terenu to lokalna droga Stare Osieczno-Głusko-Drawno. Najczęściej odwiedzana jest dolina Drawy, będąca znanym szlakiem kajakowym. Malowniczością wyróżnia się jez. Ostrowiec, a także dolina Płocicznej w okolicy tzw. Starej Węgorni oraz okolice osady Pustelnia

i Głodnych Jeziorek, z torfowymi jeziorkami rozrzuconymi wśród lasu. Uroczysko Radęcin to fragment ponad 300-letniej buczyny. Zagospodarowanie turystyczne obejmuje parkingi leśne, miejsca biwakowania nad Drawą oraz kilka szlaków znakowanych (tylko po nich można wędrować po Parku).

DRAWSKI MŁYN (czt, gm. Drawsko) – wieś 7 km na pd. zach. od Wielenia, przy szosie Czarnków-Drezdenko i linii kol. Poznań-Szczecin. Odlewnia żeliwa ciągliwego, przetwórnia owocowo-warzywna. Kościół Opatrzności Bożej, ukończony w 1990 (arch. Wojciech Śpikowski). Przy szosie pomnik ur. w pobliskim Pęcckowie Józefa Nojego (1909-43), biegacza, olimpijczyka, zamordowanego w obozie hitler. w Oświęcimiu. Opodal przejazdu kol. suchy pień najgrubszej w Wielkopolsce gruszy o obw. 460 cm.

DRAWSKO (czt) – wieś gminna 3 km na pd. od Krzyża Wlkp., między l. brzegiem Noteci a pn. skrajem borów Puszczy Noteckiej, rozciągnięta wąskim pasem na dł. 2 km wzdłuż szosy Czarnków-Drezdenko. Pierwsza wzmianka z 1298. W XVIII w. osadzono w D. oraz w należących do Sapiehów okolicznych wsiach (m.in. w Chełście, Miałach, Pęcckowie, Rosku) osadników określanych mianem Mazurów Wieleńskich. Neogotycki kościół Najśw. Serca Pana Jezusa z 1910. W centrum wsi kapliczka z nazwiskami 128 ofiar I i II wojny świat. Wśród zabudowy kilka domów z XIX w.

DREZDENKO (std) – miasto na pn. skraju Kotliny Gorzowskiej, nad Notecią. Węzeł drogowy (szosy do Czarnkowa, Dobiegniewa, Gorzowa Wlkp. i Międzychodu), stacja kol. Nowe D. na linii Kostrzyn-Krzyż. Pow. 10,77 km², 10 600 mieszk.

W 1092 wzmiankowany gród warowny Drzeń. W XIII w. był on przedmiotem sporów i walk między Wielkopolską, Pomorzem i Brandenburgią. Na pocz. XIV w. D. opanowali Brandenburczycy, którzy przed 1317 nadali mu prawa miejskie. Na pocz. XV w. przejściowo w rękach Krzyżaków, co było jedną z pośrednich przyczyn wojny z Zakonem i bitwy pod Grunwaldem. W 1603-05 Brandenburczycy zbud. tu potężną twierdzę, rozebraną po 1763. W 1763 zał. tzw. nowe miasto. Ob. D. jest ośr. przemysłu metalowego, drzewnego i papierniczego. Od 1996 odbywają się tu festiwale muzyki organowej i kameralnej.

W centrum miasta, położonym między odnogami Noteci, zachowane 2 układy przestrzenne: miasta średniowiecznego ze Starym Rynkiem

pośrodku i nowego miasta z pl. Wileńskim. Przy Starym Rynku budynek apteki (nr 9) z 1697 i domy z końca XVIII w. oraz eklektyczny budynek d. sądu z wysoką wieżą, wzniesiony w 1887 na miejscu ratusza (ob. szkoła). Przy ul. Warszawskiej 1 secesyjny dom z 1910 (ob. Urząd Miasta i Gminy). Przy ul. Zeromskiego kościół MB Różańcowej z 1864.

We wsch. części miasta, na miejscu d. twierdzy, późnobarokowy pałac z 1766, przebud. w XIX w. (ob. szkoła). Na ścianie zewn. tablica (1999) upamiętniająca bohaterów kampanii wrześniowej. Przy pałacu kordegarda i brama z ok. 1766, wozownia z XVIII/XIX w., 2 oficyny z 2 poł. XVIII w. (przebud. w XIX-XX w.) oraz park z XVIII w., obejmujący teren d. fortyfikacji ziemnych, których fragmenty zachowały się na wsch. od pl. Wolności (wały obronne i szeroki rów fosy). Opodal d. arsenał z XVII w., zapewne w XVIII w. przebud. na spichrz, w górnych kondygnacjach szachulcowy, adaptowany w 1985 na Muzeum Puszczy Drawskiej i Noteckiej, ze zbiorami przyrodniczymi, hist. i etnograficznymi.

Przy pl. Kościelnym okazały neogotycki kościół Przemienienia Pańskiego z 1898-1902 o wystroju bogatym w detale architektoniczne. Obok budynek szkoły z 1903-04, z tablicą ku czci patrona szkoły Janusza Korczaka i jego pomnikiem (1979). Przy ul. Kościuszki, nieopodal mostu na Starej Noteci, granitowy głaz o obw. 500 cm i wys. 160 cm, z popiersiem Tadeusza Kościuszki (1946). Naprzeciw park miejski z wierzbami odmiany płaczącej o obw. do 500 cm. Na zach. od parku kompleks urządzeń sportowych z kamieniem i tablicą (1972) ku czci Józefa Nojogo.

Przy moście na Leniwej Noteci (do 1765 przepływał tędy gł. nurt Noteci) pozostałości grodziska z X-XIV w. Przy ul. Niepodległości, prowadzącej do Nowego D. (włączonego w 1967 w granice miasta), w rozwidleniu drogi do Krzyża Wlkp. głaz narzutowy o obw. 750 cm i wys. 400 cm, z tablicą upamiętniającą Tysiąclecie Państwa Polskiego. Za mostem na pr. brzegu Noteci neobarokowy kościół Serca Pana Jezusa z 1914.

Na pd. od miasta rozciąga się Puszcza Notecka. Na pn. od D. leżą wysokie, zalesione wzgórza morenowe, stanowiące krawędź doliny Noteci.

DZIEKANOWICE (gnz, gm. Łubowo) – wieś 14 km na zach. od Gniezna, przy wsch. brzegu jez. Lednica. Eklektyczny kościół św. Marcina z 1865, z wyposażeniem głównie z XIX w. Przy nim 2 nagrobki z XIX w. oraz kamienny pomnik 42 parafian poległych w I i II wojnie świat. oraz w powstaniu wlkp. W centrum wsi chałupa z XVIII w., rekonstruowana w 1987. Nad jez. park podworski z XIX w. (pow. 6,1 ha) z budynkiem dyrekcji Muzeum Pierwszych Piastów na miejscu d. dworu. Obok zabudowania

folwarczne, przeważnie z 2 poł. XIX w., częściowo wykorzystane na ekspozycję muzeum: w d. spichrzu wystawa archeologiczna (m.in. wyłowiona z jez. Łódź z X w.), w d. stodole miejsce wystaw czasowych.

Na pd. od zabudowań wsi położony jest Wielkopolski Park Etnograficzny, a po pn. stronie tzw. mały skansen i wyspa Ostrów Lednicki.

DZIEWICZA GÓRA (poz, gm. Czerwonak) – druga co do wysokości kulminacja środkowopoznańskiej moreny czołowej (o 3 wierzchołkach), 143 m n.p.m., położona 10 km na pn. wsch. od Poznania, po pn.-wsch. stronie wsi Czerwonak, w obrębie P.K. „Puszcza Zielonka”. Stoki zalesione – w wyższych partiach bory sosnowe, w niższych lasy liściaste i mieszane; wśród nich dęby o obw. do 410 cm i sosny do 240 cm o rozrośniętych koronach. Stwierdzono tu kilkaset gatunków roślin naczyniowych oraz kilkadziesiąt gatunków mchów i wątrobowców. Popularny teren wycieczkowy, przez który przebiegają znakowane szlaki piesze.

Na pn. zach. od wierzchołka osada leśna Dziewicza Góra (d. nadleśnictwo) z kilkoma zabudowaniami szachulcowymi z końca XIX w. i domem z podcieniem z 1 poł. XX w. W sąsiedztwie teren zagospodarowany na cele rekreacyjne. Przy drodze do Miękowa, 1,5 km na pn. od wierzchołka D. G., przebud. dworek myśliwski z poł. XIX w. (ob. ośr. dydaktyczny), przy którym kilkanaście pomnikowych drzew, m.in. dęby o obw. do 480 cm i lipa 410 cm.

F

FLINTA (czt, obo) – rz., pr. dopływ Wełny. Dł. 27 km, pow. dorzecza 337 km². Źródła na łąkach na wsch. od Gębic, 15 km na wsch. od Czarnkowa, na wys. 80 m n.p.m., na terenie rez. „Źródlika Flinty”. Ujście na wys. 59 m n.p.m. w pobliżu Rożnowa Młyna, 8 km na pn. wsch. od Obornik. Średni spadek 0,75‰, średni przepływ 0,50 m³/s. Początkowo płynie płytką, niezalesioną doliną, w dolnym biegu zaś przez wsch. część Puszczy Noteckiej. Przepływa m.in. przez Ryczywół.

G

GAŁOWO (sza, gm. Szamotuły) – wieś 2 km na pd. zach. od Szamotuł, przy szosie do Pniew. W 1820 uruchomiono tu pierwszą cukrownię w Wielkopolsce. Pałac neobarokowy z ok. 1910 (arch. Stanisław

Mieczkowski), powstały przez rozbud. dworu Mycielskich z poł. XIX w., z neoklasycznym wystrojem wnętrza. Obok park krajobrazowy z poł. XIX w. (pow. 16,3 ha), ze stawem, aleją lipową, dębem o obw. 380 cm i klonem srebrzystym 360 cm.

GĄSAWA (źni) – duża wieś gminna 9 km na pd. od Żnina, na zach. brzegu Jez. Gąsawskiego (pow. 99 ha, głęb. 10,5 m), przy szosie do Rogowa. Końcowa stacja turystycznej kolei wąsk. ze Żnina.

Osada wzmiankowana w 1145. W 1227 miejsce zjazdu książąt piastowskich: Leszka Białego, Henryka Brodatego, Konrada Mazowieckiego i Władysława Odonica, przerwane najazdem Świętopelka pomorskiego. Prawa miejskie w 1388-1934. W XVII w. w czasie zarazy przeniesiono tu czasowo Akademię Lubrańskiego z Poznania. W 1794 miejsce postoju wojsk gen. Jana Henryka Dąbrowskiego maszerujących na Bydgoszcz. W pn. części G. odkryto cmentarzysko, na którym chowano mieszk. pobliskiej osady prehistorycznej w Biskupinie.

Zachował się d. układ urbanistyczny z prostokątnym Rynkiem. W jego pn. pierzei drewniany kościół św. Mikołaja z 1674, z murowaną kolistą kaplicą św. Antoniego z 1817. Wystrój wnętrza późnobarokowy z 1 poł. XVIII w.; na belce tęczowej późnogotycka grupa pasyjna z 1 poł. XVII w., w barokowych ołtarzach obrazy z XVII i XVIII w., późnorenesansowa chrzcielnica, wczesnobarokowa ambona, na stropie polichromia z 1948 pędzla Władysława Drapiewskiego. Przy kościele drewniana dzwonnica z XVIII/XIX w., kamienna figura MB z Dzieciątkiem z 1866 i plebania z ok. 1815. Przy innych pierzejach Rynku domy z końca XIX w.

Przy wylocie w kierunku Rogowa cmentarz z neoklasyczną kaplicą MB Bolesnej z 1927, grobem 2 poległych powstańców wlkp. i mogiłą 17 osób rozstrzelanych w 1939 k. Balczewa.

Przy szosie w kierunku Żnina, w sąsiedztwie przesmyku między jeziorami Gąsawskim i Godawskim (pow. 30 ha, głęb. 9,0 m), parking z tarasem widokowym i wiatą, ozdobioną mozaiką ze sceną śmierci księcia Leszka Białego.

GĘBICE (czł, gm. Czarnków) – wieś 9 km na wsch. od Czarnkowa, na skraju dużego kompleksu leśnego. W centrum wsi neoromański kościół św. Andrzeja Boboli z ok. 1879. Park krajobrazowy (pow. 5,6 ha) z pozostałościami układu regularnego z XVIII w. W nim dwór z 2 poł. XVIII w., przebud. ok. 1908, 2 oficyny z 1 poł. XIX w. (ob. zakład wychowawczy "Caritas"), późnobarokowa kaplica św. Zofii z 1785, z wyposażeniem pochodzącym częściowo z końca XVIII w., a także kilka starych lip i

białodrzewów. Przy drodze do Wyszyn eklektyczny pałac z pocz. XX w. (ob. dom pomocy społecznej).

GIEWARTÓW (słu, gm. Ostrowite) – wieś 11 km na pn. wsch. od Słupcy, przy pd. krańcu Jez. Powidzkiego. Na stoku doliny jeziornej park z poł. XIX w. (pow. 5,3 ha); w nim dąb o obw. 710 cm, a w pałacyku i nowych pawilonach ośr. wczasowy. Nad jez. kąpielisko. Neogotycki kościół Podwyższenia Krzyża Świętego z 1907-14. Przy nim pomnik z kamieni polnych upamiętniający 700-lecie wsi (1996). Na cmentarzu klasycystyczna kaplica św. Rocha z 1811 i głaz poświęcony uczestnikom walk o niepodległość.

GŁĘBOCZEK (poz, gm. Murowana Goślina) – wieś 7 km na wsch. od Murowanej Gośliny, wśród lasów Puszczy Zielonka, w głębokiej dolinie Goślinki (pr. dopływu Warty), nad jez. Głęboczek (pow. 3 ha). Od 1445 do poł. XVI w. przejściowo nazywany miastem. Na skarpie przy drodze pomnikowa sosna o obw. 300 cm, o parasolowatej koronie i odsłoniętym systemie korzeniowym. Nad jez., na l. brzegu Goślinki, grodzisko stożkowate „Pański Dwór” o średnicy 30 m. W lesie na wsch. od wsi, przy drodze do Dąbrówki Kościelnej, kamiennie-ceglano-szachulcowy dom z końca XIX w., z drewnianym gankiem.

W dolinie Goślinki na pn. zach. od G. leży Jez. Leśne (pow. 11 ha) z rez. „Żywiec Dziewięciolisty” na zach. brzegu i starym lasem mieszanym na porotypym jarami brzegu wsch.

GŁÓWNA (gnz, poz) – rz., pr. dopływ Warty. Dł. 46 km, pow. dorzecza 252 km². Wypływa z jez. Lednica na wys. 110 m n.p.m. Ujście w Poznaniu na wys. 52 m n.p.m. Średni spadek 1,26‰, średni przepływ 0,77 m³/s. Płyńcie wyraźnie zarysowaną doliną przez lekko pagórkowate okolice, w dolnym biegu wzdłuż pd. krańca Puszczy Zielonka. Przepływa przez jez. Biezdruchowo i zaporowe Jez. Kowalskie. Napędzała dawniej liczne młyny wodne, po których pozostały w jej dolinie odosobnione zabudowania.

GNIEWOMIERZ (czł, gm. Wieleń) – osada 15 km na pd. zach. od Czarnkowa, wśród borów Puszczy Noteckiej, po zach. stronie drogi Ciszkowo-Wronki, nad stawem rybnym (pow. 20 ha). Drewniany pałac Hochbergów (d. właścicieli dóbr gorajskich) w stylu szwajcarskim, zbud. na pocz. XX w., odnowiony w 1998 na pensjonat.

GNIEZNO (gnz) – miasto powiatowe na Pojezierzu Gnieźnieńskim, nad jeziorami Jelonek (pow. 14 ha, głęb. 2,4 m), Świętokrzyskim (pow. 14 ha,

głęb. 6,5 m) i Winiary (pow. 14 ha, głęb. 4,2 m). Węzeł drogowy (szosy Poznań-Bydgoszcz, Jarocin-Toruń oraz do Chodzieży, Kiszkowa i Słupcy) i kol. (linie Poznań-Inowrocław oraz do Jarocina). Pow. 40,89 km², 71 500 mieszk.

Początek stałego osadnictwa na terenie ob. miasta w VI-VII w. Od VIII/IX w. osada na Wzgórzu Lecha, w której być może pod koniec IX w. powstało miejsce kultu chrześcijańskiego. Przed poł. X w. budowa potężnego zespołu obronnego, składającego się z grodu właściwego i 3 podgrodzia otoczonych wałami drewniano-ziemnymi. W 2 poł. X w. gród stołeczny państwa polskiego. Ok. 970 na podgrodziu zbud. kościół. Z 990-992 pochodzi najstarszy zapis wymieniający nazwę G. W 999 złożenie w tutejszym kościele zwłok św. Wojciecha, a w 1000 miejsce zjazdu Bolesława Chrobrego z cesarzem Ottonem III i utworzenie w G. arcybiskupstwa. W 1025 koronacja w katedrze Bolesława Chrobrego na pierwszego króla Polski, po jego śmierci koronacja Mieszka II, a w 1076 Bolesława Śmiałego.

W XII i XIII w. G. wchodziło w skład księstwa kalisko-gnieźnieńskiego, od końca XIV do poł. XVIII w. stolica powiatu w woj. kaliskim. Prawa miejskie sprzed 1243 (1239?). W 1295 koronacja Przemysła II, w 1300 – Wacława II Czeskiego. Zniszczenie miasta przez Krzyżaków w 1331. W XV w. znaczny rozwój rzemiosła, a także gł. ośr. handlu sukniem i futrami w Wielkopolsce. Duże jarmarki 3 razy do roku. Od 1419 do 1992 abpi gnieźnieńscy byli prymasami Polski. Prawo składu od 1424.

W XVII w. upadek miasta. W 1768-93 stolica woj. wydzielonego z woj. kaliskiego i obejmującego pn.-wsch. część Wielkopolski. W czasie powstania kościuszkowskiego w 1794 miasto opanowane przez powstańców. Pożar w 1819 zniszczył prawie całą zabudowę; odbudowa wg nowego rozplanowania. W 2 poł. XIX w. G. i okolica poddane silnej germanizacji. Wyzwolone przez powstańców w końcu grudnia 1918, na pocz. 1919 ośr. dyspozycyjny walk na froncie pn.-wsch. powstania wlkp. We wrześniu 1939 miasto bronione przez straż obywatelską. Znaczne represje hitlerowców. Oswobodzone spod okupacji 21 I 1945 bez większych zniszczeń. Od 1970 znaczniejszy rozwój miasta – budowa dużego os. Winiary, modernizacja starych i powstanie nowych fabryk. Przemiany strukturalne i pewien regres po 1990.

W końcu XX w. miejsce podniosłych uroczystości. Dwukrotne wizyty papieża Jana Pawła II: w 1979 oraz w 1997 na 1000-lecie śmierci św. Wojciecha (z tej okazji odbyło się też spotkanie prezydentów 7 państw środk. i wsch. Europy). W 2000, w związku z obchodami rocznicy zjazdu gnieźnieńskiego z 1000, spotkania prezydentów i premierów państw

europiejskich, a także pierwsze poza Warszawą posiedzenie Sejmu RP. W 2000 odbył się w G. V Kongres Krajoznawstwa Polskiego.

Ważniejsze zakłady przemysłowe: największa w Europie fabryka baterii (ogniw galwanicznych, uruchomiona w 1996), fabryka maszyn pakujących, zakłady stolarki budowlanej, fabryka dźwigów, zakłady przemysłu odzieżowego i spożywczego. Ośr. szkolnictwa (liczne szkoły średnie, seminarium duchowne, filie uczelni poznańskich) i kultury (2 muzea, Teatr im. Aleksandra Fredry).

Najważniejsze zabytki G. położone są w obrębie Wzgórza Lecha i starego miasta. Katedra Wniebowzięcia NMP (Bazylika Prymasowska) należy do najcenniejszych zabytków w kraju. Pierwsza budowla z ok. 970, przebud. w końcu X w. W końcu XI w. powstała okazała katedra romańska, w XIV do pocz. XV w. budowa dużej świątyni gotyckiej, przebud. w XVII i XVIII w. w formach barokowych. Po częściowym zniszczeniu w 1945 regotyżowana od 1953, odnowiona w 1985-2001. Ob. trójnawowa bazylika gotycka z ambitem i wieńcem 14 kaplic z XVII i XVIII w. Od zach. 2 potężne wieże z barokowymi hełmami.

Bogate gotyckie detale architektoniczne: zworniki, łuki sklepień i prześwietów, fryzy, portale. W prezbiterium zrekonstruowana w 1997 barokowa konfesja z 2 poł. XVII w.; pod nią na cokole z 1987 srebrna trumna z relikwiami św. Wojciecha (1662, dzieło Piotra van der Rennena), podtrzymywana przez figury symbolizujące 4 stany (1895, rzeźb. Władysław Marcinkowski). Także w prezbiterium odtworzona tumba grobowa z późnogotycką płytą marmurową (ok. 1480, rzeźb. Hans Brandt). Na belce tęczowej gotyckiej krucyfiks. Poniżej ołtarz nawiązujący do romańskich ołtarzy z pocz. XI w. (1997, proj. H. G. Błckner). Po bokach prezbiterium trony: prymasowski i biskupi oraz stalle (1988).

Przy wejściu do starego kapitulorza 2 płyty nagrobne z końca XV w.: brązowa abpa Jakuba z Sienna i marmurowa abpa Zbigniewa Oleśnickiego (dzieło Wita Stwosza). W gotyckim portalu wejścia pd. słynne spizowe Drzwi Gnieźnieńskie z ok. 1170, przedstawiające sceny z życia św. Wojciecha. W przyległej kruchcie tablice upamiętniające koronacje królewskie (1995) oraz księży – ofiary II wojny świat. (1974). W kruchcie pn. portal z gotyckim tympanonem z ok. 1400. W oknach witraże proj. Marii Powalisz-Bardońskiej.

Wiele cennych zabytków znajduje się w kaplicach. Wejścia do nich wiodą przez barokowe portale, zamknięte ozdobnymi kratami z XIV-XVIII w. Najciekawsze kaplice: abpa Teodora Potockiego (1727-29, arch. Pompeo Ferrari) z wystrojem z XVIII w.; abpa Wawrzyńca Gembickiego z nagrobkiem z XVII w. dłuta Sebastiana Sali; Kołudzkich z jednolitym

wystrojem z XVII w.; abpa Mikołaja Dzierzgowskiego z nagrobkami dłuta Jana Marii Padovano i Hieronima Canavesiego; Łubieńskich z wystrojem z końca XVIII w. Liczne nagrobki, epitafia i tablice pamiątkowe także na filarach i w nawach, m.in. pomnik kardynała Stefana Wyszyńskiego (1984, rzeźb. Wawrzyniec Samp). W podziemiach (wejście pod wieżą pn.) odtworzone w 1957-84 fragmenty świątyń przedromańskiej i romańskiej (X-XI w.), a także nekropolia abpów gnieźnieńskich. Przy katedrze Archiwum Archidiecezjalne z biblioteką katedralną, z jednym z największych w Polsce zbiorów starodruków i rękopisów; w nowym kapitułarzu wystawa zabytków piśmiennictwa ze zbiorów biblioteki.

Na pn. od katedry relikty kaplicy św. Stanisława (zbud. w 1523, rozebranej w XVIII w.). Obok dzwonnica, wybud. w 1975 na wzór barokowej z 1620, z dzwonem „Wielki Św. Wojciech” z XVII w. o średnicy 208 cm i masie 6280 kg (jednym z największych w Polsce). Powyżej niewielki kościół św. Jerzego, w ob. postaci barokowy z końca XVIII w., z fragmentami murów romańskich z kamieni ciosowych i barokowym wystrojem wnętrza. W sąsiedztwie kanonie z XVIII i XIX w., ostatnio odrestaurowane. W kanonii Potockiego, odtworzonej w 1988 w formie z XVIII w., Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej ze zbiorami sztuki sakralnej, m.in. z bogatą kolekcją rzeźb gotyckich i portretów trumiennych.

Po pd. stronie katedry pomnik Bolesława Chrobrego (1929, rzeźb. Marcin Rożek, po zniszczeniu w 1940 zrekonstruowany w 1985 przez Jerzego Sobocińskiego). Opodal pałac arcybiskupi z ok. 1830-36 (arch. Karol Fryderyk Schinkel), przebud. w 1928 i poszerzony o skrzydło wsch. w 1994, zespół kanonii z XVII-XVIII w. i pałac biskupi sprzed poł. XIX w., przebud. w 1928.

Centrum starego miasta stanowi Rynek. Zabudowa Rynku i sąsiednich ulic częściowo sprzed poł. XIX w. W 1980 zrekonstruowano pd. pierzeję, w ramach przygotowań do uroczystości milenijnych wykonano nową nawierzchnię Rynku (zaznaczono zarysy stojących tu dawniej budynków, wmontowano herby miast wspierających budowę oraz tablice dotyczące ważnych dla G. wydarzeń po 1997), a także zamieniono ul. Bolesława Chrobrego na deptak handlowy. Przy wiodącej z Rynku do katedry ul. Tumskiej domy z 1 poł. XIX w., przy innych ulicach (zwłaszcza Bolesława Chrobrego, Dąbrówki, Mieszka I, Warszawskiej) domy z 2 poł. XIX i pocz. XX w., m.in. o formach eklektycznych. Na narożniku ul. Bolesława Chrobrego i Rzeźnickiej stary ratusz z 1831-32. Dalej przy ul. Chrobrego eklektyczny kościół poewang. NMP Królowej Polski z 1838-42. Przy nim pomnik św. Wojciecha (1997, rzeźb. J. Sobociński). Naprzeciwko neogotycka poczta z 1890, w sąsiedztwie neogotycki budynek domu

kultury z XIX/XX w. Przy ul. gmach Teatru im. A. Fredry o modernistycznej fasadzie z 1940.

Za pn. pierzeją Rynku gotycki kościół Franciszkanów Wniebowzięcia NMP, zbud. po 1270, z gotyckimi sklepieniami i wyposażeniem przeważnie z XVIII w., połączony z d. kościołem Klarysek z XIII w. (nawa boczna i wieża). Na pn. od niego, w naturalnym obniżeniu terenu, zagospodarowana parkowo w 2000 Dolina Pojednania, z 5 dębami posadzonymi przez premierów państw środk. i wsch. Europy. Na pd. od Rynku kościół farny Świętej Trójcy z ok. 1420-30, gotycki z barokowym szczytem i barokowym wyposażeniem wnętrza, ostatnio odrestaurowany. W kaplicy literackiej obraz Koronacja NMP z XVII w., na ścianie pn. tablica upamiętniająca ks. Mateusza Zabłockiego. Na wieży zegar z 2000 z kurantami grającymi Bogurodnicę i ruchomą figurą św. Wojciecha. Przy kościele fragmenty d. murów miejskich. Na pl. 21 Stycznia kościół św. Wawrzyńca z 1 poł. XVI w., z nawami bocznymi z 1896, przebud. w 1935-36 (proj. Lucjan Michałowski), z polichromią Wacława Taranczewskiego z 1947 w prezbiterium.

Przy ul. św. Jana najcenniejszy po katedrze zabytek G. – kościół św. Jana Chrzciciela z 1 poł. XIV w., z gotyckimi sklepieniami o bogato zdobionych zwornikach i wspornikach oraz polichromią z 2 poł. XIV w. na nietynkowanych ścianach. Przy kościele zabudowania d. klasztoru Bożogrobców, gotyckiego z 2 poł. XIV w., przebud. w poł. XVIII w. Na pagórku przy ul. Wyszyńskiego kościół św. Michała z 1 poł. XV w., trójnawowy z gotyckimi sklepieniami (ozdobne zworniki i wsporniki). Wewnątrz ołtarze z pocz. XIX w., ze starszymi rzeźbami.

W Parku Miejskim (zał. w 1898, pow. 14,7 ha) bogaty i różnorodny drzewostan, w tym drzewa egzotyczne, a także grodzisko stożkowane „Gnieźninek” – pozostałość średniowiecznego gródka strażniczego. U zbiegu ulic Wyszyńskiego oraz Żwirki i Wigury Harcerski Pomnik Pamięci (1986, proj. J. Sobociński). Blisko dworca kol. Park Kościuszki, a w nim pomnik ofiar II wojny świat. (1986, proj. Benedykt Kasznia i Eugeniusz Olechowski) oraz pomnik Ludzi Morza (1968) w postaci kotwicy ze statku morskiego.

Po zach. stronie jez. Jelonek kompleks budynków pomnika Mieszka I i Bolesława Chrobrego, obejmujący liceum, muzeum i aulę o nowoczesnej architekturze, zbud. w 1970-78. Na dziedzińcu rzeźba Mieszka I i Bolesława Chrobrego (proj. Józef Kopczyński). Muzeum Początków Państwa Polskiego w nowoczesny sposób, za pomocą przeźroczy i nagrań, prezentuje początki państwowości i Polskę Piastów. Wśród eksponatów zabytki romańskie z G. i Ostrowa Lednickiego.

Zach. i pn. wylot szosy Poznań-Bydgoszcz łączy nowa trasa, zbud. w 1979-97. Na pn. zach. od niej rozległy cmentarz z licznymi nagrobkami i

grobowcami z XIX i XX w., m.in. grób ks. Mateusza Zabłockiego, kwatery mogił i pomnik powstańców wlkp., groby uczestników powstania styczniowego. Na skraju cmentarza barokowy kościół św. Piotra i Pawła z 1680-90. Przy ul. Kłeckoskiej eklektyczne zabudowania Państwowego Stada Ogierów, zał. w 1875 (hodowla ok. 150 ogierów rasy wlkp.). Nieopodal Jez. Świętokrzyskiego neogotycki kościół Świętego Krzyża z 1834-36, z wyposażeniem częściowo z XVI-XVIII w. Na przykościelnym cmentarzu grób Józefa Chociszewskiego.

W pn. części miasta rozległa dzielnica mieszkaniowa Winiary dla 25 tys. mieszk., budowana od 1971. Na jej terenie kościół bł. Radzyna Gaudentego (1983-95, proj. Maria i Jan Godlewscy). Oprócz tego 3 nowe kościoły: św. Bogumiła, dwupoziomowy na planie półkola (1981-89, arch. Aleksander Holas) na os. Tysiąclecia; bł. Jolanty (1981-97, arch. Izabela Klimaszewska) w dzielnicy Arkuszewo; Chrystusa Wierzyściego Kapłana (1974-80, arch. A. Holas) na os. Grunwaldzkim, na pd. od centrum. W pd.-wsch. części miasta, przy ul. Witkowskiej, cmentarz żołnierzy radzieckich z 1945, kwatery grobów ofiar terroru hitler. i kwatery żołnierzy polskich poległych w 1919-21. W pd. dzielnicy Dalki, w niewielkim parku, pomnik 27 zakładników rozstrzelanych w 1939.

W zach. części miasta, na rozległym obszarze przy ul. Poznańskiej, zabudowania Woj. Szpitala Chorób Układu Nerwowego, popularnie zwanego Dziekanką, eklektyczne z końca XIX w. Na neogotyckiej kaplicy tablica z 1948, upamiętniająca ponad 2000 ofiar hitleryzmu – pacjentów i pracowników szpitala.

„GOGULEC” (poz, gm. Suchy Las) – rez. przyr. (florystyczny) 12 km na pn. od Poznania, na skraju kompleksu leśnego po wsch. stronie wsi Złotkowo. Pow. 5,29 ha. Utw. w 2001 dla ochrony torfowiska przejściowego wraz z fragmentami otaczających je drzewostanów. Znalaziono tu 15 gatunków mchów torfowców, a także m.in. chronioną paproć długosz królewski.

GONTYNIĘC (cho, gm. Chodzież) – kulminacja pasma wzgórz morenowych na skraju Pojezierza Chodzieskiego, 5 km na zach. od Chodzieży. Wys. 192 m n.p.m., ok. 150 m powyżej przebiegającej 7 km na pn. doliny Noteci. Wg tradycji nazwa wzniesienia pochodzi od gontyny – świątyni pogańskiej. Okolice G., urozmaicone głębokimi dolinami i grzbietami pagórków, porośnięte lasami liściastymi i borami mieszanymi, są atrakcyjnym terenem dla wycieczek pieszych latem i narciarskich zimą.

GORAJ (mrz, gm. Przytoczna) – wieś 10 km na zach. od Międzychodu, w pagórkowatej okolicy, nieco na pn. od szosy Pniewy-Gorzów Wlkp. Barokowy kościół Świętej Trójcy z 1679, ze szczytami o bogatej dekoracji. W XVIII w. po pożarze murowane sklepienia zastąpiono pozornymi sklepieniami drewnianymi. Wyposażenie wnętrza późnobarokowe z XVIII w. Na terenie d. zespołu dworskiego okazały spichrz z ok. 1920, z bramą przejazdową. Pozostałości parku (pow. 3,2 ha) o założeniu barokowym z XVIII w., przekształconego na krajobrazowy pod koniec XIX w. Na jego obrzeżu ponad 500-letni cis o obw. 300 cm (najgrubszy w Wielkopolsce). Wśród zabudowy wsi domy ceglano-szachulcowe z końca XIX i pocz. XX w. W 1944-45 na pn. od wsi istniał hitler. obóz dla ok. 3 tys. jeńców włoskich.

GORAJ ZAMEK (czt, gm. Czarnków) – śródleśna osada 6 km na pd. zach. od Czarnkowa, wśród lasów i wzgórz przy krawędzi doliny Noteci, 1,5 km na pn. od wsi Goraj w gm. Lubasz. Zamek Hochbergów z 1910-12 o formach neorenesansowych, wzorowany na zamku Varenholz w Westfalii. Wewnątrz fragmenty stylowego wyposażenia, m.in. marmurowe kominki, boazerie, obrazy. Ob. w zamku internat Zespołu Szkół Leśnych; nowy budynek szkolny zbud. w sąsiedztwie. W lesie przy zamku wiele drzew egzotycznych i okazów o rozmiarach pomnikowych. Atrakcyjne tereny (wzniesienia morenowe, głębokie doliny, lasy o urozmaiconych drzewostanach) wzdłuż krawędzi doliny Noteci na wsch., w stronę Czarnkowa.

GORZYŃ (mch, gm. Międzychód) – wieś 4 km na pd. od Międzychodu, nad Jez. Gorzyńskim (pow. 80 ha, głęb. 34,4 m, wyspa 1,2 ha), przy szosach Pniewy-Skwierzyna oraz do Drezdenka i Miedzichowa. Rolniczy Zakład Doświadczalny poznańskiej Akademii Rolniczej. Pałac neoklasycy z końca XIX w., z portykiem wspartym na 4 kamiennych kolumnach jońskich. Przed pałacem 2 cisy o obw. 60 i 100 cm. Obok stodoła kamienna z poł. XIX w. i zespół 5 szachulcowych czworaków z pocz. XIX w. Park krajobrazowy z XIX w. (3,1 ha) z pomnikowymi drzewami oraz okazami starych dławiszów – pnący na pniach drzew. Przy szosie do Skwierzyny gościniec wlkp. „Ostęp” (1974), a w pobliżu niego buk odmiany purpurowej o obw. 460 cm. Na pd. brzegu jez. urozmaicone lasy mieszane.

GOŚCIESZYN (żni, gm. Rogowo) – wieś 13 km na pn. zach. od Trzemeszna, przy drodze do Rogowa. Kościół Nawiedzenia NMP z 1957-

59, z bogatym wcześniejszym wyposażeniem; m.in. w manierystycznym ołtarzu gl. z 1 poł. XVII w. obraz niderlandzki NMP w ogrodzie mistycznym z poł. XV w. W ołtarzach bocznych oraz na ścianach obrazy i rzeźby gotyckie, renesansowe i barokowe z XVI-XVIII, a także z XIX w. W centrum wsi pomnik 16 mieszkańców wsi i okolicy, zamordowanych przez hitlerowców (1968). Na cmentarzu zbiorowa mogiła osób zamordowanych w 1939.

GOŚCIM (std, gm. Drezdenko) – wieś 11 km na pd. zach. od Drezdenka, na pn. skraju Puszczy Noteckiej, przy szosie do Skwierzyny. Okazały neogotycki kościół poewang. Niepokalanego Poczęcia NMP z końca XIX w. Wśród zabudowy o charakterze małomiasteczkowym domy murowane i murowano-szachulcowe z 2 poł. XIX i pocz. XX w.

W lesie 2 km na pd. wsch. od wsi leży jez. Solecko z ośr. rehabilitacyjno-wypoczynkowym. W nim tablica z 1996 upamiętniająca nadanie ośr. imienia prof. Wiktora Degi (1898-1995), wybitnego ortopedy poznańskiego. Nad jez. rezerwaty „Czaplenice”, „Lubiatowskie Uroczyska” i „Łabędziniec”; czwarty rez. „Czapliisko” 5 km na pd. od G.

GÓRECKIE, JEZ. (poz, gm. Mosina) – bezprzepływowe jez. na Pojezierzu Poznańskim, na terenie WPN, 3 km na pn. zach. od Mosiny, na wys. 66 m n.p.m. Pow. 97 ha, dł. 3020 m, szer. 440 m, największa głęb. 15,5 m. Akwen rynnowy w połowie załamany pod kątem prostym. Brzegi wysokie, prawie w całości zalesione. Na brzegu wsch. osada Jeziory. W pobliżu zach. krańca jez. podwójny dąb o obw. pni 530 i 360 cm. Pośrodku jez. 2 wyspy: Zamkowa (pow. 1,25 ha), z ruiną neogotyckiego zameczku wybud. w 1824-25 przez Tytusa Działyńskiego w posagu dla siostry Klaudyny Potockiej i dębami o obw. do 580 cm, oraz Kopczyisko (pow. 0,85 ha), pochodzenia organicznego.

GROCHOWISKA SZLACHECKIE (żni, gm. Rogowo) – wieś 13 km na pd. od Żnina, przy szosie Rogowo-Gąsawa. Pałac klasycystyczny z końca XVIII w., przebud. i powiększony w XIX w., odnowiony w 1974 (ob. hotel). W fasadzie pd. czterokolumnowy portyk z tympanonem, wewnątrz częściowo zachowane klasycystyczne detale i ozdobne drzwi. Przy pałacu resztki parku krajobrazowego z XIX w. (pow. 2,7 ha), ze starą bramą i fragmentami ogrodzenia kamiennego.

I

IMIOŁKI (gnz, gm. Kiszkowo) – nieduża wieś 11 km na pn. wsch. od Pobiedzisk, na pn.-zach. brzegu jez. Lednica. Nad jez. na pd. od zabudowań grodzisko stożkowate o średnicy 35 m i wys. 7 m, od strony lądu otoczone śladami fosy. Na pn. od wsi sezonowa stacja harcerska „Orle Gniazdo”.

Na polach na zach. od I. staraniem dominikanów z Poznania, z inspiracji i pod kierunkiem o. Jana Góry, powstaje ośr. duszpasterski. Jego centralnym punktem jest ustawiona na sztucznym pagórku Brama III Tysiąclecia w kształcie stalowej ryby – jednego z symboli chrześcijaństwa (1997, proj. Anna Boryska). Obok dzwonnica z 2000. W zach. części terenu w 2002 rozpoczęto budowę świątyni Chrztu Polski i Szkoły Wiary. Od 1997 w maju lub czerwcu corocznie odbywają się tu wielotysięczne zgromadzenia religijne młodzieży z całej Polski.

IZDEBNO (źni, gm. Rogowo) – wieś 13 km na pd. od Żnina, nad Jez. Wolskim, po pn. stronie szosy Rogowo-Janowiec Wlkp. Na pagórku po pd. stronie zabudowań fragmenty muru ceglano-kamiennego po kościele późnogotyckim z ok. 1580 (od poł. XIX w. w ruinie). Na pd. krańcu jez., na półwyspie (d. wyspie), owalne grodzisko pierścieniowate o średnicach 225 125 m – pozostałość osady kultury łużyckiej podobnej do Biskupina. Później był tu gród wczesnośredniowieczny, odkryto też fundamenty wzniesionej na nim w XIV w. wieży mieszkalno-obronnej.

J

JABŁONNA (gro, gm. Rakoniewice) – wieś 12 km na pn. wsch. od Wolsztyna, przy drodze Rakoniewice-Nowy Tomyśl. W starszej części wsi zespół chałup z XVIII-XIX w., drewnianych i gliniano-drewnianych. Poewang. kościół Najśw. Serca Pana Jezusa z 1852, z prezbiterium i zakrystią dobud. w 1948. Przy nim lipy o obw. do 330 cm i d. pastorówka z 1870 (ob. plebania). We wsch. części wsi drewniany kościół św. Michała z XVII/XVIII w., rozbud. w 1872 (ob. cmentarny). Przy nim podwójna lipa o obw. u dołu 940 cm (uszkodzona). W pn. części wsi d. cmentarz ewang. z dębami o obw. do 370 cm. Pn.-zach. część J., o zabudowie rozproszonej, to d. osada olęderska z XVIII w., z kuźnią z 1740 i kilkoma domami drewnianymi z końca XVIII w.

„**JAKUBOWO**” (sza, gm. Pniewy) – rez. przyr. (leśny) 4 km na pd. wsch. od Pniew, po zach. stronie drogi Jakubowo-Brody. Pow. 4,02 ha. Utw. w 1959 dla ochrony jednego z najładniejszych w Wielkopolsce zespołów łąki niskiej. Jest to stary las dębowo-grabowy z dużą domieszką buków i pojedynczymi chronionymi brekiniami. W bogatej warstwie runa występuje m.in. stokłosa gałęzista.

JANKOWO DOLNE (gnz, gm. Gniezno) – wieś 7 km na wsch. od Gniezna, na skraju głębokiej doliny Wełny, przy szosie do Torunia. Kościół św. Judy Tadeusza, bud. od 1998. W centrum wsi okazały budynek gościńca z pocz. XX w. Przy wylocie na Toruń pomnik (1949) ku czci 16 Polaków rozstrzelanych we wrześniu 1939. Po pn. stronie szosy murowany korpus wiatraka wieżowego z 1896.

Nad Jez. Jankowskim (pow. 33 ha, głęb. 12,7 m), 2 km na pd. wsch. od wsi, w sąsiedztwie przystanku na linii kol. Poznań-Inowrocław, ośr. wypoczynkowy i kąpielisko. Na półwyspie jez. grodzisko stożkowe o obw. 48 m i 2 okazy chronionej brekini.

JARACZ (obo, gm. Rogoźno) – wieś 8 km na pn. wsch. od Obornik, na śródleśnych enklawach wsch. krańca Puszczy Noteckiej. W d. osadzie młyńskiej nad Wełną otw. w 1989 muzeum historii młynarstwa i wodnych urządzeń przemysłu wiejskiego. W jego skład wchodzi młyn wodny z 2 poł. XIX w., d. stajnia i dom młynarza (ob. hotel). Od 1994 na jazie przelewowym na Wełnie czynna jest mała elektrownia wodna. Odcinek Wełny na pn. wsch. od J. objęty jest rez. „Wełna”.

JAROSZEWSKIE, JEZ. (mch, gm. Sieraków) – jez. na Pojezierzu Poznańskim, w dorzeczu Warty, 1 km na pd. od Sierakowa, na wys. 38 m n.p.m. Pow. 92 ha, dł. 1850 m, szer. 1020 m, największa głęb. 35,7 m. Brzegi wysokie, w części zalesione. Pośrodku niewielka wyspa. Na wsch. brzegu 2 kąpieliska i duże ośr. wczasowe z bogatym zapleczem (m.in. krytą pływalnią i boiskami), wchodzące w skład zespołu obiektów wypoczynkowych Sierakowa. Ścieki m.in. z tych ośr. silnie zanieczyściły jez., dlatego w 1987 zainstalowano pływające urządzenie oczyszczające wodę, napędzane siłą wiatru.

JASZKOWO (śrm, gm. Brodnica) – wieś 7 km na pn. zach. od Śremu, na l. brzegu Warty. Późnogotycki kościół św. Barbary, zbud. przed 1463, przebud. i powiększony w 1 poł. XVI w. Jednonawowy, z niższym i węższym prezbiterium zamkniętym wielobocznie. Prezbiterium nakryte

sklepieniem gwiaździstym z 1 poł. XVI w. W barokowym ołtarzu gł. z 1710 obraz Trójcy Świętej, na ścianach epitafia Szoldrskich z 1750 i 1866. Przy kościele kaplica grobowa Szoldrskich z ok. 1875 i stara plebania z XIX w. – pierwszy dom macierzysty zgromadzenia Sióstr Służebniczek Niepokalanego Poczęcia NMP. W 1984 otw. tu małe muzeum poświęcone Edmundowi Bojanowskiemu, założycielowi zgromadzenia. Pałac z 2 poł. XIX w., rozbud. w 1912-18 (arch. Stanisław Mieczkowski). Wokół park z 2 poł. XIX w. (pow. 3,1 ha), ze szpalerem grabowym i dębami o obw. do 530 cm. Przyległy folwark przekształcono w Centrum Hipiki, z wybud. w 2000 jedną z największych w kraju krytych ujeżdżalni. Nad Wartą powstała przystań dla statków wycieczkowych. Na łąkach nadwarciańskich i okolicznych lasach rosną pomnikowe dęby (największy przy drodze do Krajkowa, o obw. 640 cm).

„JEZIORA GOŁYŃSKIE” (mrz, gm. Pszczew) – rez. przyr. (florystyczny) wśród lasów, 4 km na pd. od Pszczewa, na terenie Pszczewskiego P.K. Pow. 3,10 ha. Utw. w 1972 dla ochrony torfowiska przejściowego między jeziorami Gołyń (pow. 11 ha, głęb. 9,9 m) i Gołyń Mały (pow. 2 ha), ze stanowiskiem rzadkiej rośliny wełnianeczki alpejskiej. Spośród innych rzadkich roślin rosną tu: kłóc wiechowata, rosiczki długolistna i okrągłolistna oraz storczyk wątek błotny.

„JEZIORO CZARNE” (poz, gm. Murowana Goślina) – rez. przyr. (florystyczny) 8 km na pd. wsch. od Murowanej Gośliny, w P.K. „Puszcza Zielonka”, w głębokiej dolinie po pn.-zach. stronie wsi Czernice. Pow. 16,70 ha. Utw. w 1959 dla ochrony stanowiska rzadkich roślin wodnych i torfowiskowych. Otoczone lasem Jez. Czarne (pow. 6 ha) rozdzielone jest płatem torfowiska przejściowego na 2 akweny. Po zach. stronie jez. rozciąga się rozległe bagno, a od wsch. – fragment lasu o charakterze typowego olsu. Występują tu m.in. kłóc wiechowata, widłak torfowy, reliktowe mchy mszar i mokradłosz, rosiczki okrągłolistna i długolistna oraz żurawina błotna.

„JEZIORO DĘBINIEC” (poz, gm. Pobiedziska) – rez. przyr. (krajobrazowy) w P.K. „Promno”, 5 km na zach. od Pobiedzisk, w pobliżu przystanku kol. Promno. Pow. 37,08 ha. Utw. w 1959 dla ochrony śródleśnego akwenu z interesującą florą szuwarów i łąk oraz miejscem bytowania ptactwa wodnego. W skład rez. wchodzi też przyległe obszary boru mieszanego z przewagą sosen oraz olsu z olszami i brzożami. Przy brzegach jez. wśród trzciny, sitowia i pałek wodnych rośnie chroniona kłóc wiechowata, a w części

torfowiskowo-łąkowej m.in. roszczyca okrągłolistna, tłustosz pospolity, pływacz drobny, pełnik europejski i wawrzynek wilczelyko.

„JEZIORO DRAŻYNEK” (poz, gm. Pobiedziska) – rez. przyr. (florystyczny) 3 km na pd. od Pobiedzisk, w P.K. „Promno”, w kompleksie leśnym po wsch. stronie wsi Promno. Pow. 6,45 ha. Utw. w 1954 dla ścisłej ochrony zarastającego jeziora śródlęsnego i przyległego torfowiska z obfitym stanowiskiem kłoci wiechowatej oraz bogatą fauną ważek. W 1966 częściową ochroną objęto otaczające jez. drzewostany ze stanowiskiem wawrzyńka wilczegołyka i rzadkiego storczyka – obuwika pospolitego.

„JEZIORO PŁAWNO” (poz, gm. Murowana Goślina) – rez. przyr. (florystyczny) 7 km na pd. wsch. od Murowanej Gośliny, w P.K. „Puszcza Zielonka”, w rynnicy polodowcowej po wsch. stronie wsi Pławno. Pow. 16,71 ha. Utw. w 1978 dla ochrony jezior Pławno (pow. 11 ha) i Głęboczek (pow. 1 ha) wraz z otaczającymi je łągiem olszowym i brzoźowym, torfowiskiem oraz łąką. Stwierdzono występowanie tu rzadkiej roślinności wodnej i torfowiskowej, m.in. jaskra wielkiego, kłoci wiechowatej, rdestnicy błyszczącej i rdestnicy wydłużonej.

„JEZIORO WIELKIE” (mrz, gm. Trzciel) – rez. przyr. (ptasi) 2 km na pn. od Trzciela, w Pszczewskim P.K. Pow. 236,30 ha. Utw. w 1991 dla zachowania miejsc lęgów i żerowania ptaków wodnych. Obejmuje Jez. Wielkie i połączone z nim akweny oraz przyległy obszar lasów, bagien i trzęsawisk. Stwierdzono tutaj ponad 120 gatunków ptaków, w tym 32 zagrożone wyginięciem. Znajdują się tu m.in. duże kolonie czapli siwych i kormoranów, występują gęś gęgawa i gągoł oraz ptaki drapieżne: trzmielojad, kania czarna, błotniak stawowy. Przez teren rez. przebiega ścieżka dydaktyczna.

JEZIORY (poz, gm. Mosina) – śródleśna osada w centrum WPN, przy drodze Komorniki-Puszczykówko, nad Jez. Góreckim. W 1940-42 na wysokim brzegu jez. zbud. rezydencję hitlerowskiego gauleitera Arthura Greisera (arch. Otto von Estorff i Gerhard Winkler). Od 1994 jest ona siedzibą dyrekcji WPN, a na parterze w 1998 otw. Ośr. Muzealno-Dydaktyczny. Dalej na pd. znajdują się budynki d. domu wycieczkowego z 1911 (ob. stacja ekologiczna UAM). Przed bramą wjazdową kamień z tablicą z 1995, upamiętniający prof. Izabelę Dąmborską (1927-84), hydrobotanika, przewodniczącą Rady Naukowej WPN.

JEZIORY WIELKIE (śrd, gm. Zaniemyśl) – wieś 7 km na pd. od Kórnika, na przesmyku między jeziorami Wielkie Jezioro (pow. 60 ha, głęb. 5,4 m) i Bnińskim, przy szosie do Zaniemyśla. Dwór barokowy z poł. XVII w., odnowiony w 1975, z gankiem na 2 słupach, wystawkami i wysokim dachem łamanym. Obok park z końca XVIII w. (pow. 9,3 ha) z pomnikowymi drzewami, m.in. grabem o 7 pniach splecionym z podwójną lipą. Wśród zabudowań folwarcznych spichrz z 1900. Głaz narzutowy o obw. 540 cm, postawiony jako drogowskaz do d. fermy lisów.

K

KAMIŃSKO (poz, gm. Murowana Goślina) – nieduża wieś 6 km na pd. wsch. od Murowanej Gośliny, wśród lasów Puszczy Zielonka, nad Jez. Kamińskim (pow. 18 ha, głęb. 10,3 m). Stacja doświadczalna poznańskiej Akademii Rolniczej. Powstała w XVIII w. jako osada olęderska, czego pamiątką jest rozproszona zabudowa. Przy gł. drodze otw. w 2000 nowoczesny ośr. szkoleniowo-wypoczynkowy „Dwa Stawy”. Nad jez. kąpielisko. W okolicy po 1970 powstały rozległe osiedla domków letniskowych i rekreacyjnych (najstarsze, przy drodze do Okońca, zwane jest „Florydą”).

KAMIONNA (mch, gm. Międzychód) – wieś 6 km na pd. wsch. od Międzychodu, nad Kamionką (l. dopływem Warty), przy szosie Pniewy-Gorzów Wlkp. W 1261 należała do cystersów z Gościkowa. Miasto od pocz. XV w. do 1874. W styczniu 1919 w okolicy walki powstańców wlkp.

Pamiątką po d. mieście jest rynek, zabud. w większości domami kalenicowymi z XIX w., z d. ratuszem pośrodku. Na krawędzi głębokiej doliny Kamionki gotycki kościół Narodzenia NMP z 1499, z dekorowanym szczytem wsch. i wieżą o ceglany hełmie, odnowiony 1989-98. Wewnątrz sklepienie gwiaździste. Wyposażenie w większości z XVIII w., m.in. ołtarz gł. z kurdybanowym antepedium i rokokowa ambona. Stalle późnogotyckie z pocz. XVI w. Wokół kościoła mur późnogotycki. Na cmentarzu przykościelnym granitowy głaz obrobiony w kształt dzwonu, d. kamień miłowy z ok. 1830, wcześniej ustawiony przy szosie Poznań-Berlin. Przy szosie do Pniew, przed szkołą, pomnik obrońców Ojczyzny z 1918-19 i 1939-45 (1966).

Okolice K. ciekawe krajobrazowo, pagórkowate, szczególnie dolina Kamionki między Lewicami a Kolnem, w części pd. wchodząca w skład Pszczewskiego P.K.

KARWIN (std, gm. Drezdenko) – wieś 8 km na pd. wsch. od Drezdenka, na pn. skraju Puszczy Noteckiej, nad Rudawą (l. dopływem Noteci). Oddział AK z Drawska 10 X 1944 zajął tutejszy urząd leśny w celu zdobycia broni. W parku przy d. nadleśnictwie dęby o obw. do 550 cm, buki do 370 cm i lipy do 430 cm. Szachulcowy kościół Podwyższenia Krzyża Świętego z 1778-95.

KICIN (poz, gm. Czerwonak) – wieś 10 km na pn. wsch. od Poznania, u stóp Dziewiczej Góry. Na wzgórzu (prawdopodobnie grodzisku stożkowatym) drewniany kościół św. Józefa z 1749-51, z wieżą dobud. w 1863. Wyposażenie wnętrza z XVIII w., m.in. rokokowy ołtarz gł., ambona i chrzcielnica. W ołtarzu gł. kopia obrazu MB Gostyńskiej z 1678, na ścianie prezbiterium obraz MB Śnieżnej z ok. 1620-30. Obok plebania z pocz. XX w. i dzwonnica z 1985. Przy ul. Poznańskiej d. zajazd (częściowo o konstrukcji szachulcowej), murowano-szachulcowa kuźnia podcieniowa z ok. 1910 i 2 kamienne domy z pocz. XX w. Na cmentarzu tablica ku czci 33 ofiar I wojny świat. oraz groby ochotników poległych w 1939 i 1945 w walkach z Niemcami. W pn.-wsch. części K. ośr. konferencyjny UAM, w części zach. ośr. sportowy.

„KLASZTORNE MODRZEWIE KOŁO DĄBRÓWKI KOŚCIELNEJ” (poz, gm. Murowana Goślina) – rez. przyr. (leśny) w P.K. „Puszcza Zielonka”, 10 km na pd. wsch. od Murowanej Gośliny, na wsch. od wsi Zielonka. Pow. 6,20 ha. Utw. w 1962 dla ochrony najstarszego w Wielkopolsce drzewostanu modrzewiowo-sosnowego. W wielogatunkowym borze mieszanym o strukturze dwupiętrowej w górnym piętrze rosną ok. 200-letnie modrzewie o gonnych strzałach i wys. do 42 m (ostatnio coraz mniej liczne), w dolnym piętrze dęby z grabami, bukami i brzożami w wieku 140-190 lat.

KLEMPICZ (czł, gm. Lubasz) – wieś 7 km na pn. od Obrzycka, wśród lasów Puszczy Noteckiej, przy szosie Wronki-Czarnków. Miejsce potyczki powstańców wlkp. 6 I 1919. Pośrodku wsi dęby o obwodach 390, 530 i 610 cm oraz zrosnięta z 4 pni wierzba o obw. 780 cm. Po zach. stronie zabudowań sosna o obw. 390 cm.

Położenie z dala od miast oraz niska jakość tutejszych gleb były powodem zaprojektowania na polach K. drugiej w Polsce elektrowni atomowej, która miała mieć moc 4000 MW. Protesty społeczne oraz wysokie koszty spowodowały odstąpienie w 1990 od przygotowań do budowy.

KŁOSOWSKIE, JEZ. (mch, gm. Sieraków) – jez. w Kotlinie Gorzowskiej, w dorzeczu Warty, otoczone wydmami i borami Puszczy Noteckiej, 5 km na zach. od Sierakowa, na wys. 36 m n.p.m. Pow. 138 ha, dł. 3335 m, szer. 520 m, głęb. 14,3 m. Linia brzegowa rozwinięta, brzegi wysokie, jedynie w części pd. niskie. W środk. części 2 wyspy o łącznej pow. 9,1 ha, objęte rez. „Czaple Wyspy”. Są one wydmami, podobnie jak duży półwysp na zach. brzegu. Z pd. krańca jez. wypływa strumień łączący je po 1 km z Wartą.

KOBYLNICA (poz, gm. Swarzędz) – wieś 11 km na pn. wsch. od Poznania, przy szosie do Bydgoszczy i linii kol. do Inowrocławia. Od końca XIX w. popularna wśród mieszkańców Poznania miejscowość letniskowa. D. budynek kolonijny Towarzystwa „Stella”, zał. w 1901. Od strony szosy tablica poświęcona Bronisławowi Gąsiorowskiemu, założycielowi towarzystwa. Obok nowy budynek domu dziecka z 1995. Na budynku stacji kol. tablica upamiętniająca więźniów hitler. obozu pracy dla Żydów (1985). Na pd. od stacji kol. kościół Świętego Krzyża, bud. od 1981.

Na wsch. od K., w lesie po pn. stronie szosy, pomnik upamiętniający początki skautingu wlkp. (2001). Na pd. zach. od wsi leży lotnisko sportowe Ligowiec.

KOBYLNIKI (sza, gm. Obrzycko) – wieś 7 km na pn. od Szamotuł, na pd.-zach. skraju kompleksu leśnego, po wsch. stronie szosy do Czarnkowa. Neorenesansowy pałac z 1886-87 (arch. Zygmunt Gorgolewski), odrestaurowany i adaptowany w 1990 na hotel. Wokół park krajobrazowy z XIX w. (pow. 5,8 ha), z dębami o obw. do 500 cm i alejami grabowymi. Na pn. od pałacu zespół budynków folwarcznych z XIX i pocz. XX w. Neogotycka kaplica z końca XIX w.

W głębi lasów, 3 km na pn. wsch. od wsi, miejsce stracenia przez hitlerowców w 1939-43 ok. 2000 osób. Na 2 odnalezionych mogiłach z prochami ok. 1100 ofiar głady narzutowe z tablicami (1960).

KOLNO (mch, gm. Międzychód) – wieś 4 km na wsch. od Międzychodu, nad Jez. Koleńskim (pow. 47 ha, głęb. 15,4 m). Podczas powstania wlkp. najdalej na zach. wysunięta pozycja powstańcza na tym odcinku; 7 II 1919 doszło tu do bitwy, podczas której powstańcy dwukrotnie odbijali wieś z rąk niemieckich. Ruina dworu z poł. XIX w., przy niej pozostałości parku z XIX w. (pow. 2,6 ha).

Na półwyspie na wysokim wsch. brzegu jez., 1 km na pn. od wsi, grodzisko pierścieniowate o średnicach 20x40 m oraz wys. 8 m od strony lądu i 20 m od wody. Na pd.-zach. brzegu jez. rez. „Kolno

Międzychodzkie”, a 1,5 km na pd. wsch. od wsi – jar ze strumieniem, otoczony bogatym drzewostanem.

„KOLNO MIĘDZYCHODZKIE” (mch, gm. Międzychód) – rez. przyr. (leśny) 4 km na wsch. od Międzychodu, na zach. od wsi Kolno. Pow. 14,77 ha. Utw. w 1959 dla zachowania fragmentu naturalnego wielogatunkowego lasu liściastego między jeziorami Koleńskim i Kludno (pow. 7 ha). Zach. granicę stanowi rz. Kamionka, łącząca jeziora malowniczą doliną. Wąską część nadbrzeżną porasta lęg olszowy, składający się z olszy czarnych, natomiast stoki wzniesienia – las grądowy, którego drzewostan tworzą dęby, jesiony, wiązy, jawory, graby, lipy, buki, klony, topole, brzozy, modrzewie i sosny. Najstarsze dęby osiągają obw. do 710 cm. Podszyt lasu tworzą liczne krzewy; runo bujne, wielogatunkowe.

KOWALSKIE, JEZ. (poz, gm. Pobiedziska) – zbiornik zaporowy na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w dorzeczu Warty, 5 km na zach. od Pobiedzisk, na wys. 90 m n.p.m. Pow. 220 ha, dł. 4200 m, szer. 600 m, głęb. 9 m. Powstał w 1978-84 przez spiętrzenie wód rz. Główna, obejmując m.in. naturalne Jez. Kowalskie o pow. 29 ha. Zapora czołowa znajduje się w pobliżu osady Barcinek, a w Jerzykowie zlokalizowano zaporę górną z jazem umożliwiającym niezależne podpiętrzenie wsch. części jez. Zbiornik ma umożliwiać retencję wody dla rolnictwa i wykorzystanie jej do deszczowania okolicznych pól. Brzegi akwenu w większości niezbyt wysokie, częściowo zalesione. Po stronie pd. kolonie domków letniskowych k. Barcinka, Biskupic i Jerzykowa. Przez zaporę czołową przechodzi droga od szosy Poznań-Gniezno do Karłowic, a przez zaporę górną – droga Jerzykowo-Kowalskie.

KOWANÓWKO (obo, gm. Oborniki) – wieś 3 km na pn. wsch. od Obornik, między Wełną a szosą Poznań-Koszalin. Ze względu na korzystny mikroklimat, związany z sąsiedztwem borów Puszczy Noteckiej, w starym parku (pow. 12,1 ha) zał. w 1857 zakład dla nerwowo chorych. Po 1920 zbud. tu zakład przyrodolecznicy Miłowody (arch. Adam Ballenstaedt), ob. szpital. Między szpitalem a Wełną dwór z XVIII w., w ob. formie z końca XIX w., o rozbud. bryle, z eklektycznymi ozdobami na elewacjach i 2 wieżami zwieńczonymi dachami stożkowymi i krenelażem. Obok podobna stylowo oficyna z końca XIX w. i pozostałości parku z XIX w. (pow. 0,8 ha). Nad Wełną wielki budynek młyna z 2 poł. XIX w., z nietynkowanych cegieł.

Na pr. brzegu Wełny, na terenie d. osady Pawłowice, powstało na

pocz. XX w. duże sanatorium przeciwgruźlicze (ob. szpital rehabilitacyjno-kardiologiczny). Otacza je park sanatoryjny (pow. 14,8 ha), który łączy się z lasami Puszczy Noteckiej.

KÓRNIK (poz) – miasto na Równinie Wrzesińskiej, na wsch. brzegu Jez. Kórnickiego (pow. 82 ha, głęb. 6,0 m). Węzeł drogowy (szosy Poznań-Kalisz oraz do Kostrzyna, Mosiny i Rawicza), stacja kol. K. na linii Poznań-Katowice 4,5 km na pn. od miasta. Pow. 6,08 km², 6200 mieszk.

Wzmiankowany od 1362. Początkowo rezydencja Łodziów, później innych znanych rodów wlkp., w 1678-1880 własność Działyńskich, potem Zamoyskich. Lokacja miasta zapewne w 1426. Niewielkie miasteczko rolnicze. W okresie zaborów ważny ośr. obrony polskości; liczny udział mieszkańców w działaniach powstańczych w 1846, 1848 i 1918-19. Ob. lokalny ośr. gospodarczy, siedziba kilku placówek naukowych PAN.

Zabudowa miasta ciągnie się wąskim pasem wzdłuż rynny jeziornej. Wydłużony rynek (ob. pl. Niepodległości) powstał na rozszerzeniu drogi przelotowej. Pośrodku rynku ratusz z 1907; na nim tablice na miejscu rozstrzelania 15 mieszkańców 20 X 1939 oraz ku czci Mieczysława Orłowicza. We wsch. pierzei brama „ucho igielne”, przejście do nieistniejącej synagogi, zrekonstruowana w 1979. Przy rynku gotycki kościół Wszystkich Świętych z ok. 1437, przebud. po 1838 w stylu neogotyku romantycznego (proj. Franciszek Maria Lanci), trójnawowy, halowy. Wewnątrz w bocznej kaplicy obraz MB z Dzieciątkiem z ok. 1600, klasycystyczny nagrobek z XVIII w., nagrobki Górków z końca XVI w. (rzeźb. Henryk Horst) oraz epitafia Działyńskich i Zamoyskich. Wśród zabudowy miasta kilkadziesiąt domów z XVIII i XIX w., z których najciekawsza jest tzw. stara poczta z końca XVIII w., kryta łamanym dachem gontowym (pl. Powstańców Wlkp. 6). Na cmentarzu zbiorowa mogiła rozstrzelanych w 1939 oraz kwatera grobów powstańców wlkp.

Najcenniejszym zabytkiem K. jest zamek. Pierwsza budowla zapewne z 2 poł. XIV w., rozbud. w 1420-37, przebud. ok. 1570 i w 2 poł. XVIII w. Ob. ma formę romantycznej rezydencji w stylu neogotyku angielskiego po przebud. w 1843-65 wg zmodyfikowanych projektów Antoniego Corazziego, Henryka Marconiego i Karola Fryderyka Schinkla. Mury zwieńczone krenelazem, wielka wieża od wsch. i baszty w narożach. Wokół średniowieczne fosy i neogotycki most. Zamek przebudował Tytus Działyński (1796-1861) dla pomieszczenia zbioru pamiątek narodowych i hist., dzieł sztuki i rzemiosła; kompletował też bibliotekę, wydawał materiały źródłowe, przekształcił park. Dzieło ojca kontynuował Jan Działyński (1829-80), a później jego siostrzeniec Władysław Zamoyski

(1855-1924), który w testamencie przekazał cały majątek narodowi. Fundacja „Zakłady Kórnickie” została przywrócona w 2002.

W 1953 zamek wraz z biblioteką i parkiem przejęła PAN. Ob. mieści się tu muzeum z bogatymi zbiorami m.in. mebli, obrazów, portretów, rysunków, militariów, kolekcją dzieł sztuki sakralnej, zbiorami porcelany i wyrobów ze srebra, odznaczeń itp., a także eksponatów etnograficznych z Australii i Oceanii. Wewnątrz we wszystkich salach intarsjowane posadzki z poł. XIX w. oraz kilka rzeźbionych odrzwi. Biblioteka Kórnicka PAN gromadzi ok. 350 tys. woluminów, w tym starodruki, rękopisy, grafiki, nuty i autografy.

Przy zamku park (pow. 33,5 ha) – pierwotnie ogród włoski z XVI w., przekształcony w XVIII w. w park francuski, po 1830 powiększony i zamieniony na arboretum. Ob. należy do mającego siedzibę w K. Instytutu Dendrologii PAN. Rośnie tu ok. 3000 gatunków i odmian drzew i krzewów europejskich, azjatyckich oraz amerykańskich (najbogatsze arboretum w Polsce). W parku głązy upamiętniające T. i J. Działyńskich, W. Zamoyskiego i Antoniego Wróblewskiego, pierwszego dyrektora arboretum, a także pawilon z poł. XVIII w., rozbud. w XIX w., w którym w 1956 otw. muzeum dendrologiczne. Po wsch. stronie parku znajduje się tzw. nowe arboretum (pow. 8,5 ha), w ob. formie z 1963-70, oraz siedziba Zakładu Doświadczalnego PAN, prowadzącego hodowlę sadzonek drzew i krzewów owocowych i ozdobnych.

Po wsch. stronie dziedzińca zamkowego stoją 3 oficyny z XVIII w. Na jednej z nich tablica ku czci żołnierzy AK (1988, proj. Marian Banasiewicz). Po stronie zach. powozownia z niewielką ekspozycją zabytkowych powozów. Między parkiem a brzegiem jez. kompleks zabudowań d. folwarku zwanego Prowentem, obejmujący m.in. oficyny z XVIII w. i kuźnię z XVIII/XIX w. Tablicą na jednej z oficyn upamiętniono miejsce urodzenia w 1923 Wisławy Szymborskiej, poetki, laureatki nagrody Nobla z 1966.

Od 1942 w granicach K. znajduje się położony w odl. 2 km na pd. Bnin – w poł. X w. gród, od 1232 siedziba kasztelanii, miasto od przed 1395 do 1934. Jego zabudowa wokół prostokątnego Rynku i nieregularnie rozplanowanych ulic na przesmyku między jeziorami Kórnickim i Bnińskim. Pośrodku Rynku barokowy ratusz z poł. XVIII w., z dachem mansardowym i wysoką wieżą. Poewang. kościół św. Wojciecha z 1826-27; w nim m.in. gotycka chrzcielnica z piaskowca z 2 poł. XV w. Stare domy z XVIII i XIX w., m.in. d. szpital z ok. 1806 (ul. AK 23) i d. pastorówka z końca XVIII w. (ul. Jeziorna 16).

W pd. części Bnina, obok miejsca gdzie d. stał kościół, plebania z

1906-08 (arch. Roger Sławski) i dom katolicki z 1936 (od 1972 kaplica MB Częstochowskiej). Obok nad Jez. Bnińskim cmentarz, na którym m.in. zbiorowy grób 8 poległych w 1919-20. Nieco dalej półwysep Szyja z 2 grodziskami: pierścieniowatym z X-XIII w. oraz stożkowatym z pocz. XIII w.

„KRAJKOWO” (poz, gm. Mosina) – rez. przyr. (krajobrazowy) 12 km na pd. wsch. od Mosiny, w Rogalińskim P.K., na l. brzegu Warty. Pow. 159,19 ha. Utw. w 1958 dla ochrony krajobrazu łągów nadwarciańskich, ze starorzeczami, licznymi dębami o pomnikowych rozmiarach oraz miejscem gnieźdzenia się wielu gatunków ptaków (zwłaszcza czapli siwych). W rez. występują 3 gł. zbiorowiska roślinne: wilgotna łąka, łąg jesionowo-wiązowy i las mieszany świeży. Oprócz dębów okazałe rozmiary osiągają również wierzby, sosny i wiązy. Podczas wiosennych powodzi wody pokrywają do dwóch trzecich obszaru rez., strzegąc dostępu do gniazd ptasich w okresie łągowym.

KRUSZEWO (pil, gm. Ujście) – wieś 10 km na pn. wsch. od Czarnekowa, przy szosie do Ujścia. Kościół św. Wojciecha z 1928-30 (arch. Franciszek Morawski). Przy nim skupisko głazów narzutowych o obw. do 11 m, pochodzących ze zwirowni k. Walkowic; na kilku z nich napisy upamiętniające ważne osoby i wydarzenia w dziejach Kościoła. Park z 2 poł. XIX w. (pow. 5,0 ha), z bogatym i różnorodnym drzewostanem. W nim pałac neorenesansowy z ok. 1880.

KRZEŚLICE (poz, gm. Pobiedziska) – wieś 5 km na pn. zach. od Pobiedzisk. Pałac z poł. XIX w., rozbud. w końcu XIX w., z neogotycką dekoracją elewacji i niesymetrycznie umieszczoną wieżą, odrestaurowany w 1985-97 (ob. hotel). Wokół park krajobrazowy z 1 poł. XIX w. (pow. 5,3 ha), z lipą o obw. 470 cm i wypróchniałym platanem o obw. 470 cm. W pobliżu klasycystyczna oficyna z 1 poł. XIX w. i zabudowania folwarczne z pocz. XX w. Przy gł. drodze kapliczka z krzyżem i datą 1869.

KRZYŻ WIELKOPOLSKI (czt) – miasto w Kotlinie Gorzowskiej, niedaleko ujścia Drawy do Noteci. Ważny węzeł kol. (linie Poznań-Szczecin oraz do Kostrzyna i Piły). Pow. 5,83 km², 6500 mieszk.

Powstał w poł. XIX w. na gruntach przyległej od pn. wsi Łokacz jako osiedle przy skrzyżowaniu ważnych linii kol. Poznań-Szczecin i Berlin-Bydgoszcz (uruchomionych w 1848 i 1851). Prawa miejskie z 1936. Ob. miasto kolejarzy. Betoniarnia, hurtownia wyrobów stalowych. Nad Notecią niewielki port rzeczny (otw. w 1912).

W centrum miasta, na pl. Zwycięstwa, gład upamiętniający 50. rocznicę powrotu do Macierzy (1995). Przy ul. Sikorskiego neoromański kościół poewang. św. Antoniego z 2 poł. XIX w. Obok Zespół Szkół Zawodowych, przed którym pomnik powstańców wlkp. (1988). Przy ul. Poznańskiej kościół Najśw. Serca Pana Jezusa z 1936, z 2 wieżami o hełmach namiotowych. Pod lasem przy ul. Wojska Polskiego budynek rzeźni z 1901 w formach architektury zamkowej. Na nowym cmentarzu pomnik na mogile 4 żołnierzy WP, poległych w marcu 1945.

Nad jez. Łokacz (pow. 49 ha, głęb. 3,4 m), 2 km na pn. od centrum miasta, ośr. wypoczynkowy z kąpieliskiem i kempingiem.

KUŹNICA CZARNKOWSKA (czt, gm. Czarnków) – wieś 6 km na pn. od Czarnkowa, nad Rudnicą (pr. dopływem Noteci), przy szosie do Wąlcza. Kościół św. Franciszka Ksawerego z 1922-25, przebud. w 1930. Przed nim granitowy gład upamiętniający pielgrzymkę papieża Jana Pawła II do Polski w 1979. Na skarpie doliny rzecznej pałac o formach neorenesansowych, zbud. zapewne w 1830-40. Przy nim park z XVIII-XIX w. (pow. 6,5 ha), z bogatym drzewostanem i okazami starych drzew.

Na pd. od wsi, między Rudnicą a szosą do Czarnkowa, rośnie bór mieszany z przestojami dębów o obw. do 530 cm. W gęstwinie leśnej ciągnie się wał ziemny (grobla?), a na nim fragmenty nagrobków z XIX w. Ok. 1,5 km na pd. wsch. od K.C. leży rez. „Czapliniec Kuźnicki”.

KUŹNICA ZBĄSKA (gro, gm. Rakoniewice) – wieś 11 km na pd. od Nowego Tomyśla, nad Dojcą, przy szosie do Wolsztyna. Pośrodku wsi zespół szczytowych domów szachulcowych krytych strzechami, zapewne z końca XVIII w. W parku podworskim (pow. 1,4 ha) pomnik z 1968 ku czci 12 nieznanym osób rozstrzelanych przez hitlerowców 17 IX 1939. Na skarpie k. leśniczówki rosną buki o obw. 340 i 490 cm. W ostatnich latach K.Z. stała się miejscowością wypoczynkową: we wsi zajazd (1973), a nad pobliskim Jez. Kuźnickim kąpielisko i ośr. wczasowe.

KUŹNICKIE, JEZ. (gro, gm. Rakoniewice; wol, gm. Siedlec) – jez. na zach. skraju Pojezierza Poznańskiego, 12 km na pd. od Nowego Tomyśla, na wys. 66 m n.p.m. Pow. 76 ha, dł. 1585 m, szer. 800 m, największa głęb. 13,2 m. Bezodpływowy akwen o czystej wodzie, obfitujący w ryby. Leży w głębokiej dolinie, otoczonej zalesionymi pagórkami. Wsch. brzeg jez. to wielka wydma, oddzielająca je od doliny Dojcy. Brzegi zalesione, łatwo dostępne. W wodzie występuje jeziora morska, roślina reliktowa z okresu polodowcowego. Kąpieliska na brzegu pd.-wsch. (od strony Kuźnicy

Zbąskiej) i zach. Po zach. stronie jez. ośr. wypoczynkowy „Oaza”, a także pole namiotowe i sezonowe ośr. wczasowe, położone na skraju wsi Boruja.

KWIEJCE (czt, gm. Drawsko) – wieś 10 km na pd. wsch. od Drezdenka, nad jez. Piast (pow. 13 ha, głęb. 3,0 m), wśród borów Puszczy Noteckiej. Neogotycki kościół Niepokalanego Serca Maryi z 1909. Wewnątrz m.in. belka tęczowa z grupą Ukrzyżowania. Nad jez. pozostałości parku, a także kąpielisko i ośr. wczasowe.

KWILCZ (mch) – duża wieś gminna 11 km na pd. od Sierakowa, nad Jez. Kwileckim (pow. 20 ha, głęb. 6,2 m), przy szosach Pniewy-Skwierzyna oraz do Sierakowa i Wronek. Znana od 1388. W 1 poł. XIX w. istniała tu jedna z pierwszych cukrowni w Wielkopolsce. Klasycystyczny kościół św. Michała z 1766-81, z wieżą z 1792-93 z hełmem w kształcie obelisku. Wnętrze nakryte pozornym sklepieniem zwierciadlanym. Wyposażenie rokokowe i klasycystyczne, m.in. ołtarze z obrazami z XVII i XVIII w., ambona, nagrobki Kwileckich z ok. 1781-90. Przy kościele późnobarokowe kaplice z ok. 1780-90 w narożnikach ogrodzenia i figura MB z 1790. Opodal kościoła głaz-pomnik ku czci powstańców włkp. (1984).

W pn. części wsi, na skraju rynny jeziornej, park krajobrazowy z XVIII-XIX w. (pow. 6,5 ha), z wartościowym drzewostanem, m.in. aleją kasztanowców, platanami, jesionami. Na pn. skraju parku późnoklasycystyczny pałac Kwileckich z ok. 1830 (proj. arch. z kręgu Karola Fryderyka Schinkla) oraz 2 oficyny z 2 poł. XVIII i ok. 1830. W sąsiedztwie zabudowania folwarczne z XIX w. oraz czworaki z pocz. XIX w.

Na pn. wsch. od K. przebiega pasmo wzniesień morenowych o wys. do 126 m n.p.m., porośniętych lasami mieszanymi. Przy szosie do Sierakowa, 1 km na pn. od wsi, zbud. w 1996 pierwsza w Wielkopolsce elektrownia wiatrowa (słup wys. 30 m, moc 160 kW, pracuje ok. 3000 godzin rocznie).

L

„LAS GRĄDOWY NAD MOGILNICĄ” (sza, gm. Pniewy) – rez. przyr. (leśny) 3 km na pd. od Pniew, w obrębie niedużego kompleksu leśnego na niewielkim wzniesieniu w widłach 2 strumieni spływających do Mogilnicy. Pow. 7,35 ha. Utw. w 1959 dla ochrony zespołu lasu liściastego (grądu) o bogatym składzie gatunkowym drzew. Drzewostany w wieku do 130 lat, wielogatunkowe i kilkupiętrowe; górne piętro tworzą dęby, lipy, jawory,

buki i wiązy, a dolne – graby. W runie występują m.in. lilia złotogłów i wydmuchrzyca zwyczajna.

„LAS LIŚCIASTY W PROMNIE” (poz, gm. Pobiedziska) – rez. przyr. (leśny) 4 km na pd. od Pobiedzisk, w P.K. „Promno”. Pow. 6,09 ha. Utw. w 1954 dla ochrony wielogatunkowych zespołów lasu świeżego (grądu) i olsu typowego, porastających 2 wzniesienia morenowe przedzielone podmokłym zagłębieniem. Rosną tu przede wszystkim dęby i sosny w wieku ok. 130 lat, a także olsze, graby, klony, robinie, brzozy, czeremchy, wiązy, lipy i osiki. Obniżenie terenu pokrywa las wilgotny z bogatym runem oraz rzadkimi gatunkami ślimaków.

„LAS MIESZANY W NADLEŚNICTWIE ŁOPUCHÓWKO” (poz, gm. Murowana Goślina) – rez. przyr. (leśny) 9 km na wsch. od Murowanej Gośliny, w P.K. „Puszcza Zielonka”, na wsch. od wsi Zielonka. Pow. 10,83 ha. Utw. w 1962 dla ochrony monumentalnego drzewostanu sosnowo-dębowego pochodzenia naturalnego w wieku ok. 200 lat. W górnym piętrze tworzą go coraz mniej liczne sosny i dęby z domieszką buków, a w dolnym piętrze dęby i graby oraz pojedyncze brzozy i buki w wieku ok. 130 lat. W runie występują tu m.in. trzcinnik leśny, orlica pospolita, szczawik zajęczy, perlówka zwisła, wiechlina gajowa i możylinek trójnerwowy.

ŁĄD (słu, gm. Łądek) – wieś 9 km na pd. od Słupcy, na pr. brzegu Warty, przy skrzyżowaniu szos Ciężen-Golina i Słupca-Zagórów. Gród wzmiankowany w 1136. Zapewne w 1145 książę Mieszko III Stary sprowadził do Ł. cystersów. Do kasaty zakonu w 1796 wieś stanowiła ośr. rozległych dóbr klasztornych. W 1819 władze rosyjskie zlikwidowały opactwo. W klasztorze w 1850-64 przebywali kapucyni, a od 1921 (z wyłączeniem lat okupacji hitler.) salezianie. W 1940-41 znajdowało się tu więzienie dla księży polskich (spośród nich papież Jan Paweł II beatyfikował bpa włocławskiego Michała Kozala w 1987 oraz 7 innych więźniów w 1999).

Nad Wartą wznosi się okazały zespół pocysterski. Barokowy kościół NMP i św. Mikołaja z obszerną nawą, transeptem i prostokątnym prezbiterium flankowanym 2 wieżami. Budowę zapoczątkował w 1651-52 Tomasz Poncino. Po przerwie prace podjęli w 1679 Jerzy Catenazzi i Jan Koński. W 1681-99 realizowali oni projekt Józefa Szymona Belottiego. Nawę o zał. centralnym, przykrytą wznoszącą się na 38 m kopułą z latarnią, zbud. w 1728-35 wg proj. Pompeo Ferrariego. Na ścianach i sklepieniach kościoła bogata dekoracja stiukowa z XVII/XVIII w. Polichromia z pocz.

XVIII w., w kopule malowidła z 1731-32 pędzla Jerzego Wilhelma Neunhertza.

Ołtarz gł. z 1721. Obok bogato rzeźbione stalle, wykonane ok. 1680 przez cystersa Bartłomieja Adriana. Nad nimi 4 obrazy Adama Swacha z 1 poł. XVIII w. W nawie 4 konfesjonały z 1730-40 z rzeźbami pokutników. Rokokowa ambona z 1735; przy niej tablica ku czci 56 salezjanów – ofiar II wojny świat. Po przeciwnej stronie pomnik prymasa Krzysztofa Szembeka, wystawiony po 1743. W transepcie stiukowy nagrobek opata Antoniego Łukomskiego z ok. 1755. Organy wraz z prospektem wykonał w 1734 cysters Józef Koezler. Obok wejścia do kościoła epitafium kapucyna Maksymiliana Tarejwy (1834-64), w 1863 kapelana oddziału powstańczego Edmunda Taczanowskiego, straconego przez Rosjan w Koninie.

Od strony pd. przylega do kościoła gotycko-barokowy klasztor z niewielkim wirydarzem. Z budowli wzniesionej po poł. XIV w. zachowane częściowo krużganki oraz sień, oratorium i kapitułarz na parterze w skrzydle wsch. Pozostałe pomieszczenia przebud. lub dobud. w końcu XVII i w 1 poł. XVIII w. W sieni, na podłęczach sklepienia krzyżowo-żebrowego z XIV w., freski A. Swacha z 1 poł. XVIII w. przedstawiające fundację opactwa i jego dobrodziejów. Obok oratorium z freskami wykonanymi przed 1375, należącymi do najcenniejszych zabytków sztuki średniowiecznej w Polsce. Kapitułarz (zamieniony w 1725 na kaplicę) przykryty gotyckim sklepieniem gwiazdzysto-trójdzielnym, wsparty na jednym słupie centralnym. Na piętrze Sala Opacka z 1 poł. XVIII w., z portretami opatów i alegorycznym malowidłem A. Swacha z 1722 na plafonie. Od 1952 w klasztorze mieści się seminarium duchowne salezjanów, rozbud. o nowy gmach ok. 1990-2000. W sąsiedztwie park klasztorny z poł. XIX w. (pow. 5,2 ha).

Ponad krawędzią doliny wznosi się dwór z pocz. XIX w., z dobud. później żeliwnym gankiem (ob. w remoncie na ośr. edukacji ekologicznej). Otacza go park z poł. XIX w. (pow. 3,8 ha). Przy szosie do Golicy parking, na którym rozpoczyna się ścieżka dydaktyczna przez teren Nadwarciańskiego P.K., rozciągającego się na pd. od L.

Na pr. brzegu Warty, 2 km na pd. wsch. od wsi, owalne grodzisko pierścieniowate o średnicach 125x70 m – miejsce grodu z IX-XIII w.

LEDNICA, JEZ. (gnz, gm. Łubowo) – rynnowe jez. na Pojezierzu Poznańskim, w dorzeczu Warty, 14 km na zach. od Gniezna, na wys. 110 m n.p.m. Pow. 339 ha, dł. 7300 m, szer. 825 m, głęb. 15,1 m. Wypływa z niego rz. Główna. Brzegi niskie, prawie w całości bezleśne; leżą nad nimi m.in. wsie: Dziekanowice, Lednogóra, Rybitwy, Imiolki, Waliszewo. Na

jez. 4 wyspy (łąčna pow. 9,4 ha): Ostrów Lednicki, Ledniczka i Wyspa Mewia w części pd. oraz czwarta w części pn. Jez. L. wraz z otoczeniem objęte jest Lednickim P.K. Opiekę nad zabytkami i Parkiem sprawuje Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy z siedzibą dyrekcji w Dziekanowicach (tam również miejsce kilku wystaw stałych i czasowych).

Wyspa Ostrów Lednicki (pow. 7,5 ha), położona w przeszłości na trakcie Poznań-Gniezno, była od IX do pocz. XI w. jednym z gł. ośrodków państwa Polan i Polski. W VI w. osada wczesnośredniowieczna. W IX/X w. zbud. tu gród otoczony wałami o szer. ok. 50 m i wys. do 6 m, a w X w. – potężny kompleks obronny z kamiennymi palatium i kaplicą oraz mostami łączącymi wyspę z brzegami (most zach. o dł. 428 m, wsch. – 174 m). Być może tutaj Bolesław Chrobry przyjmował w 1000 cesarza Ottona III. Gród zniszczony w 1038 w czasie najazdu Brzetysława czeskiego. Później odbud. kościół i obwałowania; osadnictwo na wyspie trwało do XIII w., a do pocz. XV w. był tu cmentarz. Od poł. XIX w. cel wycieczek krajoznawczych i badań histor., ob. rezerwat archeol. W obrębie wysokich wałów d. grodu wiata zabezpieczająca relikty palatium – budowli przedromańskiej z 2 poł. X w. (mury z kamieni łamanych o wys. do 3 m, filary, w części zach. duża sala, w części wsch. kaplica z absydą). Pamiątką obchodów 1000. rocznicy śmierci księcia Mieszka I (1992) jest spizowy krzyż w kaplicy (proj. Wawrzyniec Samp). W pn. części d. grodu odsłonięte w 1962 mury przyziemia kaplicy zbud. z martwicy łąkowej, z 2 grobowcami.

Na wyspie Ledniczka grodzisko stożkowane o średnicy u góry 30 m. Ustawiono na nim drewnianą dzwonicę z XVIII w., przeniesioną z Sokołowa Budzyńskiego. Inne grodzisko stożkowane, o wys. 7 m, znajduje się k. Imiołek, na pn.-zach. brzegu jez.

Na wsch. brzegu jez. L., naprzeciwko Ostrowa Lednickiego, tzw. mały skansen – teren zagospodarowany parkowo z drewnianymi budowlami: wiatrakiem z 1585 z Gryżyny, rekonstrukcją zagrody wiejskiej z XVIII w. z Imielna, spichrzem z końca XVIII w. z Majkowa, stylizowaną bramą z 1973, rekonstrukcją chaty rybackiej i zbud. w 1990 skarbczykiem wzorowanym na poznańskim kościele św. Jana Jerozolimskiego (w nim ekspozycja muzealna obrazująca dzieje Ostrowa Lednickiego i plon prac wykopaliskowych, m.in. łódź dłubanka z XI w., wydobyta w 1982 z dna jez.). Z małego skansenu prom na Ostrów Lednicki.

Między pd.-wsch. brzegiem jez. L. a szosą Poznań-Bydgoszcz i drogą do Dziekanowic zał. w 1975 Wielkopolski Park Etnograficzny, w 1982 udostępniony do zwiedzania. Przeniesiono tu m.in. kościół z 1719 z Wartkowic, zagrodę z XIX w. z Wolicy (chatę, sołek, budynek inwentarski, stodołę), zagrodę z końca XIX w. z Dobrcza, chatę z Godziesz Wielkich,

zagrodę z Ołoboku, chatę-karczmę z XVIII/XIX w. z Sokołowa Budzyńskiego, zagrody z Goździna i Starej Krobi, młyn wodny z XIX w. z Wierzenicy, wiatraki: kozłak z Sołeczna, paltrak z Kędzierzyna i holendra z Trzuskolonia, kaplicę z Otłoczyna, zespół dworski wzorowany na elementach założenia w Łomnicy i dworze ze Studzieńca. Do 2002 na terenie Parku znalazło się ok. 60 obiektów, a w sumie przewiduje się ich ok. 70 z terenu całej hist. Wielkopolski; mają one obrazować wieś z XVIII/XIX w. W Parku są organizowane imprezy folklorystyczne, m.in. „żywy skansen” i noc Kupały.

W ostatnich latach na pn.-zach. brzegu jez. powstało miejsce zgromadzeń religijnych i ośr. duszpasterski (Imiołki).

LEDNICKI PARK KRAJOBRAZOWY (gnz, gm. Kiszkowo, KłECKO i Łubowo; poz, gm. Pobiedziska) – utw. w 1989 na obszarze wokół jez. Lednica w celu ochrony krajobrazu oraz zabytków i pamiątek hist. związanych z początkami państwa polskiego. Po powiększeniu obejmuje pow. 7652 ha. Większość terenów to pola uprawne, lasów – podobnie jak przed tysiącem lat – jest mało i występują jedynie w części pn., w okolicach Dziećmiarek i Sławna. Rzeźbę terenu urozmaicają niewysokie pagórki morenowe, a w części pn. rynna jeziorna z niedużymi jeziorami. Centrum Parku stanowi jez. Lednica i obiekty z nim związane: na Ostrowie Lednickim, w tzw. małym skansenie i w Wlkp. Parku Etnograficznym. W granicach Parku leżą m.in. miejscowości odwiedzane przez turystów podróżujących po Szlaku Piastowskim: Moraczewo, Lednogóra, Dziekanowice, a także miejsce zgromadzeń religijnych k. Imiołek. Bezpośredni zarząd nad Parkiem sprawuje Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

LEDNOGÓRA (gnz, gm. Łubowo) – wieś 7 km na pn. wsch. od Pobiedzisk, na pd.-zach. brzegu jez. Lednica, przy szosie Poznań-Bydgoszcz, na pn. od linii kol. Poznań-Inowrocław. Nad brzegiem jez. park z XIX w. (pow. 2,9 ha) z aleją grabową oraz lipami o obw. do 430 cm. W parku dwór z XIX/XX w. (przebud.) i neogotycki kościół poewang. Niepokalanego Poczęcia NMP z 1899-1900, z szachulcową wieżą. Budynek d. mleczarni sprzed 1911.

LEWICE (mch, gm. Międzychód) – wieś 15 km na pd. wsch. od Międzychodu, przy szosie do Miedzichowa. Wzmiankowane w 1398, w 1458-1580 wymieniane jako miasto. Kościół św. Mikołaja z ok. 1780, przebud. w 1842-49 w stylu neogotyckim, z 2 kaplicami tworzącymi rodzaj transeptu. Mury z okładziną z kamieni polnych. Wewnątrz ołtarze składane z elementów z XVII i XVIII w.; w ołtarzu gł. obraz Wniebowzięcie sprzed

poł. XVII w. Ambona empirowa z 1825. Park podworski (pow. 4,4 ha), zał. na pocz. XIX w. w stylu romantyczno-krajobrazowym, z pomnikowymi drzewami. Pomnik upamiętniający katastrofę samolotu wojskowego w 1989.

Okolice L. w większości pokryte lasami. Na pn. od wsi malownicza dolina Kamionki (l. dopływu Warty), wchodząca w skład Pszczewskiego P.K. Przy drodze do Kamionnej 5 dębów o obw. do 740 cm.

LIGOWIEC (poz, gm. Swarzędz) – wieś 9 km na pn. wsch. od Poznania, przy szosie i linii kol. do Gniezna. Lotnisko trawiaste, zał. w 1942, z zapleczem zbud. w 1947-51. Ośr. szkolenia samolotowego, szybowcowego i spadochronowego Aeroklubu Poznańskiego.

LUBASZ (czt) – duża wieś gminna i ośr. letniskowy 6 km na pd. od Czarnkowa, na skraju pasma wzniesień morenowych, nad Jez. Dużym (pow. 42 ha, głęb. 11,4 m), przy szosie do Wronek. O d. osadnictwie świadczy grodzisko stożkowane o średnicach 50x30 m i wys. ok. 10 m, położone nieopodal jez. W dokumentach wieś wymieniana od 1288.

Na tzw. Krasnej Górze późnobarokowy kościół Narodzenia NMP z 1750-61, z 2 kaplicami i 2 wieżami. Jednolite rokokowe wyposażenie wnętrza z ok. 1760, polichromia Wacława Taranczewskiego z 1937-38. W ołtarzu gł. obraz MB Śnieżnej z ok. 1600 – cel pielgrzymek. Przy kościele plebania z poł. XIX w. i neogotycka dzwonnica z 1856. Na przykościelnym cmentarzu klasycystyczny nagrobek i grobowiec, grób 12 poległych powstańców wlkp., przy murze dęby o obw. 420 i 550 cm.

Park z poł. XVIII w. (pow. 30,7 ha) z różnorodnym drzewostanem, m.in. lipami o obw. do 520 cm, platanami do 470 cm, jesionem 450 cm. W parku pałac z poł. XVIII w., po przebudowach w formach klasycystycznych i pseudoklasycystycznych, ozdobiony m.in. podcieniem z 9 kolumnami. Na skraju parku klasycystyczna oficyna zbud. po 1835. Nad jez. ośr. wczasowy i kąpielisko. Na wsch. i zach. od wsi wzgórze Ozu Lubaskiego, wyraźnie widoczne w terenie. Okoliczne wzniesienia noszą lud. nazwy: Babica, Biesiadki, Krzykowa Góra.

W L. ur. się ks. Józef Kłos (1870-1938), pisarz, działacz społeczny, współzałożyciel i długoletni redaktor „Przewodnika Katolickiego”.

LUBIATÓW (std, gm. Drezdenko) – wieś 13 km na pd. od Drezdenka, w Puszczy Noteckiej, przy drodze Gościm-Sowia Góra. Miejscowość letniskowa, z kolonią domów rekreacyjnych. Szachulcowy kościół poewang. św. Józefa z 2 poł. XVIII w., nakryty dachem naczółkowym, gruntownie odnowiony w 1958-59. Przy nim niewielka dzwonnica

drewniana. W okolicznych lasach grupa 14 malowniczych jezior, z których największe jest jez. Solecko.

LUBIKOWSKIE, JEZ. (mrz, gm. Przytoczna) – jez. na Pojezierzu Poznańskim, w dorzeczu Warty, 12 km na pn. wsch. od Międzyrzecza, na wys. 55 m n.p.m. Pow. 315 ha, dł. 3820 m, szer. 1780 m, głęb. 35,5 m. Linia brzegowa urozmaicona, brzegi wysokie, w części wsch. zalesione. Od pd. wrzyna się w wodę wąski półwysp ze wzniesieniem zwanym Górą Czarownic (jedną z kulminacji Ozu Pszczewskiego). Opodal w pd.-wsch. zatoce Wyspa Konwaliowa (pow. 4,4 ha), objęta rez. „Dąbrowa na Wyspie”. Jez. ma 2 odpływy: Lubikowska Struga płynie na pn. do Warty, a mały ciek z zach. krańca – na pd. do Obry. Przy krańcu pn.-wsch., po pd. stronie wsi Lubikowo, kąpielisko i ośr. wczasowe.

W kierunku pd.-wsch., w stronę Pszczewa, ciągnie się pasmo pagórków ozowych, któremu towarzyszy rynna jeziorna z kilkoma mniejszymi jeziorami: Czarnym (pow. 17 ha, głęb. 8,0 m), Stołuń (pow. 21 ha, głęb. 17,9 m), Białym (pow. 56 ha, głęb. 11,5 m).

LUBOSZ (mch, gm. Kwilcz) – wieś 5 km na pn.-zach. od Pniew, nad jez. Luboszek (pow. 60 ha, głęb. 6,0 m), przy szosie do Gorzowa Wlkp. Kościół Nawiedzenia NMP z 1818-19 o cechach późnoklasycystycznych. Barokowy ołtarz gł. z 2 poł. XVII w. W parku krajobrazowym z końca XIX w. (pow. 13,0 ha) kilka cisów oraz modernistyczny dwór z 1915. Obok zespół zabudowań folwarcznych z XIX/XX w. W pn. części wsi duży sad (pow. ponad 100 ha).

LUDWIKOWO (poz, gm. Mosina) – osada 3 km na zach. od Mosiny, na zalesionym terenie na skraju WPN. Na Górze Staszica (113 m n.p.m., kulminacji Moreny Krosińskiej) zakład przyrodoleczniczy zał. w końcu XIX w., przebud. w 1925-27 na sanatorium przeciwgruźlicze (od 1996 szpital pneumologiczny) „Staszycówka”. Okazały budynek gł. z 1886, murowano-szachulcowy, rozbud. w 1926-27. Obok 2 drewniane werandy z ok. 1899 i ok. 1910. Pawilon sanatoryjny z 1930, rozbud. w 1934-39. Budynek administracji z 1929 w formie dworku. Zabudowania otacza park leśny z końca XIX w., przekomponowany w 1925-32 (pow. ok. 51 ha). Przy bramie wjazdowej głaz upamiętniający 50-lecie sanatorium (1977). Do 1945 nazwę L. nosiły też stacja kol. i nadleśnictwo (dziś Osowa Góra).

W głębokiej rynnie na wsch. od osady leży Jez. Budzyńskie (pow. 11 ha, głęb. 2,7 m).

LUTOL, JEZ. (mrz, gm. Trzciel) – jez. w Bruździe Zbąszyńskiej, w dorzeczu Obry, 5 km na pd. od Trzciela, na wys. 52 m n.p.m. Pow. 144 ha, dł. 2460 m, szer. 760 m, największa głęb. 8,3 m. Akwen o rozczłonkowanym kształcie, z dużymi półwyspami od pn. i pd., które dzielą jez. na 2 części; na granicy obu części wysepka (pow. 0,1 ha). Na całej dł. jez. przepływa przez nie rz. Obra. Brzegi przeważnie niskie, zalesione i niezbyt dostępne. Na brzegu pd. ośr. wczasowy w Lutolu Mokrym, na brzegu pn.-wsch. ośr. harcowski k. Prądówki.

LUTOM (mch, gm. Sieraków) – wieś 5 km na pd. wsch. od Sierakowa, nad jeziorami Bragant (pow. 14 ha, głęb. 15,8 m) i Goleczewskim (pow. 7 ha, głęb. 5,2 m), po wsch. stronie Jez. Lutomskiego. Siedziba gospodarstwa rybackiego. Późnobarokowy kościół św. Andrzeja i NMP Wspomożenia Wiernych z 1753-62, z wysoką wieżą zwieńczoną hełmem z 1862. Jednonawowe wnętrze nakryte jest sklepieniem kolebkowym z lunetami. Nad ołtarzem gł. baldachim z 4 kręconymi kolumnami i licznymi tarczami herbowymi, 2 ołtarze boczne i ambona późnoklasycystyczne, wykonane po 1862. Na zach. od kościoła 3 stodoły szachulcowe z XIX w. Park krajobrazowy z pocz. XX w. (pow. 3,0 ha), z bogatym drzewostanem. W nim dwór z 1905 o formach secesyjnych. Wśród zabudowań folwarcznych zespół budynków z pocz. XX w.

W lesie 1 km na pn. od L. leży gład narzutowy „Diabelski Kamień” o obw. 11 m.

LUTOMEK (mch, gm. Sieraków) – wieś 7 km na pd. wsch. od Sierakowa, po pn. stronie szosy Kwilcz-Wronki. W parku z XIX w. (pow. 2,8 ha) niewielki dwór z końca XIX w. i dęby o obw. do 420 cm. Obok zespół okazałych budynków folwarcznych z 2 poł. XIX w., zbud. z lamanych gładów narzutowych. Na zach. od wsi leży pd. kraniec Jez. Lutomskiego.

LUTOMSKIE, JEZ. (mch, gm. Sieraków) – rynnowe jez. na Pojezierzu Poznańskim, w dorzeczu Warty, 2 km na pd. wsch. od Sierakowa, na wys. 38 m n.p.m. Pow. 173 ha, dł. 5800 m, szer. 500 m, głęb. 15,0 m. Linia brzegowa niezbyt rozwinięta. Brzegi wysokie, w dużej części zalesione, od strony zach. bardzo strome, ponacinane głębokimi jarami o dł. do 500 m. Przez jez. przepływa rz. Oszczynica, uchodząca po 1 km do Warty. Na brzegu pn.-zach. kąpielisko i ośr. wczasowy k. Sierakowa. Wzdłuż brzegu pd.-zach. ciągnie się wąskim pasem rez. „Buki nad Jez. Lutomskim”. W odl. 300 m na wsch. od pn. krańca położone jest Jez. Godziszewskie (pow. 7 ha), po stronie wsch. leżą też jeziora Bragant i Goleczewskie, a 1 km na pd. zach. otoczone lasem jez. Głębozeczek (pow. 10 ha).

LWÓWEK (nto) – miasto na Pojezierzu Poznańskim, przy szosie Poznań-Świecko. Pow. 3,15 km², 2900 mieszk.

Lokowane w 1419 przywilejem Władysława Jagielly. Do XVI w. zwane Lwów. Miasto prywatne (m.in. Ostrorogów) średniej wielkości. W XV-XVI w. miejsce słynnych jarmarków końskich. Pod miastem 26 IX 1768 bitwa konfederatów barskich z oddziałem rosyjskim. Ob. niewielki ośr. rzemieślniczo-usługowy; zakład metalowy, przetwórnia owocowo-warzywna, młyn.

W centrum miasta duży prostokątny Rynek z wieżyczką zegarową i zabytkowym brukiem pośrodku, zabudowany domami częściowo pochodzącymi z 1 poł. XIX w. Przy ul. Pniewskiej, na pn. wsch. od Rynku, późnogotycki kościół NMP Wniebowziętej, św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty z 2 poł. XV w., rozbud. w 1 poł. XVI w., później przebud., trójnawowy, halowy, z rzędem kaplic przy l. nawie i wieżą, pod którą prezbiterium. W nawie gł. i w prezbiterium sklepienia krzyżowe, w nawach bocznych – gwiazdziste. Wyposażenie wnętrza późnobarokowe z końca XVIII w., polichromia Henryka Nostitza-Jackowskiego z 1929. Przy kościele kamienna rzeźba MB Niepokalanej z ok. 1780-90, głaz-pomnik bł. Władysława Laskowskiego (1880-1940, proboszcza zamęczonego w obozie hitlerowskim w Gusen) i kaplica grobowa z końca XIX w. – miniatura bazyliki wczesnochrześcijańskiej. Przy ul. Powstańców Wlkp. tablica ku czci uczestników powstania (1975).

Na zach. od Rynku, przy ul. 3 Stycznia, pałac z 1728, przebud. na klasycystyczny ok. 1780 (arch. ? Antoni Hähne) i rozbud. od pn. w 1890, z dachem mansardowym i czterokolumnowym portykiem. Przy nim park krajobrazowy z końca XVIII w. (pow. 9,8 ha), przekształcony w końcu XIX w., z jesionami o obw. do 470 cm, bukiem i lipą po 350 cm, dębami do 320 cm oraz aleją grabową. Obok pałacu pomnik ku czci uczestników walk narodowowyzwoleńczych (1973, proj. Andrzej Pukacki).

W budynku biblioteki przy ul. Szanieckiej 48 otw. w 1982 Izba Tradycji Ziemi Lwóweckiej. W sąsiedztwie zał. w 1904 Park Miejski, a nieco dalej kościół ewangelicki z 1778-79 (arch. ? A. Hähne), z wieżą z 1797 zwieńczoną hełmem cebulastym (ob. w ruinie). Rośnie przy nim lipa o obw. 390 cm.

Przy szosie do Pniew późnobarokowy kościół Świętego Krzyża z ok. 1780 (arch. ? A. Hähne), zbud. na planie krzyża greckiego, z kopułą. Wewnątrz ołtarz gł. i ambona w kształcie łodzi z ok. 1780. Na przyległym cmentarzu zbiorowa mogiła 5 poległych powstańców wlkp.

Ł

ŁAWICA (mch, gm. Sieraków) – wieś 7 km na pd. zach. od Sierakowa, na pn. brzegu Jez. Ławickiego (pow. 90 ha, głęb. 17,2 m, wysepka 0,1 ha), w okolicy urozmaiconej wzgórzami, jeziorami i lasami. Dwór z poł. XIX w., ostatnio w gruntownym remoncie. Przy nim, na zboczu głębokiej doliny jez., park krajobrazowy z 2 poł. XIX w. (pow. 6,3 ha) z tarasami i różnorodnym drzewostanem, m.in. dębami o obw. do 530 cm, bukiem 360 cm, modrzewiem 310 cm i cisami do 75 cm. Obok zabudowania folwarczne z końca XIX w. o interesujących formach architektonicznych.

ŁĘG (śrm, gm. Śrem) – wieś 4 km na wsch. od Śremu, na l. brzegu Warty. Eklektyczny dwór, przebud. w 1904 z 2 starszych budynków, odnowiony w 1983. W elewacji frontowej ganek na 8 kolumnach i 2 wysokie wieże. Wokół park krajobrazowy z XIX w. (pow. 4,1 ha) z pomnikowymi okazami drzew.

W Ł. ur. się bracia Pajzderscy: Sylwester (1876-1953), architekt kaliski i poznański, oraz Nikodem (1882-1940), historyk sztuki, konserwator zabytków oraz dyrektor muzeów w Gołuchowie i Poznaniu, zamordowany przez hitlerowców.

ŁĘŻECZKI (mch, gm. Chrzypsko Wielkie) – wieś 10 km na pd. wsch. od Sierakowa, malowniczo położona w dolinie Strumienia Białokoskiego i nad Jez. Chrzypskim, na pd. od szosy Kwilcz-Wronki. Dwór z pocz. XIX w. Nad zatoką jez. duży ośr. wypoczynkowo-sportowy. Nad pd. brzegiem jez., 1,5 km na pd. wsch. od wsi, nowoczesny dom pomocy społecznej, wybud. w 1992-95.

Przy drodze do Pniew, na pd. od Ł., zagospodarowany w 1997 punkt widokowy (szeroka panorama Jez. Chrzypskiego). Odsłonięto tu (1 I 2001) pierwszy na świecie w III tysiącleciu pomnik – kamienny grzyb, upamiętniający 38-lecie Akademickiego Klubu Seniora w Poznaniu i 10-lecie Sierakowskiego P.K. Odcinek doliny Strumienia Białokoskiego na zach. od tego punktu, z korytem usłanym głazami, zwany jest „doliną górskiego strumienia”.

ŁOMNICA (nto, gm. Zbąszyń) – wieś 7 km na pn. wsch. od Zbąszynia, wśród lasów znanych z obfitości grzybów. Ok. 1768-70 powstało tu ciekawe założenie przestrzenne, z obiektami rozłożonymi wzdłuż jednej osi. Od wsch. oś założenia zamyka drewniany kościół św. Wawrzyńca, zbud. na planie krzyża, z pseudokopułą zwieńczoną wysoką latarnią,

nakrytą cebulastym hełmem z iglicą. Wyposażenie wnętrza i polichromia rokokowe z ok. 1770. Z tyłu kościoła drewniana ażurowa dzwonnica, nakryta dachem namiotowym, a z przodu murowana brama z XVIII/XIX w. i 2 barokowe figury świętych z ok. 1770-80.

Aleja lipowa z drzewami o obw. do 380 cm prowadzi od kościoła do szachulcowego dworu, krytego dachem mansardowym z naczółkami. Obok w jednym rzędzie 2 jednakowe szachulcowe oficyny, kryte dachami łamanymi (ich kopie znajdują się w zespole dworskim w Wlkp. Parku Etnograficznym nad jez. Lednica). Za dworem park (pow. 11,0 ha) o założeniu regularnym, przechodzący dalej w krajobrazowy, a następnie aleję lipową (z drzewami o obw. do 460 cm). W parku obelisk ku czci fundatora założenia Edwarda Garczyńskiego (1898) i eklektyczne mauzoleum z końca XIX w. W obrębie przyległego folwarku gorzelnia z 1878.

Na łące na pd. od dworu dąb o obw. 730 cm, a przy blokach na pn. skraju wsi dęby do 440 cm. Na cmentarzu mogiła i pomnik (1934) 3 powstańców wlkp. poległych w 1919 w okolicach Zbąszynia.

ŁOPUCHOWO (Pń, gm. Murowana Goślina) – wieś 7 km na pn. wsch. od Murowanej Gośliny, przy szosie i linii kol. Poznań-Wągrowiec. RSP. Szachulcowa kaplica św. Wawrzyńca z końca XIX w., ostatnio przebud. Park krajobrazowy (pow. 3,3 ha) ze stawem, alejami grabowymi jako pozostałościami założenia regularnego z końca XVIII w., lipą o obw. 450 cm i dębami do 380 cm. W parku zrujnowany dwór szachulcowy z 1780, poszerzony w 1800-25, z wieżyczką na kalenicy i dachem mansardowym. Obok obszerny kompleks zabudowań folwarcznych z kominem po gorzelnii i spichrzem o wysokim dachu naczółkowym, zbud. w 2 poł. XIX w.

Na polu przy szosie do Wągrowca, 2 km na pn. wsch. od Ł., rośnie dąb o obw. 770 cm.

ŁOWYŃ (mch, gm. Międzychód) – wieś 11 km na pd. od Międzychodu, nad Jez. Łowyńskim (pow. 25 ha, głęb. 10,0 m), przy szosie do Międzychowa. Neobarokowy kościół Wniebowzięcia NMP z 1927 (arch. Marian Andrzejewski). Przy nim pomnik Tadeusza Kościuszki (1945). Na cmentarzu (przy drodze do Świechocina) grób powstańca poległego w 1919. Nad jez. kąpielisko i pole biwakowe. Przy szosie na wsch. od wsi duża fabryka mebli tapicerowanych „Christianapol”.

ŁUBOWO (gnz) – wieś gminna 10 km na zach. od Gniezna, przy szosach Poznań-Bydgoszcz i do Kostrzyna. Znane od 1325, w XV-XVI w. wymieniane jako miasto. Drewniany kościół św. Mikołaja z ok. 1660, kryty gontem, z

wieżą z ok. 1820. Jednolite wyposażenie wnętrza – barokowe o charakterze lud. (m.in. ołtarz gł. z XVII w., 2 ołtarze boczne z XVIII w., na belce tęczowej grupa Ukrzyżowania z poł. XVII w.). W przyległej od pn. kaplicy z 1720 ołtarz z elementami późnorenesansowymi. Kamienna chrzcielnica renesansowa z XVII w. Przy szosie do Bydgoszczy neogotycki kościół poewang. Wniebowzięcia NMP z pocz. XX w. W pobliżu centrum wsi, na skraju doliny Małej Wełny, owalne grodzisko stożkowate o średnicach ok. 30x18 m.

ŁUGI UJSKIE (pil, gm. Ujście) – wieś 9 km na pd. od Piły, w dolinie Noteci, po zach. stronie szosy Poznań-Koszalin. Najstarsza w Wielkopolsce wieś ołędzka, zał. w 1597. Pamiątką jest zabudowa wzdłuż drogi w formie tzw. rzędówki bagiennej. Eklektyczny kościół poewang. MB Różańcowej z ok. 1900. Obok drewniana dzwonnica z 1855. Reliktami d. zabudowy są nieliczne chałupy szachulcowe z XIX w.

ŁUKOWO (obo, gm. Oborniki) – wieś 5 km na wsch. od Obornik, przy szosie do Murowanej Gośliny. RSP, przetwórnia owocowo-warzywna, gorzelnia i płatkarnia. Drewniany kościół św. Michała z 1780, kryty gontem. Rokokowe wyposażenie wnętrza, w zwieńczeniu ołtarza gł. obraz Wacława Graffa Sztuka umierania z 1753. Na cmentarzu pomnik powstańców wlkp.

Pałac klasycystyczny z pocz. XIX w., przebud. w 1877, poszerzony o skrzydło pd. w końcu XIX w. Na pałacu tablica z 1955 upamiętniająca pobyt Adama Mickiewicza u Grabowskich w Ł. w końcu 1831. Doszło tu do spotkania Adama z bratem Franciszkiem, który mieszkał w Ł. do 1859. W 1831 przebywał tu też Stefan Garczyński, w 1831 i 1832 – Wincenty Pol. Park z końca XVIII w. (pow. 11,5 ha), ze stawem oraz pomnikowymi i rzadkimi okazami drzew. W obrębie zabudowań folwarcznych spichrz z 1 poł. XIX w., kryty dachem naczółkowym.

M

MAŁA WEŁNA (gnz, obo, wąg) – rz., l. dopływ Wełny. Dł. 84 km, pow. dorzecza 688 km². Źródła k. wsi Falkowo na pd. wsch. od Gniezna, na wys. 119 m n.p.m. Ujście w Rogoźnie na wys. 69 m n.p.m. Średni spadek 0,60‰, średni przepływ przy ujściu 2,37 m³/s. Płynię krętym przebiegiem przez Pojezierze Gnieźnieńskie; łączy kilka jezior w biegu górnym: Owieczki (pow. 13 ha, głęb. 6,5 m), Mistrzewskie (pow. 14 ha, głęb. 8,6 m), Dębnickie

(pow. 10 ha), Działyńskie, Biskupickie (pow. 24 ha, głęb. 13,7 m), Kleckie, Gorzuchowskie i dolnym: Skockie, Budziszewskie, Rogoźno. Nad M. W. leżą m.in. Działyń, Klecko, Kiszkowo, Skoki, Rogoźno.

MANIECZKI (śrm, gm. Brodnica) – wieś 6 km na pn. zach. od Śremu, przy szosie do Czempinia. Ośr. nowoczesnego rolnictwa z wieloma nowymi budynkami produkcyjnymi, mieszkalnymi i socjalnymi; w 1960-92 siedziba znanego Kombinatoru PGR, utw. w 1960 jako pierwszy w Wielkopolsce i jeden z 5 pierwszych w kraju.

Dwór z 1894 kryty dachem mansardowym. Od 1978 mieści się w nim Muzeum Józefa Wybickiego (1747-1822), pisarza i działacza politycznego, współtwórcy Legionów Polskich we Włoszech i autora słów hymnu narodowego, właściciela M. Dwór stoi na skraju parku krajobrazowego z 2 poł. XVIII w. (pow. 6,5 ha), z 3 stawami. W parku kilka głazów z tablicami pamiątkowymi, m.in. pod okapem lip o obw. 290 i 280 cm kamień ku czci J. Wybickiego (1965), obok głaz z jego popiersiem (1992, rzeźb. Grzegorz Kowalski), przed dworem głaz z medalionem z 2002, poświęcony Janowi Baierowi (1926-2001), twórcy Kombinatoru PGR. We wsch. części parku 2 pomniki z 1766 w formie ułamanych kolumn.

Na zach. skraju parku barokowa kaplica-rotunda z 1786, z tablicą od zewnątrz informującą o ufundowaniu jej przez J. Wybickiego, oraz nowoczesny kościół Narodzenia NMP z 1985-90, wzniesiony również w kolistej formie (proj. Zygmunt Lutomski i Henryk Wierciński). W centralnej części wsi kopiec zwieńczony figurą MB, wg tradycji kryjący prochy powstańców z 1848 i 1863.

MARCINKOWO DOLNE (źni, gm. Gąsawa) – wieś 9 km na pd. od Żnina. Dwór eklektyczny z 2 poł. XIX w., rozbud. w 1902. Przy nim zaniedbany park krajobrazowy z końca XIX w. (pow. 6,0 ha), z 2 stawami i dębem o obw. 550 cm. Nad stawem uszkodzony, jedyny w Polsce, pomnik Giacomo Pucciniego, wykonany w latach międzywojennych przez Jakuba Juszczyka (jego dziełem był też pomnik Fryderyka Chopina, w 1963 przeniesiony stąd do Żnina). Przed dworem zespół zabudowań folwarcznych, a w pobliżu bramy wjazdowej późnoklasycystyczna oficyna z poł. XIX w. i drewniana studnia z pocz. XX w., z daszkiem na 4 kolumnkach.

MARCINKOWO GÓRNE (źni, gm. Gąsawa) – wieś 10 km na pd. od Żnina, przy szosie Gąsawa-Rogowo. Barokowy dwór z 1 poł. XVIII w., 3 klasycystyczne oficyny z 1 poł. XIX w. i park z XIX w. (pow. 2,8 ha).

Brama wjazdowa z 2 poł. XIX w.; na niej rzeźby wojów trzymających tarcze herbowe, a obok pomnik konny księcia Leszka Białego – dzieła Jakuba Juszczyka (1927). Leszek Biały brał udział w zjeździe książąt w Gąsawie i 24 XI 1227 został zamordowany w okolicach M. G. przez najemników Świętopelka pomorskiego i Władysława Odonica. Pomnik zniszczyli hitlerowcy; został zrekonstruowany w 1973 przez Rudolfa Rogattego. W dworze izba pamięci Leszka Białego z obrazem Edmunda Kapłońskiego z 1975, wykonanym techniką intarsji.

„**METEORYT MORASKO**” (miasto Poznań) – rez. przyr. (krajobrazowy) 9 km na pn. od centrum Poznania, wokół wierzchołka i na pn. sklonie Góry Moraskiej. Pow. 54,50 ha. Utw. w 1976 dla ochrony fragmentu lasu grądowego z rzadkimi gatunkami roślin runa leśnego (m.in. rogatkiem krótkosztykowym, lilią złotogłowiem, bluszczem pospolitym), a także lasu i boru świeżego, porastającego wierzchołek i stoki najwyższego wzniesienia morenowego w okolicach Poznania. W lesie grądowym znajduje się 7 kolistych kraterów różnej wielkości, powstałych ok. 5000 lat temu wskutek uderzenia o ziemię odłamków meteorytu żelazoniklowego. Największy krater ma średnicę ok. 100 m i głęb. do 13 m. Przez teren rez. prowadzi ścieżka dydaktyczna.

MIAŁA (człt, std) – rz., l. dopływ Noteci. Dł. 64 km, pow. dorzecza 409 km². Źródła na łąkach k. wsi Nowina, 11 km na pd. zach. od Czarnkowa, na wys. 72 m n.p.m. Ujście do Starej Noteci 5 km na wsch. od Drezdenka, na wys. 26 m n.p.m. Średni spadek 0,72‰, średni przepływ 1,69 m³/s. Płyynie wśród borów Puszczy Noteckiej, wąską doliną wyłobioną w piaskach przez wody topniejącego lodowca. Jedyne krótki odcinek ujściowy leży na obszarze Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. W górnym biegu w dolinie rz. i 2 równoległych do niej rynnach znajduje się grupa 11 jezior. M. łączy jeziora: Kruteckie, Białe, Mileczki (pow. 4 ha), Górne, Bąd (pow. 21 ha, głęb. 1,8 m), Księżę (pow. 8 ha), Małe (pow. 9 ha) i Wielkie (pow. 34 ha, głęb. 1,5 m). Poziom wód w rz. jest utrzymywany przez tamy w Mężyku, Miałach, Kamienniku i Chełście. M. to malowniczy, ale trudny szlak kajakowy; jego przebycie przez kardynała Karola Wojtyłę (późniejszego papieża Jana Pawła II) upamiętniono pomnikiem na pn. brzegu Jez. Białego.

MIAŁY (człt, gm. Wieleń) – wieś 10 km na pd. od Wielenia, na enklawie wśród borów Puszczy Noteckiej, nad Miałą i po pn. stronie jez. Głównki (pow. 19 ha, głęb. 1,6 m), przy linii kol. Poznań-Szczecin. W styczniu

1919 miejsce walk powstańców wlkp. Duży tartak. Neogotycki kościół św. Antoniego z 1909. Przed szkołą głąz upamiętniający 70. rocznicę wybuchu powstania wlkp. (1988). Wieś jest dogodnym punktem wypadowym do wycieczek po Puszczy Noteckiej, jesienią odwiedzany tłumnie przez amatorów grzybobrania. W kierunku wsch. ciągnie się grupa niedużych jezior.

Lasy sosnowe na pn. wsch. od wsi (ponad 5000 ha) strawił pożar w 1992. Na pogorzelsku posadzono nowy las o zróżnicowanym drzewostanie. Na pn. krańcu M., przy drodze do Wielenia, krzyż przydrożny ocalały z pożogi.

MIERZYN (mch, gm. Międzychód) – wieś 4 km na pn. zach. od Międzychodu, przy drodze do Wiejc, między pr. brzegiem Warty a Jez. Mierzyńskim (pow. 48 ha, głęb. 8,9 m, wyspa 0,7 ha), na skraju Puszczy Noteckiej. Po wsch. stronie jez., przy szosie Międzychód-Drezdenko, kąpielisko i duży ośr. wypoczynkowy (oficjalnie zwany Międzychód-Ustronie).

MIĘDZYZCHÓD (mch) – miasto w Kotlinie Gorzowskiej, na l. brzegu Warty, nad Jez. Miejskim (pow. 45 ha, głęb. 6,4 m). Węzeł drogowy (szosy Gorzyń-Drezdenko i do Wronek). Pow. 6,98 km², 11 200 mieszk.

Miejscowość wzmiankowana w 1378. Prawa miejskie sprzed 1400. Obok w końcu XVI w. zał. tzw. nowe miasto, a w 1671 na przedmieściu Lipowiec powstał trzeci organizm miejski. Ob. niewielki ośr. przemysłowy, z przetwórną owocowo-warzywną oraz zakładem produkcji wyrobów betonowych i wyrobów z tworzyw sztucznych. Ośr. szkolnictwa.

W układzie urbanistycznym dobrze zachowane rozplanowanie starego miasta o wrzecionowatym układzie ulic, z Rynkiem pośrodku, oraz tzw. nowego miasta rozplanowanego wokół pl. Kościuszki i kolejnego miasta, położonego przy wydłużonym placu – ob. ul. Lipowiec. Przy Rynku i przyległych uliczkach kilkadziesiąt domów z końca XVIII i pocz. XIX w., m.in. zespół domów szczytowych przy ul. Rynkowej.

Na wsch. od Rynku kościół św. Jana Chrzyciela zbud. w 1591 w stylu późnogotyckim, przebudowywany w XVIII-XX w. z zatarciem cech stylowych. Wewnątrz fragmenty wyposażenia z XVI-XVIII w., m.in. rokokowa ambona, późnorennesansowa chrzcielnica, wczesnobarokowa płaskorzeźba Hołd pasterzy. W ściany wieży wmurowana cegła w kształcie maski ludzkiej. W pobliżu kościoła tryska ujęte w pompę źródło wody o znacznej zawartości siarkowodoru. Przy ul. 17 Stycznia 100 skromne Muzeum Regionalne ze zbiorami hist., etnograficznymi i artystycznymi. Pośrodku pl. Kościuszki rozłożysty dąb o obw. 450 cm. Przy parkingu po

zach. stronie centrum głąz upamiętniający harcerzy poległych w II wojnie świat. (1984).

Przy szerokiej ul. Lipowiec, wysadzonej 4 rzędami lip o obw. do 480 cm, późnoklasycystyczny kościół poewang. Niepokalanego Serca Maryi z 1838. W kruchcie pod wieżą płyta nagrobna z końca XVII w., z czerwonego marmuru. Na siedzibie Urzędu Miasta i Gminy tablica z 1973 upamiętniająca stacjonowanie tu w 1945 sztabu marszałka Gieorgija Zukowa, dowódcy I Frontu Białoruskiego, a przed budynkiem pomnik poświęcony ofiarom obu wojen świat. (1962). Przy skrzyżowaniu ulic k. mostu na Warcie głąz-pomnik ku czci żołnierzy 2 Armii WP (1973). Przy ul. Dworcowej pomnik Wolnej i Zjednoczonej Polski (1989). Dalej na zach. zespół zabudowań stacji kol. z XIX/XX w. (M. był węzłem 5 linii kol., pociągi pasażerskie kursowały stąd w 1887-1999). Na nowym cmentarzu grób ofiar hitleryzmu z 1942 i 1944 oraz żołnierzy WP, którzy zginęli w 1945.

M. stanowi też ośr. turystyczny, sięgający pocz. XX w. W 1925-39 było tu lotnisko z kąpieliskiem nad jez. Ob. jest punktem wypadowym w region turystyczny zwany Pojezierzem Międzychodzko-Sierakowskim, urozmaicony pagórkami morenowymi i licznymi jeziorami, oraz w pd. część rozpoczynającej się za Wartą Puszczy Noteckiej. Przy szosie do Drezdenka, 4 km na pn. od miasta, duży ośr. wczasowy w Mierzynie.

MIĘDZYRZECKI REJON UMOCNIONY (mrz, gm. Międzyrzecz, Skwierzyna) – pas potężnych fortyfikacji ciągnących się ok. 3 km na zach. od szosy Gorzów Wlkp.–Zielona Góra, na odcinku między Międzyrzeczem a Gościkowem i dalej na pd. zach. do Odry. Powstał w gł. części w 1934-38, wchodził wraz z Wałem Pomorskim i Linia Odrzańską w skład systemu hitler. umocnień wzdłuż ówczesnej granicy polsko-niemieckiej. Należy do największych systemów fortyfikacyjnych w Europie. Przełamany został „z marszu” przez wojska I Frontu Białoruskiego 29 I 1945 dzięki zaskoczeniu i przy bardzo małych stratach. W 1946-47 znaczna część fortyfikacji nadziemnych została wysadzona w powietrze. Opuszczone obiekty od ok. 1975 są celem licznych penetracji. W 1984 powstała kontrowersyjna koncepcja składowania w podziemiach odpadów radioaktywnych z elektrowni atomowych; po licznych protestach zarzucona w 1987.

Osią systemu jest tzw. gł. droga ruchu (szer. 4,7 m, wys. 5,1 m), biegnąca pod ziemią na głęb. ok. 20-40 m, na dł. ok. 10 km między Kęszycą i Boryszynem. Od niej odgałęziają się mniejsze korytarze (tzw. poterny), łączące się z fortyfikacjami nadziemnymi (tzw. panczerwerkami). Łączna dł. podziemnych korytarzy oceniana jest na ok. 50 km. Panczerwerki

wykonano z betonu wysokiej klasy i wyposażono w kopuły pancerne. Grubość żelbetowych ścian dochodzi do 200 cm, a płyt pancernych – do 35 cm. W rejonie Boryszyna i Nietoperka zlokalizowano większe skupiska budowli podziemnych (komory i korytarze w kształcie zamkniętych pętli). Na pd. od Boryszyna, m.in. w Lubrzy, Mostkach i Ołoboku, wybud. pojedyncze fortyfikacje i budowle hydrotechniczne, służące do piętrzenia rzek i spuszczenia wód jezior w celu stworzenia dodatkowych przeszkód. W Pniewie pomnik upamiętniający przełamanie fortyfikacji MRU. W korytarzach podziemnych utw. rez. nietoperzy „Nietoperek”.

Zwiedzanie podziemi jest możliwe po trasach turystycznych udostępnionych k. Boryszyna (tzw. pętla boryszyńska) i Pniewa.

MŁODOJEWO (słu, gm. Słupca) – wieś 5 km na pn. wsch. od Słupcy, nad Meszną, po pn. stronie szosy do Sompolna. Drewniany kościół św. Mikołaja z 1780, powiększony w 1875-78 przez wydłużenie nawy, dobudowę zakrystii i przedsionka. Wewnątrz renesansowy tryptyk z 1581-82, na belce tęczowej późnogotycki krucyfiks z XVI w., 2 rzeźby późnogotyckie z XV/XVI w. W parku z XIX w. (pow. 7,3 ha) lipa o obw. 450 cm i dęby do 410 cm.

MNICHY (mch, gm. Międzychód) – wieś 9 km na pd. wsch. od Międzychodu, w głębokiej dolinie Kamionki (l. dopływu Warty), w sąsiedztwie kompleksu lasów liściastych, m.in. bukowych. W parku krajobrazowym dwór z 1908. Przy nim park z XIX w. (pow. 3,2 ha) z cisami o obw. do 170 cm oraz lipami do 610 cm. Nad rz. przebud. d. młyn z ok. 1900. Dolina Kamionki w okolicy wsi wchodzi w skład Pszczewskiego PK.

„MODRZEW POLSKI W NOSKOWIE” (gnz, gm. Czerniejewo) – rez. przyr. (leśny) w kompleksie leśnym 3 km na pd. zach. od Czerniejewa, po wsch. stronie szosy do Nekli. Pow. 1,00 ha. Utw. w 1954 dla ochrony stanowiska modrzewi polskich. Rosną tu one wraz z sosnami w górnym piętrze zespołu boru mieszanego świeżego o strukturze dwupiętrowej. Domieszkę stanowią pojedyncze świerki i brzozy. Dolne piętro rez. tworzą osiki, jarzębiny, brzozy i świerki.

MOGILNICA (gro, nto, sza) – rz., pr. dopływ Obry. Dł. 67 km, pow. dorzecza 700 km². Ma 2 ramiona źródłowe: gł. wypływa z jez. Pniewy na wys. 94 m n.p.m., zach. – k. wsi Brody, 6 km na pd. od Pniew, na wys. 92 m n.p.m.; łączą się one poniżej Opalenicy. Uchodzi do Obrzańkiego

Kanału Pn. k. wsi Sepno, 8 km na pn. zach. od Kościana, na wys. 65 m n.p.m. Średni spadek 0,43, średni przepływ 1,52 m³/s. Płyne bezleśnym, rolniczym terenem; cechuje ją brak wyraźniejszej doliny, która pojawia się dopiero w dolnym biegu. W środk. i dolnym biegu znacznie zanieczyszczona ściekami. W odcinku ujściowym rozwidła się na 2 kanały: Prut I (dł. 2 km), którym płynie ok. 40% wód M., oraz Prut II (dł. 4 km), przejmującym resztę wód rz. i łączącym się z Kanałem Mosińskim.

MOSINA (poz) – miasto w Poznańskim Przełomie Warty, nad Kanałem Mosińskim (l. dopływem Warty), na skraju WPN i Rogalińskiego P.K. Szosy do Kórnik, Poznania i Sęszewa, linia kol. Poznań-Wrocław. Pow. 13,58 km², 12 200 mieszk.

Pierwsza wzmianka z 1247, prawa miejskie od 1302. W 1429 nowy przywilej miejski z nadania Władysława Jagiełły, potwierdzony w 1552. W okresie Wiosny Ludów 3 V 1848 ogłoszono tu niepodległość Polski, jednak tzw. Rzeczpospolita Mosińska upadła po 6 dniach. Ob. miasto o charakterze rzemieślniczo-usługowym, zakłady przemysłu spożywczego.

Zachował się układ przestrzenny miasta średniowiecznego z czworobocznym rynkiem (ob. pl. 20 Października). Pośrodkurynku pomnik ku czci powstańców wlkp. i ofiar terroru hitler. (1972, proj. Józef Murlewski). Na domu nr 9 tablica na miejscu rozstrzelania 20 X 1939 przez hitlerowców 15 osób. Na budynku Urzędu Miasta i Gminy tablice 650-lecia i 700-lecia miasta. W rynku i przyległych ulicach domy z końca XIX w.

Przy ul. Kościelnej kościół św. Mikołaja z 1945-51 (arch. Franciszek Morawski). W fasadzie frontowej głowa Chrystusa z poprzedniego kościoła (rzeźb. Władysław Marcinkowski). Wewnątrz ołtarz gł. w kształcie winnego krzewu (2000, rzeźb. Roman Czeski), polichromia Ewy Buczyńskiej i Walentego Gabrysiaka z ok. 1960, obrazy 4 Ewangelistów (1998, mal. Jacek Strzelecki) oraz witraże Rajmunda Hałasa z 1979-80. Przy ul. Niezlomnych 1 d. bóżnica z ok. 1870, w której od 1987 mieści się izba muzealna. Przy ul. Dworcowej pomnik Tadeusza Kościuszki (1984, rzeźb. Adam Jezierzański). Na cmentarzu mogiła i pomnik ofiar terroru hitler.

Na zach. od centrum, na terenie d. folwarku Budzyń, dwór z ok. 1870 i park krajobrazowy z XIX w. (pow. 3,2 ha), w którym rosną dęby o obw. 360 i 380 cm, lipa 420 cm oraz jesion 380 cm. Na pn. skraju miasta, u podnóża Osowej Góry, zespół zabudowań d. cegielni z końca XIX w., z willą dyrektora z 1896.

Pod miastem, na znacznym obszarze w dolinie Warty, wybud. ujęcie wody dla Poznania i stacja uzdatniania. Zapasy wody gromadzone są w zbiornikach na wierzchołku Osowej Góry.

MOŚCIEJEWO (mch, gm. Kwilcz) – wieś 9 km na pd. wsch. od Sierakowa, w dolinie Lutomki (l. dopływu Warty), przy drodze Lutomek-Lubosz. Kościół MB Częstochowskiej z 1925-30. Zaniedbany park z końca XIX w. (pow. 9,0 ha) z pomnikowymi okazami drzew. W nim eklektyczny dwór z 1906. W dolinie Lutomki zespół stawów rybnych.

„MSZAR NAD JEZIOREM MNICH” (mch, gm. Sieraków) – rez. przyr. (torfowiskowy) w Sierakowskim P.K., na terenie Puszczy Noteckiej k. wsi Kobylarnia, 4 km na zach. od Sierakowa. Pow. 5,83 ha. Utw. w 1967 dla ochrony naturalnego zbiorowiska roślin bagiennych i torfowiska przejściowego. Obejmuje pd., zarośniętą część rynny Jez. Mniszego (pow. 25 ha, głęb. 4,9 m), z pływającym kożuchem mszaru i licznie występującymi torfowcami. W podmokłym mszarze rośnie ponikiel skąpokwiatowy, a we fragmentach oczeretów chroniona kłoc wiewcowa i inne relikt z okresu polodowcowego.

MUROWANA GOŚLINA (poz) – miasto na zach. skraju Pojezierza Gnieźnieńskiego, nad Goślinką (pr. dopływem Warty), przy szosach Poznań-Wągrowiec i do Obornik oraz linii kol. Poznań-Wągrowiec. Pow. 7,18 km², 9700 miesz.

Wzmiankowana w 1389 jako miasto prywatne. Słaby rozwój, a nawet spadek do roli wsi. W 1659 potwierdzenie praw miejskich. W okresie Wiosny Ludów działał w okolicy oddział Ildefonsa Ancypy. Zakład rektyfikacji spirytusu „Bio-Win”, przetwórnia kazeiny „Lacpol”, siedziba Leśnego Zakładu Doświadczalnego poznańskiej Akademii Rolniczej.

W centrum miasta prostokątny rynek (ob. pl. Powstańców Wlkp.). Na nim późnogotycki kościół św. Jakuba z XV/XVI w., przedłużony w 1831, z prezbiterium z 1717. Wewnątrz rzeźby gotyckie, na pd. ścianie zewn. renesansowa płyta nagrobna z 2 poł. XVI w. Pośrodku rynku także pomnik ku czci powstańców wlkp. i ofiar II wojny świat. (1969, proj. Zdzisław Piwowarczyk) oraz białoobraz o obw. 470 cm. Dom nr 9 to d. ratusz z końca XIX w., z tablicą z 1964 upamiętniającą powstanie wlkp. i Izbą Regionalną Ziemi Goślińskiej wewnątrz. Przy rynku i przyległych ulicach zabudowa małomiasteczkowa częściowo z XIX w. Przy ul. Dworcowej klasycystyczny kościół poewang. Świętego Ducha z 1784-1803, o założeniu centralnym, kryty drewnianą pseudokopułą. Obok d. pastorałka z pocz. XIX w., kryta dachem naczółkowym.

Na pd. od rynku park krajobrazowy z XIX w. (pow. 1,2 ha) ze starym drzewostanem. W nim piętrowy pałac eklektyczny z 1841, przy którym okaz 700-letniego cisa o 5 pniach oraz lipa o obw. 560 cm. Przy szosie do

Poznania cmentarz ze zbiorowym grobem 9 osób rozstrzelanych przez hitlerowców w 1939 oraz symboliczną mogiłą żołnierzy radzieckich.

Pd. część miasta stanowi powstałe po 1983 osiedle mieszkaniowe Zielone Wzgórza. Zastosowano tu ciekawe, nieszablonowe rozwiązania urbanistyczne i architektoniczne (proj. zespół pod kierunkiem prof. Jerzego Buszkiewicza). Od 1990 budowa kościoła Najwyższego Kapłana Jezusa Chrystusa (arch. J. Buszkiewicz).

W M.G. ur. się Bonawentura Graczyński (1859-1922), filolog grecki, autor poezji i dramatów w języku starogreckim.

Na wsch. od miasta rozciągają się lasy Puszczy Zielonka.

N

NADWARCIAŃSKI PARK KRAJOBRAZOWY (kon, gm. Rzgów; słu, gm. Łądek, Pyzdry i Zagórow) – chroniony obszar w Dolinie Konińskiej, na pd. od autostrady Warszawa-Berlin. Pow. 13 428 ha. Utw. w 1995 w celu ochrony środowiska przyrodniczego i krajobrazu fragmentu pradoliny, której dnem płynie Warta. Gł. częścią Parku są użytki zielone na terasie zalewowej (łąki i pastwiska, 77% obszaru), do których przylegają starorzecza, zarośla nadrzeczne i lasy. Jest to ostoja wielu rzadkich gatunków ptaków. Gnieźdzą się tu m.in. czajki, rycyki, bekasy, krwawodzioby, mewy śmieszki (bardzo liczne), a z ptaków drapieżnych m.in. błotniak stawowy i pustulka. W okresie przelotów masowo pojawiają się różne gatunki kaczek (głównie krzyżówki i cyraneczki) i gęsi (zbożowa, białoczelna, gęgawa). W granicach Parku znajdują się cenne stanowiska archeol., a na jego obrzeżu wartościowe zabytki (w Pyzdrach, Ciężeniu, Łądzie, Łądku, Zagórowie).

Przez teren Parku poprowadzono 2 ścieżki dydaktyczne, umożliwiające poznanie najciekawszych zbiorowisk przyrodniczych. Turystyczną penetrację ułatwia schronisko PTTK we wsi Białobrzeg.

NIEDZIĘGIEL, JEZ. (gnz, gm. Witkowo) – jez. na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w dorzeczu Noteci, 8 km na wsch. od Witkowa, na wys. 103 m n.p.m. Pow. 551 ha, dł. 5920 m, szer. 1450 m, największa głęb. 21,5 m. Brzegi niskie i trudno dostępne, zalesione w części pn.; linia brzegowa urozmaicona. Jez. ma 3 duże zatoki, 5 wysp (łącznie pow. 3,6 ha; największa wyspa Znicz jest zalesiona) i od strony pd.-zach. półwysp o dł. 1,5 km. Wypływa stąd rz. Kwieciszewica. Nad brzegiem pn. duży ośr. wczasowy k. Skorzęcina.

NOJEWÓ (sza, gm. Pniewy) – wieś 11 km na pn. od Pniew, przy szosie do Wronek. Neogotycki kościół św. Andrzeja Boboli z 1865. Przy nim pomnik z 1945 ku czci 12 ofiar II wojny świat. W dolinie strumienia na zach. od wsi 2 domniemane grodziska stożkowate o obw. 125 i 70 m oraz wys. 10-12 i 6 m (mniejsze częściowo rozwieszone). Na pn. od nich, na cyplu piaszczystego wzgórza, mocno zniszczone grodzisko pierścieniowate o średnicy 25 m i wys. do 16 m. Na nieczynnej linii kol. Szamotuły-Międzychód 3 okazałe wiadukty ceglane z pocz. XX w., a przy d. stacji kol. wieża ciśnien z 1907.

NOTECKA, PUSZCZA (czł, gor, mch, mrz, obo, std, sza) – drugi co do wielkości kompleks leśny w kraju, położony w pn.-zach. części Wielkopolski, w Kotlinie Gorzowskiej. Granicą jest od pd. i zach. Warta, od pn. Noteć, a od wsch. Wełna i linia Wełna-Boruszyn-Lubasz. Pow. 1350 km², dł. od Obornik po Santok ponad 100 km, szer. do 30 km. Na tym obszarze, położonym przeważnie na terasie środk. Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, występują piaszczyste pola sandrowe. W okresie tuż po ustąpieniu lodowca wytworzyły się na nich pod wpływem wiatru pagórki (wały) wydymowe o wys. do 97 m n.p.m. (Góra Rzęcińska 9 km na pn. od Wronek) i 42 m wys. względnej (Wielka Sowa 93 m n.p.m., 11 km na pn. zach. od Międzychodu). Najciekawszy pas wydym typu poprzecznego znajduje się pośrodku N.P., na wysokości od Międzychodu do Wronek.

Ze względu na małą urodzajność gleb rosną tu prawie wyłącznie ubogie bory sosnowe (sosny stanowią 93% składu drzewostanów), z niewielką domieszką brzoź, charakteryzujące się ubóstwem siedlisk (bory suche to 25%, bory świeże 65% pow. puszczy). Monogatunkowe drzewostany są w zasadzie jednowiekowe, gdyż w 1922-24 puszcza uległa gradacji strzygony choinówki, w wyniku której trzeba było drzewa usunąć i teren ponownie zalesić. Ok. 70-letnie bory o niskiej jakości dostarczają surowca głównie do wytwórni płyt wiórowych w Czarnkowie i licznych w okolicy tartaków. Suchy teren sprzyja pożarom (największe miały miejsce w 1992 k. wsi Miały); dla zmniejszenia zagrożenia i wzbogacenia drzewostanów prowadzi się prace nad ich zróżnicowaniem gatunkowym. Poza tym jest to jeden z najważniejszych w kraju rejonów zbiorów grzybów, odwiedzany jesienią przez tłumy zbieraczy nawet z odległych stron.

Zyźniejsze siedliska znajdują się tylko na terenach przylegających na pd. do Warty i na pn. do Noteci. Tam występują też jeziora, na ogół niewielkie i niezbyt atrakcyjne, zgrupowane w ok. 20 jezior sierakowskich (największe Jez. Kłosowskie), 14 jezior soleckich (największe jez. Soleccko), 11 jezior mialskich (w dolinie Miały) i 6 jezior nowokwieckich (w okolicach

wsi Kwiejce). Nad kilkoma akwenami powstały ośr. wypoczynkowe (największy w Mierzynie). Wnętrze N.P. to obszar bezrzeczny; obrzeża borów odwadniają pr. dopływy Warty: Kończak i Smolnica, oraz l. dopływy Noteci: Gulczanka, Miała i Goszczanowska Struga.

Jest to jeden z najrzadziej zaludnionych obszarów w kraju. Wsie i pojedyncze zabudowania (leśniczówki, osady leśne) znajdują się w miejscach wilgotniejszych, poza obszarem wydmowym. W ostatnich kilkudziesięciu latach obserwuje się wyludnianie N.P. Największą wsią są Miały, miasta zaś rozwinęły się tylko na obrzeżu puszczy. Najcenniejsze przyrodniczo fragmenty N.P. objęto 10 rez. przyr.: 4 ptasimi, 3 torfowiskowymi, 2 wodnymi i 1 leśnym. Oprócz tego rośnie tu ok. 500 pomników przyrody, głównie sosen ocalałych z klęski strzygoni choinówki.

NOTEĆ – rz., pr., największy dopływ Warty. Dł. 388 km, pow. dorzecza 17 330 km². Wypływa z Jez. Przeddeckiego na wys. 112 m n.p.m. Ujście pod Santokiem na wys. 22 m n.p.m. Spadki zróżnicowane: 1,0‰ w biegu górnym, 0,1‰ w biegu dolnym. Średni przepływ w górnym biegu 5,91 m³/s, w dolnym 46,0 m³/s, przy ujściu 62,0 m³/s. Nad N. leżą miasta: Przedecz, Izbica Kujawska, Sompolno, Kruszwica, Mątwy (dzielnica Inowrocławia), Janikowo, Pakość, Barcin, Łabiszyn, Nakło, Ujście, Czarnków, Wieleń, Krzyż, Drezdenko. Głównymi dopływami są: Łobżonka, Gwda, Bukówka i Drawa (pr.) oraz Gąsawka i Miała (l.).

W górnym biegu rz. łączy kilka jezior, m.in. Modzerowskie, Gopło, Mielno, Wolickie. Jez. Gopło poprzez Kanał Ślesiński połączone jest z Wartą. Na pn. od Gopła N. (zwana do Jez. Pakoskiego N. Wsch.) płynie korytem skanalizowanym, a od Leszczyn do Pakości Kanałem Noteckim (stare koryto wiodące do Jez. Pakoskiego odprowadza nadmiar wód w czasie wysokich stanów). Do Jez. Pakoskiego wpada drugi ciek źródłowy N., Kwieciszewica (N. Zach.). Poniżej Łabiszyna od N. odgałęzia się Górny Kanał Notecki, prowadzący do Kanału Bydgoskiego. Pod Nakłem Kanał Bydgoski łączy zlewnię N. z Wisłą.

Od Pakości do Krzyża przepływy rz. są regulowane przez zbud. w XIX w. śluzy. Od jez. Gopło N. jest żeglowna na dł. 282 km, do Nakła dostępna dla barek o ładowności do 150 t, poniżej Nakła – do 300 t. Odcinek rz. od Nakła do Santoka stanowi zasadniczy element drogi wodnej łączącej Wisłę z Odrą. Tradycje żeglugi na N. sięgają średniowiecza. Od XVI w. rozważano projekty regulacji rz. W wyniku robót przeprowadzonych w końcu XVIII i na pocz. XIX w. w dolnym i środk. biegu dł. N. uległa skróceniu o połowę.

Od Łabiszyna N. płynie szeroką Pradolina Toruńsko-Eberswaldzką,

w której znajdują się duże obszary łąk dostarczających siana wysokiej jakości. W enklawach leśnych utw. 2 rez. przyr.: „Dziki Ostrów” i „Ostrów k. Pszczółczyna”. Poniżej ujścia Łobżonki od 1975 prowadzone są okresowo prace regulacyjne; rz. jest obwałowywana, tworzy się poldery łąk i stawy rybne. Dla turystyki znaczenie N. jest ograniczone monotonią skanalizowanych odcinków, brakiem lasów i znacznym zanieczyszczeniem wód.

NOWA WIEŚ (sza, gm. Wronki) – wieś 2 km na pd. od Wronek, przy szosie do Szamotuł. Pałac eklektyczny z 1874-76 (arch. Stanisław Hebanowski), o rozczłonkowanej bryle, z wieżami (o zwieńczeniach zdjętych po 1945), i fasadach zdobionych licznymi detalami (ob. dom pomocy społecznej). Wokół park (pow. 7,2 ha) ze śladami założenia regularnego z 2 poł. XVIII w., przekształcony z końca XIX i 1 poł. XX w., z platanami o obw. do 590 cm, białodrzewami do 660 cm i wiązem 430 cm. Po wsch. stronie pałacu oficyna z ok. 1860-70.

NOWY TOMYŚL (nto) – miasto powiatowe na Pojezierzu Poznańskim, na skrzyżowaniu szos do Bolewic, Grodziska Wlkp., Wolsztyna i Zbąszynia, przy linii kol. Poznań-Rzepin. Pow. 5,02 km², 15 200 mieszk.

Miasto zał. w 1786 obok wybud. kilka lat wcześniej kościoła ewang.; było ośr. handlowym dla okolicznych osad, powstałych w XVIII w. w czasie kolonizacji ołęderskiej. Od 1848 siedziba powiatu bukowskiego, miasto powiatowe w 1887-1975 i od 1999. Szybki rozwój po II wojnie świat. Ob. ośr. przemysłowy: fabryka narzędzi chirurgicznych „Aesculap-Chifa”, mleczarnia „Top-Tomyśl”, zakłady przemysłu odzieżowego i spożywczego. Ośr. szkolnictwa.

W centrum 2 rynki (pl. Chopina i pl. Niepodległości), połączone ul. Mickiewicza o charakterze handlowym. Na pl. Chopina poewang. kościół Najśw. Serca Pana Jezusa z 1778-80, na planie krzyża greckiego, a także tablica na miejscu stracenia 26 I 1945 przez hitlerowców 7 Polaków, lipa o obw. 400 cm oraz pomniki Konstytucji 3 Maja (1987) i Fryderyka Chopina (1999, proj. Marek J. Nowakowski). Dom nr 8 to neorenesansowy d. hotel z 2 poł. XIX w. Na pl. Niepodległości ratusz z 1879, z tablicą upamiętniającą ofiary mieszczańskiego tu więzienia hitler., oraz pomnik powstańców wlkp. (1966, proj. Jan Jakób). Od 2000 stoi tu największy na świecie kosz, wypleciony przez miejscowych wikliniarzy wg proj. Jędrzeja Stępa (dł. 17,3 m, szer. 9,5 m).

Przy ul. Piłsudskiego neoromański kościół NMP Nieustającej Pomocy z 1895, z częścią wsch. i wieżą z 1925. Przy nim plebania z 1914 oraz pomnik papieża Jana Pawła II (2001, rzeźb. Jerzy Sobociński). Wśród

zabudowy miasta kilkadziesiąt domów z 2 poł. XIX i pocz. XX w.; najciekawszy budynek przy ul. Piłsudskiego 37 (ob. siedziba policji). Przy ul. 3 Stycznia 3 tablica upamiętniająca zdobycie N.T. 3 I 1919 przez powstańców wlkp. Przy ul. Komunalnej obok pawilonu handlowego rosną dąb o obw. 370 cm i lipa 510 cm. W pobliżu wieża ciśnień z 1913. Przy ul. Zbąszyńskiej wielki młyn z ok. 1885.

Na uwagę zasługują nowe budynki użyteczności publicznej: dom kultury z 1972-79 przy ul. Tysiąclecia, biblioteka z 1965 przy ul. Witosa, rozbud. w 1984-85, a także nowe szkoły – Tysiąclecia z 1963-65 przy ul. Szkolnej, zawodowa z 1968-70 przy ul. Szczanieckiej i liceum z 1964-65 przy ul. Tysiąclecia. W Parku Miejskim przy ul. Tysiąclecia rosną dąb o obw. 390 cm, białodrzew 420 cm i topole do 460 cm.

Od 1972 po pd.-wsch. stronie miasta urządzany jest Park Kultury i Wypoczynku (pow. 34 ha), o ciekawym zagospodarowaniu, m.in. ze stawem, drewnianym dworkiem myśliwskim z 1977 i ogrodem zoologicznym. W 1986 otw. tu Muzeum Wikliniarstwa i Chmielarstwa.

Przy zosie w kierunku Bolewic, 3 km na pn. od centrum miasta, urządzono w 1948-52 cmentarz, na którym pochowano 819 poległych żołnierzy radzieckich. Na jego terenie pomnik z 1954 (proj. Jan Bakalarczyk).

Ulicą i tablicą upamiętniono adwokata Wojciecha Barteckiego (1855-1919), działacza narodowego w końcowej fazie okresu zaborów. Ur. się tu Maksymilian Myszowski (1909-80), znany poznański fotografik.

Okolice N.T. to największy w Wielkopolsce obszar kolonizacji ołęderskiej, zasiedlony w XVIII w. Pamiątką tego jest układ rozproszonych, rozrzuconych na znacznej przestrzeni dużych gospodarstw, połączonych skomplikowaną siecią dróg i ścieżek. W gospodarstwach tych zachowało się wiele domów drewnianych, w tym także z czasów kolonizacji. Zagrodę ołęderską odtworzono w skansenie nad jez. Lednica. W rejonie miasta tradycyjnie rozwinięta jest uprawa chmielu i wikliny.

Na pd. wsch. od N.T., k. wsi Paproć, znajduje się uruchomiona w 1994 duża kopalnia gazu ziemnego.

O

OBJEZIERZE (obo, gm. Oborniki) – wieś 5 km na pd. zach. od Obornik, na wsch. stoku doliny Samicy Kierskiej. Zespół Szkół Rolniczych. W końcu XVIII i w XIX w. ośr. polskiego życia kulturalnego i narodowego. Węgorzewscy gościli tu m.in. Juliana Ursyna Niemcewicza (1804), a Turnowie Adama Mickiewicza (1831, uwiecznił O. i jego gospodarzy w

Panu Tadeuszu), Stefana Garczyńskiego (1831), Wincentego Pola (1832), Narcyżę Żmichowską (1839 i 1844-45), Władysława Syrokomlę (1858), Józefa Ignacego Kraszewskiego (1867).

Pałac klasycystyczny z 1786-92 (arch. Antoni Hähne), w 1840-41 podwyższony o piętro i ozdobiony czterokolumnowym portykiem, poszerzony w 1905-06 wg proj. Stanisława Boreckiego, odrestaurowany w 1988 (ob. szkoła i hotel). W kilku salach zachowane wzorzyste posadzki, w sali jadalnej dekoracja stiukowa, kominek z XVIII w. i marmurowe popiersie z 2 poł. XIX w. Tablicami na ścianie zewn. upamiętniono pobyty A. Mickiewicza i J. I. Kraszewskiego. Wokół pałacu park krajobrazowy z XVIII w. (pow. 8,6 ha), z pomnikowymi drzewami, m.in. lipą Kraszewskiego o obw. 330 cm, oraz kopcem usypanym ok. 1930 ku czci Tadeusza Kościuszki.

Kościół św. Bartłomieja z pocz. XIII w., powiększony w XVI w. Po przebudowach zachował nieliczne fragmenty romańskie, m.in. dolną część wieży z ciosów kamiennych i portal w kruchcie. Wewnątrz renesansowe epitafia i nagrobki z 2 poł. XVI w. Obok kościoła plebania z 1 poł. XIX w., przebud. w 1906. Nad Samicą grodzisko podkowiaste o średnicy 250 m.

W O. ur. się Antoni Małecki (1821-1913), badacz literatury, historii i języka polskiego, poeta i dramaturg, prof. uniwersytetu we Lwowie.

OBORNIKI (obo) – miasto powiatowe u zbiegu Kotliny Gorzowskiej, Poznańskiego Przełomu Warty i Pojezierza Gnieźnieńskiego, 30 km na pn. od Poznania, przy ujściu Wełny do Warty. Węzeł drogowy (szosy Poznań-Koszalin oraz do Murowanej Gośliny, Szamotuł i Wałcza), linia kol. Poznań-Piła. Pow. 14,08 km², 17 600 mieszk.

Pierwsza wzmianka z 1292, prawa miejskie prawdopodobnie z 2 poł. XIII w., odnowione w 1480. Miasto królewskie i siedziba starostwa. Potyczka w 1848 w okresie Wiosny Ludów. Miasto powiatowe w 1816-1975 i od 1999. Ob. ośr. przemysłowy: 2 fabryki mebli, zakłady elementów budowlanych „Metalplast”, betoniarnia, kopalnie kruszywa budowlanego, zakłady przemysłu spożywczego.

W centrum w dużej części zabudowa z XIX/XX w., m.in. kilka domów secesyjnych z ok. 1900 w Rynku. Na pn. zach. od Rynku kościół NMP Wniebowziętej, zbud. jako gotycki w XV/XVI w., w ob. formie odbud. po 1814, z jedną nawą boczną. Wewnątrz polichromia Teodora Szukały z 1963, wczesnobarokowa płaskorzeźba MB Różańcowej i krucyfiks z XVII w. Nad Wartą, przy ul. Sądowej, ruina skrzydła d. klasztoru Franciszkanów z 1768. Na pr. brzegu Wełny, w rozwidleniu ulic Czarnkowskiej i Obrzyckiej, szachulcowy kościół Świętego Krzyża z 1766, z

późnobarokowym i rokokowym wyposażeniem wnętrza. W ołtarzu gł. krucyfiks z poł. XVI w. Obok kościoła późnobarokowa bramka z końca XVIII w. Dalej na pn. i pn. zach. tereny nowego budownictwa mieszkaniowego. Na os. Leśnym nowoczesny kościół Miłosierdzia Bożego z 1999 (arch. Radosław Piechanowski). Przy ul. Czarnkowskiej kryta pływalnia z 1998.

Przy ul. Lipowej neogotycki kościół poewang. św. Józefa z 1900, z wieżą o wys. 90 m (hełmie odbud. w 1999). W parku przy ul. Lipowej pomnik poległych w czasie II wojny świat. (1965). Na cmentarzu przy ul. Cmentarnej pomnik i groby 10 poległych powstańców wkp. U zbiegu ulic Szkolnej i Piłsudskiego ustawiona w 2002 figura MB z pocz. XX w. W budynku biblioteki (ul. Kopernika 10, wybud. w 1971-73) Izba Regionalna ze zbiorami dotyczącymi miasta i najbliższej okolicy. Przy ul. Paderewskiego głaz-pomnik (1984) upamiętniający przejazd przez O. Ignacego Paderewskiego 26 XII 1918.

Odcinek ujściowy Wełny na terenie miasta objęty jest rez. „Słonawy”. Na l. brzegu Warty, 11 km na zach. od O., leży rez. „Dołęga”.

OBRA (wol, gm. Wolsztyn) – duża wieś 8 km na pd. zach. od Wolsztyna, na pr. brzegu doliny Obry, przy szosie do Nowej Soli. Po 1231 zał. tu klasztor Cystersów, a wieś była własnością klasztoru do 1835. W 1686 nieudana próba lokacji miasta Bernardowo.

W zespole pocysterskim późnobarokowy kościół św. Jakuba z 1722-57, z niskimi wieżami. Wewnątrz cenne wyposażenie rokokowe: polichromia, ołtarze (6 bocznych ołtarzy wykonał w 1762-65 Augustyn Schąps), rzeźbione stalle, ambona, prospekt organowy, chrzcielnica, zacheuszki (rzeźb. Ignacy Grymle). W ołtarzu gł. obraz Wniebowzięcie MB z 1756 (mal. Szymon Czechowicz). Na sklepieniu późnobarokowa polichromia z 1753-54. Do kościoła przylega trójskrzydłowy klasztor, którego budowę rozpoczęto w końcu XVI w., a zakończono po 1722, rozbud. w 1981-83 (ob. seminarium duchowne zakonu oblatów). W klasztorze muzeum misyjne i tzw. skarbiec pocysterski. Obok figura św. Jana Nepomucena z 1749, a dalej ogród (zał. w 1757) oraz opatówka, organistówka i zabudowania gospodarcze z 1 poł. XVIII w. W sąsiedztwie klasztoru park krajobrazowy ze stawami, a w nim dwór składający się z 2 różnych stylowo części z 1845 i po 1880, z czterokolumnowym gankiem. Ogród klasztorny i park dworski d. stanowiły całość (pow. 10,9 ha).

Wśród zabudowań wsi drewniany kościół św. Walentego z 1719 (d. szpitalny), z rokokowym wyposażeniem wnętrza. Przy nim późnobarokowa bramka z 2 poł. XVIII w. Przy ul. Cmentarnej kapliczka Męki Pańskiej,

ocieniona lipami o obw. 460 i 320 cm. W kapliczce z 2 poł. XVIII w. na zach. krańcu wsi późnogotycka rzeźba św. Anny Samotrzeć. Obok lipa o obw. 390 cm. Przy wylocie na Wolsztyn lipy o obw. do 610 cm.

Na pn. od wsi leży wydłużone Jez. Święte (pow. 23 ha, głęb. 15,3 m) z małym kąpieliskiem.

OBRA – rz., l. dopływ Warty. Dł. 254 km, pow. dorzecza 4022 km². Źródła 6 km na pn. od Koźmina, na wys. 140 m n.p.m. Spadek rz. w górnym biegu 2‰, średni – 0,46‰; średni przepływ 5,7 m³/s. Początkowo płynie na pn. zach. Po ok. 25 km łączy się z równoleżnikowym Kanałem O. i skanalizowana płynie na zach. Za Krzywiniem skręca na pn. zach., przyjmując nazwę Kanał Kościański. Poniżej Kościana, w pobliżu Bonikowa, następuje bifurkacja (podział) wód O. – w kierunku pn.-wsch. odgałęzia się Kanał Mosiński, wpadający po 27 km do Warty k. Rogalinka. Dalej w kierunku zach. rz. płynie dnem Pradoliny Warciańsko-Odrzańskiej 3 kanałami o charakterze melioracyjnym (Obrzański Kanał Pn., Środk. i Pd.). Pomiędzy Wolsztynem a Kopanicą kanały te łączą się. Następuje tu ponowna bifurkacja: większa część wód płynie jako O. w kierunku pn. do Warty, część przez Jez. Orchowe i Obrzycę uchodzi w okolicy Cigacic do Odry.

W dolnym biegu O. przepływa przez kilka jezior (m.in. Chobienickie, Zbąszyńskie, Lutol, Wielkie). Przed Bledzewem zbud. tamę, niewielką elektrownię wodną i sztuczne Jez. Bledzewskie. Odcinek poniżej Bledzewa, w głębokiej zalesionej dolinie, to liczne zakola o wartkim prądzie. Ujście do Warty pod Skwierzyną na wys. 25 m n.p.m. Najważniejsze dopływy: Mogilnica, Dojca i Szarka (pr.), Paklica (l.). O. przepływa przez miasta: Krzywiń, Kościan, Zbąszyń, Trzciel i Międzyrzecz. Na odcinku od Kopanicy do ujścia jest cenionym szlakiem kajakowym.

OBRZYCKO (sza) – miasto na l. brzegu Warty, u ujścia Samy, przy szosie Szamotuły-Czarnków. Pow. 3,72 km², 2300 mieszk.

Wzmiankowane w 1238 jako gród kasztelański. Prawa miejskie w XV-XVI w., ponownie w 1638-1934 oraz od 1990. W XVII-XIX w. ważny ośr. sukiennictwa. W 1738-1945 własność Raczyńskich; od 1825 siedziba ordynacji należącej do zniemczonej gałęzi tej rodziny. Wytwórnia prefabrykatów betonowych, tartak, zakład wyrobów drzewnych.

Zachował się d. układ urbanistyczny. Pośrodku trapezowatego Rynku barokowy ratusz, zapewne z poł. XVII w., przebud. na spichrz w XIX w., do pierwotnego stanu przywrócony w 1962-65. W jego pd. ścianie renesansowe obramowanie okienne z 1527, przywiezione z Portugalii w

1843. Pod nim tablica upamiętniająca wyruszenie w 1919 na front oddziału powstańców wlkp. (1969). Wokół Rynku i przy przyległych ulicach domy szachulcowe i murowane z 1 poł. XIX w.

W zach. części O. barokowy kościół św. Piotra i Pawła, z transeptem i kopułą, zbud. w 1714-56 (arch. Pompeo Ferrari), przedłużony w 1906-09 wg proj. Rogera Sławskiego. Wyposażenie wnętrza rokokowe z ok. 1780. W pr. części transeptu obraz Ostatnia Wieczerza z 1609 – dzieło hiszpańskiego malarza Eugenio Caxesa. W sąsiedztwie neogotycki budynek d. ochronki z 1886. Opodal kościoła, przy ujściu Samy do Warty, grodzisko stożkowane o obw. ok. 150 m. Na pl. Lipowym d. kościół ewang., neobarokowy z 1911, przebud. w 1986-89 na dom kultury. Obok gładz-pomnik ku czci poległych za wolność i niepodległość (1985). W pobliskiej szkole Izba Pamięci Narodowej, otw. w 2002. W pd. części miasta “sosny nad Samą” – grupa 52 drzew o obw. do 200 cm.

Na pr. brzegu Warty leży d. przedmieście Zielona Góra.

„OKRĄGLAK” (poz, gm. Pobiedziska) rez. przyr. (krajobrazowy) 9 km na zach. od Czarniejewa, w kompleksie leśnym tzw. lasów czarniejewskich. Pow. 8,15 ha. Utw. w 2002 w celu ochrony fragmentu Jezior Babskich z niewielkim śródleśnym jez. Okrągłak (pow. 3 ha) oraz otaczającymi je zróżnicowanymi lasami, porastających teren o urozmaiconej konfiguracji. Stwierdzono tu bogactwo roślin naczyniowych, a wśród nich gatunki rzadkie i chronione (m.in. grzybień biały, kruszczyk szerokolistny, wawrzynek wilczełyko, kalina koralowa, marzanka wonna, pierwiosnka lekarska, kruszyna pospolita).

OPOROWO (sza, gm. Ostroróg) – wieś 6 km na pd. wsch. od Wroniek. Eklektyczny piętrowy pałac Kwileckich z 1877-78 z narożną wieżyczką o stożkowatym helmie (arch. Zygmunt Gorgolewski), zbud. z wykorzystaniem murów mniejszego dworu z 1854-55 (ob. nieużytkowany). Wokół park krajobrazowy z 2 poł. XIX w. (pow. 6,8 ha) z dębem o obw. 340 cm, sosną 280 cm, robinią 350 cm, lipami do 320 cm i jesionami do 410 cm. W sąsiedztwie zabudowania folwarczne z końca XIX w.

ORZESZKOWO (mch, gm. Kwilcz) – wieś 11 km na pd. od Sierakowa, przy szosie Pniewy-Gorzów Wlkp. Neogotycki d. kościół ewang. z 2 poł. XIX w. Dwór z 1 poł. XIX w. Przy szosie d. cmentarz kalwiński ze starym drzewostanem oraz licznymi nagrobkami i grobowcami z XIX w., uporządkowany w 1985 i zamieniony na lapidarium. Zachował się m.in. okazały obelisk Jana Wilhelma Kassysusa (1787-1844), pastora

kalwińskiego, pedagoga i działacza patriotycznego. Na pn. wsch. od O. leży pagórkowaty, zalesiony teren morenowy z kulminacją na wzgórzu 126 m n.p.m.

OSOWA GÓRA (poz, gm. Mosina) – najwyższy punkt Moreny Pożegowskiej (132 m n.p.m., 70 m wys. względnej w stosunku do przyległej pradoliny) po pn. stronie zabudowań Mosiny, w obrębie WPN. Na wierzchołku ok. 1970 wybud. 12 kolistych zbiorników betonowych, w których gromadzona jest woda wodociągowa dla Poznania. Poniżej szczytu wyrobiska po kopalni ilów dla cegielni w Mosinie. Na stoku pd. zabudowania Pożegowa (ob. w granicach Mosiny). Po stronie pd.-zach. leśniczówka O.G., przy której rosną dęby o obw. 380 i 350 cm.

Na stokach wzniesienia bije kilka źródeł, z których najbardziej znane (po stronie zach.) ujęte jest jako tzw. studnia Napoleona. W pobliżu zagospodarowany w 1992 teren rekreacyjny, zimą użytkowany przez narciarzy. Przy nim głaz przywieziony w 1994 z Tatr, upamiętniający Władysława Zamoyskiego, właściciela okolicznych terenów, dzięki któremu zachowały one wartości przyrodnicze. Dalej na zach., w pobliżu d. stacji kol. O.G., ustawiony w 1958 głaz-pomnik prof. Adama Wodziczki (1887-1948), wybitnego przyrodnika, inicjatora utw. WPN.

OSTRORÓG (sza) – miasto na Pojezierzu Poznańskim, nad Ostrorogą (l. dopływem Warty), na pn. brzegu Jez. Wielkiego (pow. 34 ha, głęb. 2,4 m), przy szosie Szamotuły-Wronki. Pow. 1,26 km², 2000 mieszk.

W 1383 wzmiankowany jako gród warowny – gniazdo rodowe Ostrorogów. Prawa miejskie sprzed 1412, odnowione w 1546. W XV w. na miejscu grodu zbud. zamek, który w końcu XVIII w. zamieniono na browar, a w XIX w. rozebrano. W 2 poł. XVI w. osiedlili się w mieście bracia czescy, którzy założyli szkołę, bibliotekę i archiwum.

Późnogotycki kościół NMP Wniebowziętej z ok. 1432, przebud. w stylu barokowym w 1776. Wnętrze trójnawowe, nakryte drewnianym stropem pokrytym polichromią z ok. 1776 (odnowioną w 1953 i 1993-97). W barokowym ołtarzu gł. obraz św. Jakuba z poł. XVIII w., 4 rokokowe ołtarze boczne. W ogrodzeniu kościoła trójdzielna brama późnobarokowa z ok. 1776. Przy ul. Kapłańskiej 1 dom z ok. 1800, z podcieniem. Nad jez. na półwyspie (d. wyspie) ślady grodziska i nasyp po zamku Ostrorogów, otoczony fosą (ob. suchą).

Pochodził stąd Jan Ostroróg (ok. 1436-1501), wojewoda poznański, pisarz polityczny, autor traktatu O urządzeniu Rzeczypospolitej (przy ul. Wronieckiej poświęcony mu obelisk z 1953). Tu ur. się także Andrzej

Węgierski (1600-43), duchowny i pisarz reformacyjny.

W odl. 1 km na zach. od O. leży jez. Mormin (pow. 11 ha, głęb. 2,2 m), z kąpieliskiem i niewielkim ośr. wypoczynkowym.

OSTROWICKIE, JEZ. (gnz, gm. Trzemeszno i Witkowo) – jez. na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w dorzeczu Noteci, 4 km na pd. wsch. od Trzemeszna, na wys. 100 m n.p.m. Pow. 277 ha, dł. 6255 m, szer. 1190 m, głęb. 27,0 m. Brzegi wysokie, niezalesione. Akwen składa się z 3 ramion (pd. – Mieliwa, pn. – Sosnówka, zach. – Przytonek). W pn. ramieniu wyspa Dębowy Ostrów (pow. 1,3 ha), a na niej grodzisko pierścieniowate z okresu kultury łużyckiej o wymiarach 130x90 m i wewnątrz wałów średniowieczne grodzisko stożkowate o średnicy 45 m. Z jez. wypływa rz. Panna. Na pd. brzegu leży wieś Ostrowite Prymasowskie.

OSTROWIEC, JEZ. (wał, gm. Człopa) – jez. na Równinie Drawskiej, w dorzeczu Drawy, na granicy woj. lubuskiego i zachodniopomorskiego, 9 km na zach. od Człopy, na wys. 59 m n.p.m. Pow. 388 ha, dł. 7500 m, szer. 1200 m, głęb. 28,5 m. Jez. i jego otoczenie uchodzą za jeden z najciekawszych fragmentów Drawieńskiego Parku Narodowego. Brzegi wysokie, linia brzegowa urozmaicona, od strony wsch. duży półwysep. Jez. w całości otaczają lasy Puszczy Drawskiej; jest to jedno z nielicznych dużych jez. w kraju, nad którego brzegami nie ma żadnej miejscowości. Przepływa przez nie rz. Płociczna, wpływająca na krańcu pn., wypływająca pośrodku długości z brzegu wsch. i poniżej jez. tworząca malowniczy przełom. Na jez. 3 wyspy porośnięte starymi drzewostanami: Okrzeja (pow. 5,5 ha), Lech (pow. 1,5 ha) i Pokrzywka (pow. 0,8 ha). Na brzegu zach. zachowały się żelbetowe schrony – pozostałości umocnień Wału Pomorskiego.

OSTROWIECKIE, JEZ. (źni, gm. Gąsawa, Żnin) – jez. na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w dorzeczu Noteci, 7 km na pd. zach. od Barcina, na wys. 75 m n.p.m. Pow. 160 ha, dł. 4200 m, największa szer. 860 m, maksymalna głęb. 28,6 m. Wydłużonego kształtu, rozciągnięte z pn. na pd., z dużą zatoką od zach. Linia brzegowa urozmaicona, brzegi przeważnie wysokie i zalesione. Akwen znany z malowniczości, nad brzegami liczne domki letniskowe i ośr. wczasowe (najwięcej w rejonie wsi Ostrówce). Na brzegu wsch., w starym borze mieszanym porastającym wysoki brzeg ponacinany jarami, „źródliko św. Huberta” – niezamarzające źródło uznane za pomnik przyrody. Przez jez. z pd. na pn. przepływa Foluska Struga (l. dopływ Noteci).

OSTROWITE (słu) – wieś gminna 16 km na pn. wsch. od Słupcy, przy szosie do Mogilna. Znana od 1252 jako własność kapituły gnieźnieńskiej (stąd d. nazwa O. Kapitulne). Niedaleko wsi 22 III 1864 rozegrała się bitwa powstańców z wojskiem rosyjskim. Na wzniesieniu, w otoczeniu starych drzew, neogotycki kościół MB Częstochowskiej z 1914-18. Wewnątrz m.in. 3 ołtarze z 2 poł. XVIII w. Na cmentarzu mogiła żołnierza polskiego poległego w 1945.

Ok. 1 km na wsch. od wsi leży rynnowe jez. Ostrowite (pow. 35 ha, głęb. 10,7 m), o niskich, bezleśnych brzegach.

OWIŃSKA (poz, gm. Czerwonak) – wieś 12 km na pn. od Poznania, na pr. brzegu Warty, przy szosie i linii kol. do Wągrowca. Przedsiębiorstwo ogrodnicze „Owiplant”, betoniarnia, kopalnia kruszywa budowlanego.

D. zespół klasztorny cysterek, ufundowany ok. 1248-52 przez Przemysła I i Bolesława Pobożnego. W jego obrębie późnobarokowy kościół św. Jana Chrzciciela (arch. Pompeo Ferrari), zbud. w 1720-28 na starszych murach romańskich i gotyckich. Budowla na planie kwadratu, nakryta kopułą wspartą na 4 potężnych filarach. Z boku kwadratowa wieża z ok. 1700. Jednolite barokowe wyposażenie wnętrza, polichromia Adama Swacha z 1730. W ołtarzu gł. figura MB otoczona 6 rzeźbionymi kolumnami, w pr. ołtarzu bocznym obraz Świętej Rodziny z ok. 1755, zapewne pędzla Szymona Czechowicza. Obok barokowy klasztor z ok. 1700 (arch. Jan Catenazzi), ukończony w 1720 przez P. Ferrariego, przebud. w 1773 i 1874-80 (ob. ośr. dla dzieci niewidomych). Wokół dziedzińca przykościelnego d. plebania z końca XVIII w., kryte przejście z plebanii do klasztoru z ok. 1835-38, tzw. dom dyrektora z 1835-38 i suchy pień wiązu o obw. 420 cm. Pośrodku pomnikowy jesion odmiany zwisłej o obw. 220 cm.

Na pn. od zespołu klasztornego budynek d. browaru z ok. 1800, zbud. z kamieni polnych, kryty dachem naczółkowym. Obok również kamienny spichrz z XIX/XX w., na planie litery L, częściowo przebud. na mieszkania. Z tyłu zabudowań klasztornych park krajobrazowy z XVIII/XIX w. (pow. 7,3 ha), z niewielkim stawem, 2 alejami grabowymi, białodrzewem o obw. 690 cm i kasztanowcem 320 cm. Na pocz. XX w. zbud. tu eklektyczny budynek zakładu opiekuńczo-leczniczego. Niedaleko niego, za murem parku, rośnie dąb o obw. 770 cm. Po pd. stronie parku renesansowy kościół św. Mikołaja sprzed 1574, przebud. w 1686 (ob. nieużytkowany), z częściowo zachowanymi belkami z d. stropu renesansowego.

Po przeciwnej stronie szosy klasycystyczny pałac z 1804-06 (proj.

Karol Fryderyk Schinkel i Franciszek Catel), piętrowy, kryty dachem czterospadowym. Przed nim staw, a na drogach dojazdowych 2 budynki bramne z ok. 1810. Wokół park krajobrazowy z pocz. XIX w. (pow. 20,0 ha, wg tradycji proj. Piotr Józef Lenné), ze starymi drzewami, m.in. białodrzewami o obw. do 650 cm i jesionami do 500 cm. Na pn. od parku, przy ul. Bydgoskiej, zespół zabudowań folwarcznych z 1797-1906, wielokrotnie przebud. Wśród nich trójkondygnacyjny spichrz i nietynkowana stajnia, pośrodku neogotycka kuźnia z XIX/XX w. Przy ul. Bydgoskiej 4 dom rządcy z ok. 1900.

Przy ul. Kolejowej zabudowania d. zakładu psychiatrycznego z ok. 1910 (ob. ośr. dla dzieci niepełnosprawnych). Przy nim trzeci park z 2 poł. XIX w. (pow. 13,9 ha), z białodrzewem o obw. 440 cm i platanami do 370 cm. W pobliżu cmentarz, na którym pomnik (rzeźb. Józef Murlewski) i groby 8 żołnierzy WP zmarłych w 1945 z ran w szpitalu polowym w O.

P

PAŁUKI (nak, wąg, żni) – region hist. i etnograficzny w pn.-wsch. Wielkopolsce, na pograniczu z Kujawami i Pomorzem, między Notecią od pn. i wsch., linią Barcin-Rogowo oraz Wełną do Wągrowca od pd. i linią Wągrowiec-Żoń-Smogulec od zach. Teren P. pokrywa się w przybliżeniu z obszarem powiatu kcyńskiego, istniejącego w XV-XVIII w.

Na terenie P. znajduje się wiele interesujących stanowisk archeol.; znane są zwłaszcza wielkie grody ludności kultury lużyckiej z VII-V w. p.n.e. w Biskupinie, Izdebnie, Smuszewie i Sobiejuchach. We wczesnym średniowieczu było to najprawdopodobniej odrębne, niewielkie terytorium plemienne, które w X w. zostało wchłonięte przez państwo Polan. Później liczne posiadłości miał tu rycerski ród Pałuków. Nazwa P. została użyta po raz pierwszy w XIV w. w kronice Janka z Czarnkowa. Ma ona pochodzić od terenów „pałakowatych”, czyli pagórkowatych; wg innej hipotezy od łęku – niziny zarosłej trawą między gruntami obsianymi zbożem.

Współczesne pojęcie regionu P. obejmuje okolice Wągrowca w woj. wlkp. oraz Kcyni, Szubina i Żnina w woj. kujawsko-pomorskim. Są to tereny w zdecydowanej większości bezleśne. Pagórkowate krajobrazy urozmaica ok. 140 jezior, z reguły położonych w długich rynnach połodowcowych.

Obok licznych i cennych zabytków atrakcją regionu są zachowane relikty kultury lud. Najżywoźniejsze elementy etnograficzne to hafciarstwo, rzeźby oraz wycinanki. Charakterystycznym elementem budownictwa lud.

są chaty podcieniowe, zachowane w kilku miejscowościach regionu. Zbiory etnograficzne z terenu P. znajdują się m.in. w muzeach w Biskupinie, Szubinie, Toruniu, Wągrowcu i Zninie.

PARKOWO (obo, gm. Rogoźno) – duża wieś 8 km na pd. zach. od Rogoźna, przy linii kol. Poznań-Piła. Pierwsza wzmianka z 1391. W XVIII w. zał. tu miasteczko Sławkowo, które nie rozwinęło się. Barokowo-klasycystyczny kościół NMP Królowej Świata z 1780-1802, gruntownie odrestaurowany w 1975-77. Zbud. na planie koła, z krytą kopułą częścią centralną, którą otacza krąg 8 owalnych pomieszczeń. W ołtarzu gł. obraz MB Królowej Świata nieznanego malarza włoskiego z XVII/XVIII w. Przy kościele dzwonnica drewniana zapewne z 1 poł. XIX w. Na cmentarzu zbiorowy grób 4 ofiar września 1939, w tym 3 osób rozstrzelanych 23 IX 1939. W lesie nieopodal stacji kol. okazałe dęby o obw. do 400 cm.

PIŁKA (czt, gm. Drawsko) – wieś 14 km na pd. zach. od Wielenia, nad Miałą, wśród borów Puszczy Noteckiej. W 2 poł. XVIII w. osadzono tu tzw. Mazurów Wieleńskich. Neoromański kościół NMP Wniebowziętej z 1869. Wewnątrz w ołtarzach z 2 poł. XIX w. starsze rzeźby lud. Pod chórem tablica ku czci Józefa Chociszewskiego. Przy kościele lipa o obw. 400 cm. W okolicy kilka niedużych jezior.

PNIEWY (sza) – miasto na Pojezierzu Poznańskim, na wsch. brzegu jez. Pniewy (pow. 60 ha, głęb. 3,3 m, wysepka 0,1 ha). Szosy Poznań-Świecko, do Gorzowa Wlkp. i Szamotuł. Pow. 5,91 km², 7000 mieszk.

Pierwsza wzmianka z 1256, prawa miejskie od XIV w. Miasto szlacheckie, które często zmieniało właścicieli. W 2 poł. XIX w. rozwój niewielkich zakładów przemysłowych. Ob. miasto o charakterze przemysłowo-usługowym; nowoczesna fabryka zaworów, zakłady drzewne i metalowe, tartak, znana wytwórnia powozów.

W centrum zachował się układ miasta średniowiecznego o owalnicowym przebiegu gł. ulic, z nielicznymi domami z 1 poł. XIX w. Na Rynku głaz-pomnik powstańców wlkp. (1983). Wydarzenia z okresu powstania upamiętniające tablice przy Rynku 5 i ul. Powstańców Wlkp. 1 oraz na szkole przy ul. Strzeleckiej. Przy Rynku 16 izba pamiątek Koła Śpiewaczego „Lira”, istniejącego od 1891. Po zach. stronie Rynku gotycki kościół św. Wawrzyńca z 2 poł. XV w., z dobud. w XVI/XVII w. kruchtą o późnorenesansowym szczycie. Wyposażenie wnętrza w większości barokowe i rokokowe, m.in. w ołtarzu gł. obraz z XVIII w. Męczeństwo św. Wawrzyńca wg Rubensa. Polichromia Edmunda Jagielskiego z 1951.

Późnogotycka kropielnica w kształcie kielicha. Dziedziniec kościelny otoczony murem z późnobarokową bramą-dzwonnicą z końca XVIII w.

U zbiegu ulic Mickiewicza i św. Wawrzyńca pomnik ku czci bojowników o wolność i ofiar hitleryzmu (1968, proj. Jerzy Sobociński). Przy ul. Poznańskiej 11 budynek d. poczty konnej z ok. 1830, a obok d. zajazd pocztowy z poł. XIX w., zwieńczony neorenesansową attyką i wieżą. Na cmentarzu przy ul. Dworcowej wspólna mogiła 15 poległych powstańców wlkp. Przy ul. Świętego Ducha barokowy kościół Świętego Ducha z 1785 (d. szpitalny), odnowiony w 1926, z rokokowym wyposażeniem wnętrza. Przy nim 5 lip o obw. 280-580 cm. Przy ul. Świętego Ducha 18 d. szpital z poł. XIX w., ob. dom seniora.

W pd. części miasta późnobarokowy pałac, zbud. po 1745 i znacznie przebud. w 1872 (ob. Liceum Ogólnokształcące). Przed nim lipa o obw. 340 cm, 2 okazałe cisy i popiersie Emilii Szczanieckiej – patronki Liceum. Przy pałacu park miejski (pow. 20,0 ha) o założeniu krajobrazowym z końca XVIII w., powiększony w 2 poł. XIX w., z aleją lipową. W parku grodzisko stożkowate z XI w. o średnicy 45 m i wys. 4 m, otoczone pozostałościami fosy. Naprzeciw pałacu obelisk ku czci żołnierzy radzieckich poległych w 1945 w walkach o miasto (1946, przekształcony w 1959). Przy ul. Wolności kościół poewang. św. Jana Chrzciciela z końca XIX w., przy którym lipy o obw. do 340 cm.

Przy szosie do Skwierzyny od 1920 znajduje się dom macierzysty Sióstr Urszulanek (tzw. szarych). W jego obrębie kaplica Najśw. Serca Jezusa i bł. Urszuli Ledóchowskiej, przebud. w 1982-85 (proj. Władysław Pieńkowski), o nowoczesnym wystroju, z kryptą z sarkofagiem bł. Urszuli Ledóchowskiej (1865-1939), założycielki zgromadzenia, której relikwie sprowadzono do P. w 1989. W klasztorze cela bł. Urszuli zamieniona na izbę pamiątek, a na zewnątrz jej pomnik (1984). Obok ogród (pow. 4,3 ha), zał. po 1920. Przy drodze do Łęczeczek cmentarz zakonnicy, na którym pochowano też prof. Władysława Czarneckiego (1895-1983), wybitnego poznańskiego architekta i urbanistę.

Po zach. stronie miasta kąpielisko nad jez. Na pn. od P. przebiega pasmo wzniesień moreny czołowej, z pagórkami o wys. do 124 m n.p.m.

POBIEDZISKA (poz) – miasto na Pojezierzu Gnieźnieńskim, przy szosie Poznań-Bydgoszcz i linii kol. Poznań-Inowrocław. Pow. 10,16 km², 8000 mieszk.

Pierwsza wzmianka z 1233. Prawa miejskie z 1266 z nadania księcia Bolesława Pobożnego. Miasto królewskie i siedziba starostwa. W powstaniu wlkp. wystawiono tu 4 kompanie powstańcze, liczące ok. 800 ludzi. Ob.

niewielki ośr. gospodarczy, z hutą szkła „Hutnik”.

W centrum miasta czworoboczny Rynek z pomnikiem powstańców wlkp. (1986, proj. Julian Boss-Gosławski) pośrodku. Przy wsch. pierzei Rynku wczesnogotycki kościół św. Michała z XIII/XIV w., odbud. po spaleniu w czasie najazdu krzyżackiego w 1331, przebud. w 1579-98. Wnętrze nakryte drewnianym stropem. W klasycystycznym ołtarzu gł. z pocz. XIX w. obraz św. Michała Archaniola z 1621 oraz późnogotycka rzeźba MB Bolesnej z 2 poł. XV w. Przy kościele drewniana dzwonnica z XIX w. i robinia akacja o obw. 430 cm. W sąsiedztwie dom szachulcowy z XVIII/XIX w. (Rynek 7), kryty łamanym dachem polskim z naczółkiem.

Przy Rynku i przyległych ulicach domy z 1 poł. XIX w. o cechach klasycystycznych. Przy ul. Władysława Jagiełły klasycystyczny kościół poewang. Świętego Ducha z 1 poł. XIX w. Na budynku Urzędu Miasta i Gminy tablica z okazji 900-lecia miasta. Na cmentarzu przy ul. Kiszkowskiej grób 2 zwiadowców radzieckich, zastrzelonych w okolicach P. jesienią 1944.

Na pd. wsch. od rynku 2 jeziora: Małe (pow. 6 ha) i Dobra (pow. 12 ha, głęb. 15,0 m). Ponad jez. Dobra góruje tzw. Polska Wieś – obszerny zespół zabudowań klasztornych siostr Sacré Coeur, zbud. po 1921 (arch. Julian Puterman-Sadłowski). W pobliżu, przy ul. Półwiejskiej, zrekonstruowany w 2002 cmentarz żydowski. Po pn. stronie miasta jez. Biezdruchowo (pow. 49 ha, głęb. 17,7 m, wyspa 0,3 ha), przez które przepływa rz. Główna. Nad jez. ośr. sportowy.

Przy szosie do Poznania w 1998 otw. Skansen Miniatur – ekspozycję modeli zabytkowych budowli z terenu Wielkopolski (głównie ze Szlaku Piastowskiego) w skali 1:20. Zach. częścią P. jest Letnisko Leśne – rozległe osiedle domów jednorodzinnych. W jego obrębie kościół MB Nieustającej Pomocy z 1986-2000 (arch. Zenon Śron).

Z P. pochodził ks. Antoni Świadek (1909-44), wikariusz w Bydgoszczy, zmarły w obozie hitler. w Dachau, w 1999 ogłoszony błogosławionym.

POSADOWO (nto, gm. Lwówek) – wieś 3 km na wsch. od Lwówka, na wsch. od szosy Poznań-Świecko. Park (pow. 10,6 ha), w części środk. o założeniu regularnym z lat po 1759, powiększony w XIX i XX w. o część krajobrazową. Ozdobą układu regularnego są 250-letnie cisy strzyżone w różne formy geometryczne, strzyżone szpalery grabowo-lipowe, stawy i kanały z mostkami oraz aleje i prześwit widokowe. W parku neorenesansowy pałac Łąckich z 1870 (arch. Stanisław Hebanowski), z 4 narożnymi wieżami. W obu fasadach kolumnowe portyki, zwieńczone szczytami. Wewnątrz bogata dekoracja stiukowa. Na zach. od pałacu

zabudowania folwarczne, częściowo z 2 poł. XIX i pocz. XX w.

Na wsch. i pn. wsch. od wsi 4 leżą rez. przyr.: „Jakubowo”, „Las Grądowy nad Mogilnicą”, „Rezerwat na Jez. Zgierzynieckim” i „Wielki Las”.

POWIDZ (słu) – duża wieś gminna 10 km na pd. wsch. od Witkowa, nad Jez. Powidzkim. Wzmiankowany w 1243 w związku z nadaniem praw miejskich przez księcia Bolesława Pobożnego. Miasto królewskie i siedziba starostwa niegrodowego. Miasto powiatowe w 1793-1815, potem upadek spowodowany przeprowadzeniem przez jez. granicy zaborów. Od pocz. XX w. ośr. letniskowy. Utrata praw miejskich w 1934.

Zachował się d. układ urbanistyczny z prostokątnym rynkiem, otoczonym parterowymi domami z XIX w. Na pd. od rynku neogotycki kościół św. Mikołaja z 1863. Wewnątrz polichromia Leonarda Torwirta z ok. 1965. Przy ul. Witkowskiej głaz-pomnik powstańców wlkp. (1991). Na cmentarzu groby Polaków zamordowanych przez hitlerowców we wrześniu 1939 oraz wspólna mogiła 4 zwiadowców radzieckich poległych w końcu 1944. Nad jez. ośr. wczasowy z plażą, kąpieliskiem, domkami kempingowymi i polem namiotowym. Na jego terenie czworoboczne grodzisko stożkowane „Góra Zamkowa” o wymiarach 80 75 m i wys. 11 m ponad lustro wody.

Na pd. zach. od P. znajduje się duże lotnisko wojskowe, zbud. po 1950, ob. 21 Baza Lotnicza NATO. Na lotnisku głaz (2000) upamiętniający lądowanie w P. w 1997 prezydentów 7 państw, przybywających na uroczystości tysiąclecia śmierci św. Wojciecha.

POWIDZKIE, JEZ. (słu, gm. Ostrowite, Powidz) – jez. na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w dorzeczu Warty, 10 km na wsch. od Witkowa, na wys. 98 m n.p.m. Pow. 1036 ha (po Gople największe w Wielkopolsce), dł. 11 050 m, szer. 2060 m, głęb. 45,4 m. Brzegi miejscami strome, w części pn. zalesione. Linia brzegowa urozmaicona. W części pn. wrzyna się w wodę Półwysp Ostrowski o dł. 3 km, dzielący akwen na 2 długie zatoki; trzecia, mniejsza zatoka znajduje się k. Powidza. Z jez. wypływa rz. Meszna. W jego wodach żyją ryby typowe dla wód głębokich: sieja i sielawa.

Na zach. brzegu jez. leży Powidz z niedużym ośr. wczasowym i kąpieliskiem. Na pn. od niego duża kolonia domów letniskowych i kąpielisko w Przybrodzinie. Oprócz tego ośr. wczasowe i kąpieliska w Giewartowie i Kosewie (po pd.-wsch. stronie jez.). Na pn. wsch. od Jez. P. ciągnie się rynna jeziorna, w której leżą m.in. jeziora Budzisławskie i Wilczyńskie.

POWIDZKI PARK KRAJOBRAZOWY (gnz, gm. Witkowo; kon, gm. Kleczew i Wilczyn; sls, gm. Orchowo, Ostrowite, Powidz i Słupca) – obszar chroniony o pow. 24 600 ha, położony w pd.-wsch. części Pojezierza Gnieźnieńskiego. Utw. w 1998 w celu ochrony urozmaiconego krajobrazu ukształtowanego podczas ostatniego zlodowacenia. Najbardziej charakterystycznymi jego formami są rynny polodowcowe, w znacznej części wypełnionej wodami jezior (łącznie mają one pow. ponad 3000 ha). W granicach Parku jest kilkadziesiąt jezior, a 10 z nich przekracza pow. 50 ha (największe to Powidzkie, Niedzięgiel i Wilczyńskie).

Na terenie Parku stwierdzono występowanie 49 gatunków roślin podlegających ścisłej ochronie i blisko 200 drzew o pomnikowych rozmiarach. Gniazduje tu wiele rzadkich ptaków wodnych, w Jez. Powidzkim występują ryby głębinowe: sielawa i sieja. Jeziora i duże pow. leśne, ośr. wypoczynkowe oraz sieć szlaków znakowanych stwarzają doskonale warunki do uprawiania rekreacji i turystyki.

POŻAROWO (sza, gm. Wronek) – wieś 8 km na zach. od Wronek. Pałac zapewne z końca XVIII w., o cechach klasycystycznych, rozbud. w końcu XIX w., z portykiem i wieżą (ob. dom pomocy społecznej). Przy nim park krajobrazowy z XVIII/XIX w. (pow. 13,1 ha), z platanem o obw. 680 cm, tulipanowcem 460 cm i dębami do 390 cm. Przy szkole rośnie dąb o obw. 480 cm.

„PROMENADA” (obo, gm. Rogoźno) – rez. przyr. (leśny) 6 km na pd. zach. od Rogoźna, między rz. Welną i Flintą, po pn.-zach. stronie wsi Welną. Pow. 4,41 ha. Utw. w 1987 dla zachowania lasu dębowo-grabowego z okazałymi dębami (w wieku do 200 lat i obw. do 7 m) i paklonami (obw. do 2 m). W runie wiele roślin rzadkich i chronionych, a na uwagę zasługuje przede wszystkim rosnąca łanowo kokorycz pusta.

PROMNO (poz, gm. Pobiedziska) – wieś 4 km na pd. zach. od Pobiedzisk, przy szosie do Kostrzyna. RSP. W sąsiedztwie szosy Poznań-Bydgoszcz (3,5 km na pn. zach. od wsi) osiedle willowe, przystanek kol. na linii Poznań-Inowrocław i zbud. w 1974 gościniec wlkp. „Rzepicha”. Na pn. od szosy kolonia ogródków działkowych i działek rekreacyjnych. Popularne tereny wycieczkowe na pn. i wsch. od wsi objęte są P.K. „Promno”.

„PROMNO” (poz, gm. Pobiedziska) – park krajobrazowy, położony na terenie o urozmaiconej konfiguracji na pd. od Pobiedzisk. Pow. 2077 ha, w tym 1280 ha lasów i 55 ha wód. Utw. w 1993 dla ochrony fragmentu

pasma pagórków środkowopoznańskiej moreny czołowej (o wys. do 127 m n.p.m.) i przyległych obszarów moreny dennej. Teren ten porastają bory sosnowe i mieszane oraz lasy liściaste o dużej wartości przyrodniczej. Znajdują się tu 4 jeziora: Brzostek (pow. 6 ha, głęb. 7,8 m), Dębiniec (pow. 15 ha, głęb. 7,4 m), Drażynek (małe, silnie zarastające) i Wójtostwo (pow. 9 ha, głęb. 5,7 m).

Najcenniejsze fragmenty tego obszaru objęto rezerwatami „Jezioro Dębiniec”, „Jezioro Drażynek” i „Las Liściasty w Promnie”. Osobliwością jest stanowisko kłoci wiechowatej nad jez. Drażynek, uważane za największe w Polsce. Z innych rzadkich roślin występują tu m.in. kokorycz pusta, lilia złotogłów, marzanka wonna, rosziczka okrągłolistna, wawrzynek wilczelyko. Przez park wiodą znakowane szlaki piesze i rowerowe. Na pd. od jez. Brzostek rośnie dąb o obw. 490 cm.

PRUSIM (mch, gm. Kwilcz) – wieś 8 km na pd. wsch. od Międzychodu, w paśmie wzgórz morenowych, nad jeziorami Kuchennym (pow. 32 ha, głęb. 7,8 m) i Młyńskim (pow. 18 ha, głęb. 17,9 m). Dwór z 1 poł. XIX w., przebud. w 2 poł. XIX w., z dachem mansardowym i szczytem w elewacji frontowej. Obok pozostałości parku nad brzegiem Jez. Kuchennego i zespół budynków gospodarczych z XIX w., z okazałym spichrzem z 1846. Nad Jez. Młyńskim ośr. wczasowy i kolonia działek rekreacyjnych. Z drogi prowadzącej do odległej o 2 km szosy Pniewy-Gorzów Wlkp. rozległe widoki na pn., w kierunku doliny Warty.

PRZYTOCZNA (mrz) – duża wieś gminna 12 km na wsch. od Skwierzyny, nad jez. Przytoczno (pow. 19 ha, głęb. 6,2 m), przy szosie Pniewy-Gorzów Wlkp. Pierwsza wzmianka z 1393. Być może w końcu XVII w. miała charakter miasteczka. Przedsiębiorstwo rolno-hodowlane, dwa zakłady odzieżowe.

Parterowy dwór z 2 poł. XVIII w., o cechach barokowych, kryty dachem mansardowym z lukarnami, rozbud. w 1 poł. XX w. o piętrowe skrzydło. Wokół park (pow. 10,5 ha), pierwotnie o założeniu regularnym z poł. XVIII w., powiększony i przekształcony na krajobrazowy na pocz. XX w. Rosną w nim dęby o obw. do 560 cm. Na skraju parku okazały dom kultury i amfiteatr. Przy szosie pomnik upamiętniający żołnierzy 2 Armii WP (1978). Ponad jez. neoromański kościół Trójcy Świętej z 1870-71, z wysoką wieżą. Wśród zabudowy kilka domów murowano-szachulcowych z XIX i pocz. XX w.

PSARSKIE (sza, gm. Pniewy) – wieś 9 km na pn. wsch. od Pniew, na pd. brzegu Jez. Psarskiego (pow. 39 ha, głęb. 25,0 m). RSP, masarnia.

Późnogotycki kościół NMP Wniebowziętej, zbud. po 1462 i przebud. w 1784, z kwadratową wieżą nadbud. ok. 1840 o attykę ze sterczynami i hełm ostrosłupowy. Trzy portale późnogotyckie z końca XV w. Wewnątrz gotyckie sklepienie gwiazdziste i wyposażenie późnobarokowe z ok. 1784. Przy kościele głaz z 2002 upamiętniający ur. tu ks. Jana Laskowskiego. Park podworski z XIX w., z dębami o obw. do 500 cm, lipami 410 i 450 cm oraz jesionem 350 cm.

PSZCZEW (mrz) – duża wieś gminna 14 km na wsch. od Międzyrzecza, na zach. brzegu rynny Jez. Pszczewskiego (pow. 69 ha, głęb. 17,8 m) i towarzyszących jej pagórkach Ozu Pszczewskiego.

Początkowo osada przy trakcie z Wielkopolski do Lubusza, z 2 grodami nad jez. – ważnymi ogniwami w systemie obronnym zach. granic państwa Piastów. Później P. był stolicą klucza majątków bpów poznańskich, a od końca XIII w. siedzibą archidiaconatu. Pierwsza wzmianka z 1256, prawa miejskie w 1288-1945. W okresie międzywojennym, odcięty granicą państwową, był jednym z ważniejszych ośr. działalności polskiej na terenie tzw. Pogranicza, z powstałym w 1923 oddziałem Związku Polaków w Niemczech. Ob. niewielki ośr. gospodarczy; zakłady stolarskie, produkcja odzieży. Także miejscowość letniskowa o atrakcyjnym położeniu. Od 1994 odbywa się tu Jarmark Magdaleński – impreza plenerowa z udziałem artystów lud.

W centrum P. prostokątny Rynek, na którym głaz-pomnik ku czci bojowników o polskość, zamordowanych przez hitlerowców w latach II wojny świat. (1964). Tzw. Dom Szewca z XVIII w. (nr 19), odrestaurowany w 1981-84 na muzeum, w którym odtworzono mieszkanie i warsztat szewski z pocz. XX w. W jednej z sal ekspozycja pamiątek z przeszłości P. Pośrodku Rynku, w otoczeniu lip, kapliczka z 1899 z lud. figurą św. Józefa z XVIII/XIX w.

Przy ul. Sikorskiego późnorenesansowy kościół św. Marii Magdaleny z 1632-54, rozbud. w 1894-96, z wieżą kwadratową u dołu, przechodzącą wyżej w ośmiobok. W nawie strop, w kaplicy po pr. sklepienie krzyżowe. Na pr. ścianie obraz z ok. 1630, w kaplicy tablica z nazwiskami 70 ofiar I wojny świat. Po obu stronach ul. Sikorskiego założenie parkowo-cmentarne z końca XVIII w. (pow. 1,7 ha). W jego obrębie barokowy dwór-plebania z końca XVIII w., przy którym lipa o obw. 470 cm. W pobliżu, na zach. brzegu jez., stożkowate grodzisko „Góra Wieżowa” o średnicy 45 m i wys. do 20 m – miejsce grodu z IX-XI w. Przy ul. Sikorskiego 13 tablica na domu, w którym w 1877-1940 mieścił się polski Bank Lud.

W pd. części P. dwór późnoklasycyistyczny z 1 poł. XIX w., przebud.

w 1954. Przy nim park krajobrazowy z XVIII/XIX w. (pow. 10,4 ha). W pobliżu, na półwyspie Katarzyna wcinającym się w pd.-wsch. część Jez. Pszczewskiego, nikłe ślady po grodzie z IX w., zniszczonym prawdopodobnie w 1157. Przy ul. Kasztanowej 9 prywatny skansen pszczelarski. Obok os. Powstańców Wlkp. upamiętniono miejsce cmentarza żydowskiego istniejącego w 1730-1939.

Malownicze okolice wsi wchodzą w skład Pszczewskiego P.K. Pn. część P, położona w sąsiedztwie stacji kol., to d. przedmieście Jeziernik na pd. brzegu jez. Szarcz. Powstał tu ośr. wypoczynkowy, a także centrum edukacyjne P.K. Na pd. od wsi leży jez. Chłop.

PSZCZEWSKI PARK KRAJOBRAZOWY (mch, gm. Międzychód; mrz, gm. Przytoczna, Pszczew i Trzciel; nto, gm. Miedzichowo) – chroniony obszar o pow. 12 220 ha, w tym w woj. lubuskim 9300 ha i w woj. wlkp. 2920 ha, z otuliną o pow. 33 080 ha. Utw. w 1986 dla zachowania obszaru połodowcowego o bogatej rzeźbie, z licznymi ciekami i jeziorami o czystych wodach (największe akweny to Lubikowskie i Chłop), w dużym stopniu zalesiony (lasy obejmują 64% pow. Parku), z malowniczymi trzcinowiskami i śródleśnymi łąkami. Park tworzą 2 oddzielne kompleksy: fragment Obniżenia Obrzańkiego z rynną jezior pszczewskich (pow. 10 250 ha), rozciągający się od Trzciela poza Rokitno, oraz dolina rz. Kamionka między Kamionną a Lewicami (pow. 1970 ha), o nieprzeciętnych walorach krajobrazowych.

W drzewostanie Parku dominują bory sosnowe (90% pow. leśnej), ale można też spotkać tu dęby, buki, olsze, świerki i graby. Wśród nich jest ok. 60 pomników przyrody. Nad tutejszymi jeziorami bytuje ponad 200 gatunków ptaków, m.in. perkozy, łyski, kormorany, czaple, bąki, żurawie i mewy. W granicach Parku znajdują się 3 rezerваты: „Dąbrowa na Wyspie”, „Jeziora Gołyńskie” i „Jezioro Wielkie”. Przez teren ten poprowadzono szlaki piesze i rowerowe.

„PUSZCZA ZIELONKA” (gni, gm. Kiszkowo; poz, gm. Czerwonak, Murowana Goślina i Pobiedziska; wąg, gm. Skoki) – chroniony obszar na pn. wsch. od Poznania, obejmujący zasadniczą część puszczy Zielonka. Pow. 9981 ha (w tym 81% to lasy), a wokół otulina o pow. 12 450 ha. Utw. w 1993 dla zachowania najbardziej wartościowych fragmentów największego i najbardziej zbliżonego do naturalnego kompleksu leśnego środk. Wielkopolski.

Urozmaicona połodowcowa rzeźba terenów Parku obejmuje fragment moreny czołowej z kulminacją na Dziewiczej Górze oraz rozległy obszar

wysoczyzny na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w który wcięte są wąskie i kręte rynny. W rynnach tych znajdują się niezbyt duże jeziora, przeważnie całkowicie otoczone lasem i o zarośniętych, mało dostępnych brzegach. W związku z bliskością Poznania i atrakcyjnością rekreacyjną tereny Parku są silnie zagrożone zabudową i penetracją ludzi.

Na szczególną uwagę zasługuje uroczysko Maruszka o pow. ok. 500 ha – fragment lasu sosnowo-dębowego typu nizinnego w wieku do 150 lat, z domieszką innych gatunków drzew. Inne fragmenty cenne pod względem przyrodniczym (w tym najstarszy w Wielkopolsce drzewostan modrzewiowo-sosnowy) chronione są w rez. przyr.: „Jezioro Czarne”, „Jezioro Pławno”, „Klasztorne Modrzewie”, „Las Mieszany” i „Żywiec Dziewięciolistny”.

PUSZCZYKOWO (poz) – miasto na pograniczu Pojezierza Poznańskiego i Poznańskiego Przełomu Warty, na l. brzegu Warty, na skraju WPN, przy szosie Poznań-Mosina i linii kol. Poznań-Wrocław. Pow. 16,65 km², 8800 mieszk.

Spośród osad składających się na dzisiejsze miasto najstarsze są: położona nad Wartą Niwka (pierwsza wzmianka z 1302) i leżące dalej na pn. wsch. Stare P. (notowane od 1387). Po 1600 powstało Puszczykówko, które wraz ze Starym P. należało aż do rozbiorów do kapituły poznańskiej. Po uregulowaniu Warty ok. 1870-80 powstało w jej dolinie P. tzw. Nowe o charakterze letniskowym. W XX w. wszystkie 4 osady rozbudowały się. W 1956 utw. z nich osiedle, a w 1962 miasto. Ma ono charakter mieszkaniowy o luźnej zabudowie, z licznymi placówkami rzemieślniczymi i handlowymi. Ośr. szkoleniowy Lasów Państwowych, ośr. rehabilitacyjno-rekreacyjny spółdzielczości inwalidów.

Przy ul. Poznańskiej i przyległych ulicach oraz przy ul. Ratajskiego kilkadziesiąt domów z końca XIX i pocz. XX w., z najstarszym szachulcowym pensjonatem „Jadwinówka” z 1890 (ul. Poznańska 49). D. sanatoria i pensjonaty, m.in. z 1905-17 przy ul. Dąbskiej i z 1922-26 („Rusałka”) przy ul. Wodziczki. Na stacji kol. P. drewniany budynek z pocz. XX w., z wieżyczką zegarową. W pobliżu niego obelisk poświęcony poległym za Ojczyznę (1955, proj. Józef Kaliszan). Przy ul. Kościelnej neobarokowy kościół MB Wniebowziętej z 1923 (arch. Adam Ballenstaedt). U zbiegu ulic Poznańskiej i Strażackiej pomnik strażaków poległych w II wojnie świat. (1984). Na cmentarzu przy ul. Poznańskiej mogiły m.in. komendanta Straży Lud. w powstaniu wlkp. Juliana Langego (1873-1954), etnografa i przyrodnika Wojciecha Szulczewskiego (1879-1969) oraz pisarza i podróżnika Arkadego Fiedlera (1894-1985), a także wielu

naukowców i artystów poznańskich.

Na terenie Puszczykówka, przy ul. Słowackiego 1, otw. w 1973 Muzeum-Pracownia Literacka A. Fiedlera, który przez wiele lat tu mieszkał. Na budynku tablica pamiątkowa (1987), w ogrodzie kopie piramidy i kultowych rzeźb indiańskich (rzeźb. Zygmunt Konarski). Opodal stacji kol. Puszczykówko kościół św. Józefa z 1981-2000 (arch. Zenon Stępniewski).

Na polach k. Niwki w 1972-77 powstał wielki szpital (pierwotnie kol. służby zdrowia). Przy ul. Niwka Stara ośr. szkoleniowo-wypoczynkowy rzemiosła, a w jego obrębie pomnik Jana Kilińskiego (2001, rzeźb. Wojciech Wiatr).

R

REJOWIEC (wąg, gm. Skoki) – wieś 6 km na pd. od Skoków, przy szosie Sława Wlkp.–Gniezno. Drewniany kościół Najśw. Serca Pana Jezusa z 1820 (d. kalwiński). Wnętrze z balkonami i barokowym ołtarzem, w kruchcie zespół blaszanych tabliczek herbowych polskiej szlachty kalwińskiej z XVII w. Obok drewniana dzwonnica z 1820. Na pd. wsch. od wsi duża składnica produktów naftowych. ·

„REZERWAT NA JEZIORZE ZGIERZYNIECKIM IM. BOLESŁAWA PAPIEGO” (nto, gm. Lwówek) – rez. przyr. (ptasi) 5 km na pd. od Pniew, po pd.-wsch. stronie wsi Zgierzynka. Pow. 71,43 ha. Utw. w 1974 dla ochrony miejsc lęgowych rzadkich ptaków wodnych i błotnych. Rez. obejmuje zarastające, płytkie jez. o zabagnionych brzegach oraz przylegające do niego łąki. Zaobserwowano tu ponad 160 gatunków ptaków (w tym blisko 90 odbywający lęgi), z których największą osobliwością jest gęś gęgawa, gnieźdząca się jedynie w kilku miejscach w Wielkopolsce. Zyją tu też bobry.

W nazwie rez. upamiętniony jest Bolesław Papi (1923-44), ornitolog-amator, wywodzący się z rodziny włosko-niemieckiej, który zginął w Starachowicach w czasie zamachu AK na szefa radomskiego gestapo.

ROGALIN (poz, gm. Mosina) – wieś 19 km na pd. od Poznania, na pr. brzegu Warty, przy szosie Mosina-Kórnik. W 1768-1939 siedziba rodziny Raczyńskich. Podczas Wiosny Ludów obóz sił polskich, rozbity 8 V 1848 przez wojska pruskie.

Obszerne założenie pałacowo-parkowe, z późnobarokowo-klasycystycznym pałacem, którego budowę rozpoczęto w 1768, a

ukończono na pocz. XIX w. (proj. być może Jan Fryderyk Knäbel, a potem Dominik Merlini i Jan Chrystian Kamsetzer). Po bokach okazałego korpusu gł., którego część środk. nakryta jest dachem mansardowym, znajdują się 2 oficyny połączone z korpusem gł. ćwierćkolistymi galeriami. W 1949 otw. tu oddział poznańskiego Muzeum Narodowego, z bogatą ekspozycją zabytkowych wnętrz, mebli, dzieł sztuki i rzemiosła. Obok, w specjalnie w tym celu wzniesionym w 1909-12 budynku (arch. Mieczysław Powidzki), galeria obrazów malarstwa europejskiego i polskiego z XIX-XX w., w tym dzieła takich twórców, jak: Paul Delaroche, Friedrich Overbeck, Wilhelm Schadow, Fritz Thaulow, Jan Matejko, Jacek Malczewski, Olga Boznańska, Leon Wyczółkowski (malował dęby rogałińskie). Wzdłuż osi założenia rozmieszczono ponadto: od strony frontowej ujeżdżalnię, stajnię, wozownię (ob. z ekspozycją zabytkowych powozów) i czworaki, natomiast za pałacem zrekonstruowany w 1947-49 ogród w typie francusko-holenderskim, przechodzący w park krajobrazowy (łączna pow. 31,5 ha). Od 1980 trwa rewaloryzacja całego zespołu pałacowo-parkowego.

Przy szosie od strony Kórnika neoklasyczna kaplica św. Marcelina, zbud. w 1817-20 na wzór świątyni rzymskiej Maison Careé z I w. p.n.e. w NÓmes k. Marsylii (od 1975 kościół parafialny). W podziemiach mauzoleum rodziny Raczyńskich, m.in. braci Edwarda Bernarda (1891-1993), prezydenta Polski na obczyźnie (przekazał on dobra rogałińskie na rzecz narodu jako Fundację im. Raczyńskich). oraz Rogera (1899-1945), wojewody poznańskiego i dyplomaty. Przy drodze do Daszewic figura MB z 2 poł. XVIII w. i symboliczne groby powstańców poległych w 1848.

W okolicach R. – na łąkach po obu stronach Warty oraz w przyległych lasach – rośnie ponad 1400 pomnikowych dębów o obw. do 10 m, tworzących jedno z największych skupisk starych dębów w Europie. Żeruje na nich chroniony chrząszcz kozioróg dębosz. Najbardziej znanymi okazami są „Lech”, „Czech” i „Rus” (o obw. 930, 810 i 670 cm, ob. usychające) w zach. części parku pałacowego, na pd. od nich na zboczu doliny Warty dąb „Edward” o obw. 620 cm.

W R. ur. się Krzysztof Arciszewski (1592-1656), który w czasie walk z Hiszpanami w Brazylii w 1630-39 doszedł do rangi admirała floty holenderskiej, a po powrocie do kraju był w 1646-50 dowódcą artylerii koronnej.

ROGALINEK (poz, gm. Mosina) – wieś 4 km na wsch. od Mosiny, na pr. brzegu Warty, przy szosie do Kórnika. Drewniany kościół św. Michała i MB Wspomożenia Wiernych z 1682-1712, kryty gontami, z barokową wieżyczką na dachu. Wewnątrz 3 barokowe ołtarze z końca XVIII w., w

ołtarzu gł. rzeźba MB z Dzieciątkiem z ok. 1700. Przy kościele wydobyty z Warty głaz narzutowy o obw. 460 cm i wys. 190 cm (na nim tablice ku czci ofiar obu wojen świat.) oraz kamień 750-lecia R. (1997). Drewniana dzwonnica z 1893. W lesie i na łąkach nadwarciańskich między R. a Rogalinem rosną słynne dęby rogałińskie.

ROGALIŃSKI PARK KRAJOBRAZOWY (poz, gm. Kórnik, Mosina i Śrem; śrm, gm. Brodnica) – chroniony obszar między Śremem a Mosiną. Pow. 12 750 ha, z czego lasy stanowią 44%. Utw. w 1997 w celu ochrony krajobrazu doliny Warty z licznymi starorzeczami i przyległych terenów, ukształtowanego w wyniku działania wód płynących. W często zalewanej dolinie występują charakterystyczne łągi nadrzeczne, porośnięte zbiorowiskami roślinności wodnej, szuwarowej i łąkowej oraz zaroślami wierzbowymi. Znajduje się tu jedno z największych w Europie skupisk wiekowych dębów szypułkowych (najokazalsze rosną w Rogalinie). Walory historyczno-kulturowe Parku związane są głównie z zespołem pałacowym w Rogalinie i rodziną Raczyńskich. Na terenie R.P.K. znajdują się rez. przyr. „Goździk Siny w Grzybnie” i „Krajkowo”, od pn. zach. przylega do niego obszar WPN.

ROGOWO (źni) – duża wieś gminna 15 km na pd. zach. od Żnina, po wsch. stronie przesmyku między połączonymi Wielką jeziorami Ziolo i Rogowskim, przy szosie Poznań-Bydgoszcz. Pierwsza wzmianka z 1311, prawa miejskie sprzed 1380, miasto do 1580 i ponownie w 1672-1934. W okresie Wiosny Ludów R. i okolica były terenem walk powstańczych. Ob. ośr. drobnego przemysłu.

Pamiętką po d. mieście jest układ urbanistyczny z dużym, prostokątnym rynkiem (ob. pl. Powstańców Wlkp.) i zwartą zabudową, przeważnie parterową. Pośrodku rynku kamienna figura św. Jana Nepomucena z 2 poł. XIX w. i pomnik tragicznie zmarłych lotników (1982). W pd. części R. późnoklasykistyczny dwór z ok. 1830 i pozostałości parku z XIX w. (pow. 1,0 ha). Przy ul. Przybrzeżnej 2 pomniki ku czci osób rozstrzelanych przez hitlerowców we wrześniu 1939. Po zach. stronie wsi klasycystyczno-neogotycki kościół św. Doroty z 1828-31, z dwuwieżową fasadą zach. Wystrój wnętrza późnorennesansowy i barokowy z XVII i XVIII w. Ołtarz gł. z 1 poł. XVII w., barokowy pr. ołtarz z ok. 1700, ambona w kształcie łodzi z ok. 1830, polichromia Władysława Drapiewskiego z 1948. Przy kościele drewniana dzwonnica z XIX w., grób 2 poległych powstańców wlkp., neoklasykistyczny grobowiec z pocz. XX w., zbiorowa mogiła 4 ofiar II wojny świat. i dąb o obw. 470 cm.

ROGOWSKIE, JEZ. (źni, gm. Rogowo) – jez. na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w dorzeczu Welny, 14 km na pd. zach. od Żnina, po zach. stronie wsi Rogowo, na wys. 94 m n.p.m. Pow. 285 ha, dł. 3340 m, szer. 1380 m, głęb. 14,3 m. Rozległy, rozczłonkowany akwen o niskich, często podmokłych brzegach, od zach. częściowo zalesionych, z szerokimi pasami trzciny. Od pd. zach. wrzyna się w wodę szeroki półwysp o dł. 1,6 km, którego cypel połączony jest trzciniowiskiem z owalną wyspą. W Rogowie przystanie żeglarskie.

ROGOŹNO (obo) – miasto na pd. skraju Pojezierza Chodzieskiego, przy ujściu Małej Welny do Welny, na zach. brzegu jez. Rogoźno, przy szosie Wągrowiec-Ruda oraz linii kol. Poznań-Piła. Pow. 11,24 km², 11 100 mieszk.

Wzmiankowane w 1248 jako gród kasztelański, prawa miejskie z 1280. Oddział Brandenburczyków dokonał tu 8 II 1296 śmiertelnego zamachu na króla Przemysła II. W 1750 zał. tzw. nowe miasto, połączone ze starym w 1794. W XIX w. niewielkie zakłady przemysłowe. Ob. miasto przemysłowe z zakładami metalowymi, drzewnymi i spożywczymi. Ośr. szkolnictwa.

Zachował się układ przestrzenny miasta średniowiecznego, z prostokątną siatką ulic wokół dość dużego rynku (ob. pl. Powstańców Wlkp.). Na pd. od niego teren tzw. nowego miasta, rozplanowanego w formie prostokątnego placu (ob. pl. Marcinkowskiego) i 2 ulic (Wielkiej i Małej Poznańskiej) zbiegających się na pd. Od 2 poł. XIX w. rozwój R. w stronę stacji kol., zbud. na zach. od centrum.

W dużej mierze zachowała się zabudowa miejska z 1 poł. XIX w., z wejściami do niektórych domów ujętymi w charakterystyczne półkolumnienki. Przy pl. Marcinkowskiego późnoklasycystyczny kościół poewang. Świętego Ducha z 1808-17, drewniana dzwonnica z 1796 oraz d. ratusz (w nim od 1983 Muzeum Regionalne im. Wojciechy Dutkiewicz ze zbiorami hist. i przyrodniczymi), d. szkoła i d. sąd – późnoklasycystyczne z 1 poł. XIX w. Pośrodku placu krzyż i głaz upamiętniający ofiary stalinizmu (1990). Na pl. Powstańców Wlkp. pomnik ku czci powstańców, żołnierzy II wojny świat. i ofiar terroru hitler. (1966).

Na pn. wsch. od centrum gotycki kościół św. Wita z 1526, trójnawowy, z zakrystią i skarbcem z 1668 oraz neogotycką kruchtą z 1862 zaprojektowaną przez Fryderyka Augusta Stęlera. Wewnątrz w prezbiterium i nawie środk. sklepienia gwiaździste, w nawach bocznych – krzyżowo-żebrowe. W wyposażeniu 4 ołtarze późnobarokowe, mosiężna chrzcielnica gotycka z 1 poł. XV w. i marmurowe epitafium z 1684.

Na cmentarzu przy szosie do Wągrowca zbiorowa mogiła 18 poległych powstańców wlkp., ocieniona parasolowatą sosną o obw. 280 cm, oraz groby 7 osób rozstrzelanych przez hitlerowców 6 i 7 IX 1939. Na pr. brzegu Wełny grodzisko podkowiaste „Żydowska Góra” – miejsce grodu datowanego na VIII-IX w.

W R. ur. się bł. Władysław Laskowski.

ROGOŹNO, JEZ. (obo, gm. Rogoźno) – jez. na Pojezierzu Chodzieskim, w dorzeczcu Wełny, na pd. wsch. od Rogoźna, na wys. 70 m n.p.m. Pow. 126 ha, dł. 5100 m, szer. 350 m, głęb. 5,8 m. Rynnowy, wydłużony akwen, w części pd. załamany pod kątem prostym. Brzegi niezbyt wysokie, zalesione w części pd. Pn. część jez. otoczona zabudowaniami Rogoźna: po stronie zach. centrum miasta, naprzeciwko na brzegu wsch. – ośr. rekreacyjno-sportowy. Przez jez. przepływa rz. Mała Wełna.

ROKITNO (mrz, gm. Przytoczna) – wieś 12 km na pn. od Międzyrzecza, w pagórkowatej okolicy, przy drodze do Przytocznej. Sanktuarium maryjne, znana miejscowość pielgrzymkowa.

Późnobarokowy kościół MB Królowej Polski z 1746-56 (arch. Karol Marcin Frantz), trójnawowy, halowy. Elewacja frontowa o bogatym wystroju architektonicznym, z 2 niskimi wieżami krytymi klasycystycznymi hełmami. Wewnątrz sklepienia żaglaste, pokryte polichromią z XVIII w. Wyposażenie barokowe i rokokowe. W ołtarzu gł. obraz MB Rokitniańskiej (dzieło szkoły niderlandzkiej z XVI w.), w srebrnej sukience z wizerunkiem polskiego orła, który przetrwał okres zaborów i terroru hitler. W czasach zaborów do obrazu przybywały na odpusty liczne rzesze Polaków z okolicy. W prezbiterium bogato zdobione stalle z XVII w. W oknach witraże proj. Marii Powalisz-Bardońskiej. Wokół kościoła mur ceglany z XVIII w., pozorujący obwarowania bastionowe. Przy kościele muzeum diecezjalne (diecezji zielonogórsko-gorzowskiej) i zespół nowych obiektów związanych z sanktuarium.

Przy ul. Pocztovej 21 dwór murowano-szachulcowy z pocz. XX w., a obok niego pozostałości parku (pow. 0,5 ha) z okazałymi lipami o obw. do 450 cm. Przy drodze do Chełmska, na pn. zach. od wsi, d. sierociniec „Miłostronie” zał. ok. 1870 (ob. dom pomocy społecznej). Przy nim lipa o obw. 470 cm i park (pow. 2,2 ha) ze starodrzewem, m.in. aleją okazałych kasztanowców.

Przy drodze do Lubikowa, 2 km na wsch. od R., barokowa kaplica NMP z ok. 1758.

ROZBITEK (mch, gm. Kwilcz) – wieś 11 km na pd. od Sierakowa, przy szosie Pniewy-Gorzów Wlkp. Park z XVIII-XIX w. (pow. 22,1 ha) o założeniu romantyczno-krajobrazowym, z czterorzędową aleją platanową. W nim pałac z 1856-58 o formach neogotyckich (ob. opuszczony) oraz kaplica dworska z poł. XIX w. Obok zespół budynków gospodarczych z obiektami z pocz. XX w., m.in. stajnia-wozownia, gorzelnia, chlewnia. D. leśniczówka, eklektyczna, z pocz. XX w. W zach. części wsi ferma dla 500 krów (1976).

ROZNOWO (obo, gm. Oborniki) – wieś 6 km na pn. wsch. od Obornik, przy szosie i linii kol. Poznań-Piła. Barokowy kościół św. Katarzyny zbud. przed 1798, z barokowym wyposażeniem wnętrza, polichromią Stefana Derbicha z 1960 i witrażami Marii Powalisz-Bardońskiej z 1982-89. Na ścianach zewn. zespół tablic pamiątkowych, m.in. z 1972 przypominająca postać ur. w R. Mikołaja Skrzetuskiego (1610 lub 1615-72), będącego pierwowzorem sienkiewiczowskiego bohatera spod Zbaraża, oraz upamiętniająca ur. również w R. Włodzimierza Bonawenturę Krzyżanowskiego (1824-87), gen. amerykańskiego, uczestnika wojny secesyjnej, pierwszego gubernatora Alaski. Przy kościele lipy o obw. 480 cm i podwójna 320-340 cm oraz grób zmarłego tu Franciszka Mickiewicza, brata Adama. Dzwonnica upamiętniająca wybór Karola Wojtyły na papieża w 1978 i odzyskanie suwerenności w 1989. We wsch. części wsi zaniedbany park krajobrazowy (pow. 11,3 ha), zał. w 1870, ze stawem oraz pomnikowymi dębami (najgrubszy, mocno usychający, ma obw. 800 cm), podwójnym platanem o obw. u dołu 640 cm i wiązami do 430 cm. Obok częściowo zachowane zabudowania folwarczne z XIX w. (ob. RSP).

W lesie 4 km na pn. zach. od R., między pr. brzegiem Wełny a szosą Oborniki-Czarnków, hitlerowcy w 1939-41 rozstrzelali ok. 8-12 tys. osób różnych narodowości, w tym 1030 pacjentów szpitala psychiatrycznego w Owińskach. Odnaleziono tylko część masowych grobów, na jednym z nich pomnik.

RYCZYWÓŁ (obo) – wieś gminna 12 km na pn. zach. od Rogoźna, na pr. brzegu Flinty, przy skrzyżowaniu szos do Chodzieży, Czarnkowa, Obornik i Rogoźna. Zał. jako miasto przed 1426, w 1684 lokowany powtórnie; utrata praw miejskich w 1934. W centrum wsi rozległy rynek (ob. pl. 1 Maja), zabud. częściowo domami z XIX w. Pośrodku gład-pomnik 63 ofiar II wojny świat. Kościół św. Mikołaja z 1924-25 (arch. Stefan Cybichowski) o formach eklektycznych. Wewnątrz m.in. obrazy św. Mikołaja z ok. 1646, MB Śnieżnej z ok. 1616 i św. Anny Samotrzcę z 2 poł. XVI w.

Przyległa od pn. zach. wieś Łopiszewo ob. przyłączona jest do R. (jako os. Parkowe). Pałac z pocz. XX w. (ob. klinika leczenia przepuklin). Przy nim park krajobrazowy z 2 poł. XIX w. (pow. 3,5 ha) z dorodnym drzewostanem. W lesie na pn. zach. od R. miejsce egzekucji 16 Polaków dokonanej 14 i 21 IX 1939 przez hitlerowców, upamiętnione krzyżem i 16 kamieniami.

S

SAMA (poz, sza) – rz., l. dopływ Warty. Dł. 44 km, pow. dorzecza 448 km². Źródła na pd. od Lusowa na wys. 90 m n.p.m. Ujście w Obrzycku na wys. 42 m n.p.m. Średni spadek 1,09‰, średni przepływ 0,85 m³/s. W górnym biegu płynie na zach. połodowcową rynną, w której leży Jez. Lusowskie, a następnie wąską zabagnioną doliną na pn. Przepływa m.in. przez Jankowice, Kaźmierz, Szamotuły i Obrzycko. Silnie zanieczyszczona ściekami rolniczymi, a poniżej Szamotuł również komunalnymi.

SĘPOLNO (nto, gm. Miedzichowo) – nieduża wieś 10 km na pn. zach. od Nowego Tomyśla, nad Czarną wodą (pr. dopływem Obry), przy szosie Poznań-Świecko. Gościniec wlkp. „Otwarte Wrota” (1974). W lesie 1 km na wsch. od gościńca pomnik na miejscu, gdzie w październiku 1939 (wg napisu na pomniku jesienią 1941) hitlerowcy rozstrzelali ok. 100 Polaków przywiezionych z więzienia w Nowym Tomyślu.

W nieistniejącej już osadzie Bobrówka, położonej nad Bobrówką (l. dopływem Czarnej Wody) 3 km na pd. od S., w 1979 upamiętniono pomnikiem hitler. obóz pracy dla 3500 Polaków i Żydów, budujących autostradę Berlin-Poznań. W tym rejonie na Bobrówce planowany jest sztuczny zalew.

SIERAKOWSKI PARK KRAJOBRAZOWY (mch, gm. Chrzypsko Wielkie, Kwilcz, Sieraków; sza, gm. Pniewy) – chroniony obszar obejmujący wsch. część Pojezierza Międzychodzko-Sierakowskiego. Pow. 30 143 ha (w tym 9898 ha lasów i 2254 ha wód). Utw. w 1991 dla ochrony krajobrazu połodowcowego, o rzeźbie urozmaiconej wzgórzami morenowymi i wydmami, z licznymi jeziorami, dolinami rzek i lasami wartościowymi pod względem przyrodniczym. Płynąca w pn. części Parku Warta dzieli go na 2 obszary: na pn. terasa wydmowa porośnięta borami sosnowymi Puszczy Noteckiej, na pd. pagórkowaty teren morenowy z leżącymi w głębokich rynnach jeziorami, częściowo pokryty lasami bukowymi i

mieszanymi. Ochroną rezerwatową objęto najwartościowsze fragmenty S.P.K.: Czaple Wyspy na Jez. Kłosowskim, torfowisko i bór nad Jez. Mniszym, buczynę nad Jez. Lutomskim. Od zach. S.P.K. graniczy ze strefą ochronną Pszczewskiego P.K.

Przez teren Parku przebiega gęsta sieć znakowanych szlaków pieszych. Na pd. od Sierakowa duży ośr. wczasowy; kilka mniejszych ośrodków nad Jez. Chrzypskim.

SIERAKÓW (mch) – miasto na pograniczu Kotliny Gorzowskiej i Pojezierza Poznańskiego, między Wartą a jeziorami Jaroszewskim i Lutomskim, na pd. skraju lasów Puszczy Noteckiej, przy szosie Międzychód-Wronki. Pow. 14,10 km², 6200 mieszk.

D. osada przy brodzie na Warcie na szlaku handlowym z Poznania do Drezdenka. Pierwsza wzmianka z 1251, prawa miejskie sprzed 1388. Od XIV w. posiadłość Nałęczów, później Górków i Opalińskich. W XVI i XVII w. bogata rezydencja magnacka (m.in. teatr, szkoła, liczny dwór). W 1829 zał. tu stado ogierów. Ob. huta szkła „Warta”, zakłady mięsne „Bartek”, wytwórnia serów „Celia”. Zespół Szkół z jedynym w kraju Technikum Rybactwa Śródlądowego. Latem ruchliwy ośr. turystyczny.

W centrum miasta rynek (ob. pl. Powstańców Wlkp.) z pomnikiem ku czci bohaterów walk wolnościowych (1967) pośrodku. Zabudowa rynku i przyległych ulic częściowo domami z poł. XIX w. oraz secesyjnymi z pocz. XX w. . Przy ul. 8 Stycznia szachulcowy zbór ewang. z 1782-85 (ob. nieczynny). Na pn. przez teren zalewowy Warty, na przedmieście Piaski, wieżdzie betonowy most z 1908-09 o dł. 320 m. Przy ul. Poznańskiej późnorennesansowy kościół NMP Niepokalanie Poczętej z 1625-39 (arch. Krzysztof Bonadura st.), z transeptem i 2 wieżami, nakryty sklepieniami kolebkowymi. Na skrzyżowaniu naw kopuła z latarnią, hełmy wież z 1865. Cenne późnorennesansowe i barokowe wyposażenie wnętrza z 1629-42, m.in. ołtarz gł. (odnowiony w 1983-88) z obrazem Zdjęcie z Krzyża z warsztatu Rubensa, ołtarze boczne z obrazami Krzysztofa Boguszewskiego i malarzy cechowych, nagrobki Opalińskich (jeden z 1641-42 dłuta Sebastiana Sali), intarsjowane stalle i ława kolatorska. Przy kościele rokokowa figura MB z 1799, fragment ogrodzenia i brama z XVIII w. oraz plebania odbud. w 1817 z wykorzystaniem murów d. klasztoru Bernardynów. Opopał budynek d. szpitala Świętego Ducha z 1838.

Przy ul. Zamkowej zrekonstruowane w 1995 skrzydło d. zamku Opalińskich. W nim Muzeum – Zamek Opalińskich. W krypcie z XVI w. 5 wielkiej wartości sarkofagów Opalińskich z cyny i miedzi, dzieła mistrzów konwisarskich z XVII w. Dalej na wsch. zabudowania Stada Ogierów. Na

dziedzińcu 4 pomnikowe dęby i pomnik 150-lecia Stada (1979), od pd. późnoklasykistyczne stajnie, od pn. pałacyk z ok. 1890 (ob. dyrekcja). W stajni kolekcja powozów z końca XIX i XX w. Park krajobrazowy z XIX w. (pow. 4,9 ha), z bogatym drzewostanem, m.in. dębem o obw. 720 cm.

Przy szosie do Kwilcza, 2,5 km na pd. od rynku, duży ośr. wczasowy z koloniami domków letniskowych, kempingiem, kąpieliskiem i krytą pływalnią oraz ośr. sportowy TKKF z bogatym zapleczem obiektów sportowych. Jeszcze dalej na pd., przy szosie, krzyż (1981) na miejscu zbiorowej mogiły żołnierzy francuskich, poległych w 1812 w czasie odwrotu armii napoleońskiej.

Okolice S. bardzo malownicze, urozmaicone jeziorami, wzgórzami i lasami, objęte ochroną jako Sierakowski Park Krajobrazowy. Na pd. wsch. od miasta rez. „Buki nad Jez. Lutomskim”, w lasach Puszczy Noteckiej na zach. od S. rez. „Cegliniec”, „Czaple Wyspy” i „Mszar nad jez. Mnich”. Wokół S. tereny atrakcyjne dla turystyki, sieć szlaków znakowanych.

W S. ur. się ks. kanonik Narcyz Putz (1877-1942), od 1925 proboszcz parafii św. Wojciecha w Poznaniu, zmarły w obozie hitler. w Dachau, w 1999 ogłoszony błogosławionym.

SKOKI (wąg) – miasto na pograniczu pojezierzy Chodzieskiego i Gnieźnieńskiego, nad Małą Wełną i Jez. Skockim (Rościńskim; pow. 77 ha, głęb. 5,5 m), przy szosie i linii kol. Poznań-Wągrowiec. Pow. 11,20 km², 3600 mieszk.

Powstały jako miasto prywatne w 1367 z przywileju Kazimierza Wielkiego. Rozwój po poł. XVI w., po osiedleniu się innowierców, gdy S. stały się jednym z największych ośr. reformacji w Polsce (ok. 6 tys. mieszk.). Dla napływających osadników w 1632 zał. tzw. nowe miasto. W 1 poł. XVII w. miasto należało do Rejów, potomków Mikołaja z Nagłowic. Upadek po najeździe szwedzkim, przerwany na krótko w końcu XVIII w. rozwojem sukiennictwa. Ob. niewielki ośr. gospodarczy: zakład drzewny „Demar”, zespół stawów rybnych z ośr. zarybieniowym. Nad malowniczymi jeziorami w okolicach miasta (m.in. grupą akwenów w rejonie jez. Maciejak) ośr. wypoczynkowe i kolonie domków letniskowych.

W centrum miasta zabudowa rozciągnięta na kierunku wsch.–zach., z 2 rynkami. Szachulcowy (i otynkowany) kościół św. Mikołaja z 1737, z 2 niskimi wieżami dobud. w 1911. W wyposażeniu wnętrza elementy barokowe i rokokowe, na ścianie zewn. wczesnobarokowa tablica nagrobna z ok. 1630. Na pn. od centrum neogotycki kościół poewang. św. Piotra i Pawła z 1855-56, z metalową konstrukcją zamiast wieży postawioną po 1990. Obok niego na skarpie doliny Małej Wełny dąb o obw. 560 cm. Na

budynku przy pl. Powstańców Wlkp. 18 tablica ku czci ofiar II wojny świat. (1967), wewnątrz otw. w 1997 izba pamięci ze zbiorami hist. Obok szkoły przy ul. Poznańskiej późnobarokowa figura św. Jana Nepomucena z XVIII w. Przy ul. Parkowej 7 młyn z ok. 1885, przy ul. Rogozińskiej 10 zespół zabudowań d. rzeźni z ok. 1880-90. Na cmentarzu przy ul. Rościńskiej zbiorowy grób 8 poległych w 1939. W pn.-wsch. części miasta park z końca XIX w. (pow. 4,1 ha) i eklektyczny dwór z ok. 1870, odnowiony w 1996-99 (ob. dom plenerowy ASP z Poznania). Na budynku biblioteki (ul. Ciastowicza 11) tablica z 1985 upamiętniająca pisarza Eugeniusza Pauksztę (1916-79).

SKORZĘCIN (gnz, gm. Witkowo) – wieś 6 km na pn. wsch. od Witkowa. Na wsch. krańcu wsi dwór z poł. XIX w., otoczony parkiem krajobrazowym z pocz. XX w. (pow. 2,2 ha). Przy osadzie leśnej, 1 km na pn. od wsi, rośnie ok. 20 dębów o obw. 300-430 cm.

Nad jez. Niedzięgiel, 2,5 km na wsch. od wsi, największy w Wielkopolsce ośr. wypoczynkowy z pensjonatami, licznymi domkami letniskowymi i kempingiem (łącznie ok. 3 tys. miejsc), rozległą plażą o łagodnym spadku dna i mołem oraz obiektami zaplecza. Położony jest w lesie o urozmaiconym drzewostanie, częściowo na stokach Orlej Góry (119 m n.p.m.), na której grupa ok. 70 dębów o obw. 150-430 cm. Na pn. od ośr. leży Jez. Białe (pow. 46 ha, głęb. 10,2 m), na którego półwyspie sezonowa kaplica z ok. 1990. Dalej rozciąga się zalesiony, pofalowany teren, przez który wiodą szlaki znakowane.

SŁOMOWO (obo, gm. Rogoźno) – wieś 9 km na pn. wsch. od Obornik, przy drodze Parkowo-Uchorowo. Neoklasyczne założenie pałacowo-kościelne z 1904-06 (arch. Stanisław Borecki). Piętrowy pałac z czterokolumnowym portykiem, dekorowany ceramicznymi ozdobami na fasadach. Obok podobna w stylu oficyna, a dalej rządcówka z drewnianym gankiem i stare zabudowania folwarczne. Przy pałacu park z 2 poł. XIX w. (pow. 3,3 ha) rozplanowany na stokach doliny, z dębami o obw. do 380 cm, lipą 400 cm oraz głazami narzutowymi 620 i 450 cm. Na przeciwnym brzegu doliny nieduży neoklasycycki kościół Wniebowzięcia NMP. W rzeźbionym portalu z serpentynu drzwi wejściowe odlane z brązu. Wewnątrz polichromia K. Kościańskiego z 1954.

Na pd. od wsi wzgórze Koci Sad 116 m n.p.m. Na pd. wsch. od S. bogato ukształtowany teren, porośnięty największym w Wielkopolsce lasem bukowym. Najcenniejszy jego fragment chroni rez. „Buczyna”.

„SŁONAWY” (obo, miasto Oborniki) – rez. przyr. (wodny) po zach. stronie śródmieścia Obornik. Pow. 3,52 ha. Utw. w 1957 dla ochrony tarliska ryb łososiowo-trociowych. Obejmuje odcinek rz. Wełna o dł. 1 km od młyna Słonawy do ujścia oraz po 100 m pr. brzegu Warty w górę i w dół od ujścia Wełny. Odbywają tu tarło m.in. łososie, trocie, certy, pstrągi, brzany, lipienie, klenie. Liczebność gatunków ryb zmniejsza się wskutek ujemnego wpływu działalności człowieka na środowisko. Szybko płynąca Wełna jest bogata w faunę prądoculubną (kielże).

SŁOPANOWO (sza, gm. Obrzycko) – wieś 9 km na pn. zach. od Szamotuł, po zach. stronie szosy do Czarnkowa. Drewniany kościół św. Mikołaja z 1695-99, gruntownie odnowiony w 1989-91, z wieżą nad korpusem zwieńczoną latarnią z cebulastym hełmem gontowym. Wnętrze o charakterze lud. Na belce tęczowej rzeźby z XVI i XVII w. Na ścianach późnorennesansowa i barokowa polichromia figuralna z ok. 1695-99. Przy kościele drewniana kaplica grobowa z XIX w. Park krajobrazowy z końca XVIII w. (pow. 3,6 ha), przekształcony w 2 poł. XIX w.

SŁUPCA (słu) – miasto powiatowe na Równinie Wrzesińskiej, nad Meszną. Węzeł drogowy (szosy Września-Konin oraz do Pyzdr i Sompolna), linia kol. Poznań-Warszawa. Pow. 10,31 km², 14 800 mieszk.

Miejscowość wzmiankowana w 1282, prawa miejskie z 1290-96. Własność bpów poznańskich. W 1331 zniszczona przez Krzyżaków. W 2 poł. XIV w. otoczona murami. W XV i XVI w. należała do większych miast Wielkopolski. W 1794 podczas powstania kościuszkowskiego punkt zborny powstańców; przybył tu również ze swym korpusem gen. Jan Henryk Dąbrowski. Od 1793 pod zaborem pruskim, od 1815 – pod rosyjskim. Stolica powiatu w 1867-1932, 1956-75 i od 1999. Ob. miasto przemysłowe: wytwórnia konstrukcji stalowych „Mostostal” (wybud. w 1970-72), zakład metalowy „ZREMB”, przetwórnia drobiu „Konspol-Bis”, młyn gorczycy. Ośr. szkolnictwa.

W śródmieściu zachowany d. owalny układ urbanistyczny z prostokątnym rynkiem (ob. pl. Wolności), na którego środku pomnik Niepodległości (1926, po zniszczeniu przez hitlerowców odtworzony w 1997). Gotycki kościół św. Wawrzyńca z poł. XV w., później przebud., regotygowany w 1949-58, trójnawowy, halowy, z węższym i niższym prezbiterium. Wewnątrz sklepienia gwiaździste z XVI w., na belce tęczowej krucyfiks gotycki z ok. 1400-20, kropielnica gotycka z XV w., późnorennesansowy tron biskupi z pocz. XVII w. (przerobiony na konfesjonał). Na ścianie zewn. tablica poświęcona Tadeuszowi Kościuszce (1917).

Na podwórzu posesji przy ul. Kościuszki 4 oraz w zabudowie ul. Okopowej niewielkie pozostałości murów miejskich, zbud. w 1375-82. Na pl. Szkolnym pomnik (1946) ks. Franciszka Szczygłowskiego (1876-1941), działacza oświatowego, zamordowanego przez hitlerowców. Przy ul. Traugutta pomnik Pamięci Narodowej ku czci Polaków poległych w walkach narodowowyzwoleńczych (1972, proj. Marian Banasiewicz i Jerzy Drygas). Na nowym osiedlu mieszkaniowym w pn.-zach. części miasta od 1996 bud. jest kościół bł. Michała Kozala (proj. Mirosław Rybak i Janusz Frey). Przy ul. Warszawskiej 53 Muzeum Regionalne ze zbiorami archeol., hist. i etnograficznymi. Na skwerze przy ul. Cmentarnej pomnik (1984, proj. Maciej Fiszer) Apolinarego Szeluty (1884-1966), kompozytora z okresu Młodej Polski, mieszkającego w S. w 1934-66. Przy ul. Szeluty 3 tablica na budynku, w którym kompozytor mieszkał (1984). We wsch. części miasta park zał. w 1867.

Na pd. skraju miasta drewniany kościół Wniebowzięcia NMP i św. Leonarda z XVI w., gruntownie odnowiony w 1988, ze wzniesieniem nowej wieży. Po bokach 2 kaplice dobud. w 1730. Dachy gontowe z szerokimi okapami. Wewnątrz polichromia z 1 poł. XVIII w., późnorenesansowy ołtarz gł. z pocz. XVII w., kropielnica kamienna z 1521, w kaplicy pn., w ołtarzu z pocz. XVIII w., gotycki obraz św. Leonarda z ok. 1460. Dalej na pd. wsch. wiatrak koźlak z XIX w.

W pn. części miasta sztuczne Jez. Słupeckie (pow. 265 ha, dł. 3500 m, szer. 1000 m, głęb. 3,4 m), utw. w 1955 przez spiętrzenie wód Meszny. Z tafli jez. wynurza się korona wału grodziska pierścieniowatego z wczesnej epoki żelaza (o średnicy 125 m), zamieszkiwanego przez ludność kultury łużyckiej. Nad jez. kąpielisko.

K. wsi Łęczec, 2 km na pn. zach. od miasta, cmentarz żołnierzy armii rosyjskiej z I wojny świat., zmarłych w istniejącym tu obozie jenieckim.

STOBNICA (obo, gm. Oborniki) – wieś 13 km na zach. od Obornik, na pr. brzegu Warty, u ujścia Kończaka, przy szosie do Obrzycka. Wzmiankowana w 1388, prawa miejskie od XIV lub XV w. do 1795. Gospodarstwo rybackie. Nad Kończakiem młyn z końca XIX w., przebud. w końcu XX w.

W odl. 1,5 km na pn. od wsi d. osada Papiernia z terenową stacją poznańskiej Akademii Rolniczej, która prowadzi hodowlę ginących gatunków zwierząt, m.in. wilków, cietrzewi, głuszców, bobrów i tarpanów. Przy stacji wytyczono ścieżkę dydaktyczną.

SWARZĘDZ (poz) – miasto na pn.-zach. skraju Równiny Wrzesińskiej, na pd.-wsch. brzegu Jez. Swarzędzkiego (pow. 79 ha, głęb. 7,2 m, 2 wyspy

o łącznej pow. 0,3 ha). Węzeł drogowy (szosy Poznań-Warszawa i do Gądek), linia kol. Poznań-Warszawa. Pow. 8,16 km², 27 700 mieszk.

Wzmiankowany w 1366. W 1638 zał. miasto, którego nazwa Grzymałowo nie utrzymała się długo. W XVII i XVIII w. ośr. sukiennictwa. Od 2 poł. XIX w. silny ośr. stolarstwa. W 1934 odbyły się tu pierwsze targi meblowe. Ob. miasto przemysłowe: zakłady meblarskie „S.”, fabryka armatur, przetwórnia pierza, przedsiębiorstwo przerobu złomu „Złomet”, rozlewnia gazu płynnego, kilkaset rzemieślniczych warsztatów stolarskich i pokrewnych.

W centrum zachowany stary układ urbanistyczny z 2 rynkami. Ratusz z 2 poł. XIX w., rozbud. na pocz. XX w. Po jego wsch. stronie kamień 350-lecia miasta (1988). Na pn. zach. od Rynku kościół św. Marcina zapewne z XVII/XVIII w., z klasycystyczną wieżą, rozbud. w 1894-1905 o transept, zakrytą i kruchty. Wewnątrz polichromia Józefa i Łucji Ożminów z 1970. Przy ul. Wrzesińskiej 28 pawilon wystawowy mebli rzemieślniczych, zbud. w 1936. Naprzeciwko niego pomnik św. Józefa, patrona stolarzy i miasta (2002, rzeźb. Ewa Wanat i Anna Iłska-Gruchot). W pn. i pd.-zach. części miasta duże kompleksy nowych spółdzielczych osiedli mieszkaniowych. Na os. Kościuszkowców wznoszony od 1996 kościół MB Miłosierdzia (arch. Zenon Stępniewski), przy ul. Granicznej bud. od 2001 kościół Chrystusa Jedyne Zbawiciela (arch. Romuald Gic).

Na cmentarzu przy ul. Poznańskiej kościół MB Wspomożycielki Wiernych z 1978-79 (arch. Aleksander Holas), rozbud. z kaplicy z 1936, a także groby poległego powstańca wlkp., jeńca angielskiego zmarłego w 1940 oraz symboliczna mogiła 9 harcerzy poległych w czasie II wojny świat. (1984). Na budynku dworca kol. tablica upamiętniająca hitler. obóz pracy dla Żydów.

W zach. części miasta (w d. majątku Nowa Wieś) Zakład Badań Chorób Owadów Użytkowych. Przy nim w parku z XIX/XX w. (pow. 3,6 ha) pałac z XIX/XX w., ze skrzydłem z basztą z 1923 (ob. hotel), oraz utw. w 1963 skansen pszczelarski z kolekcją ponad 200 uli.

SZAMOTUŁY (sza) – miasto powiatowe na Pojezierzu Poznańskim, nad Samą. Węzeł drogowy (szosy do Czarnkowa, Obornik, Pniew, Poznania i Wronek), linia kol. Poznań-Szczecin. Pow. 10,11 km², 18 900 mieszk.

Pierwsza wzmianka z 1231. Prawa miejskie od 1284, potwierdzone w 1383, 1450 i 1455. Po poł. XIV w. Świdwowie Szamotulscy wzniesli nad Samą zamek, zniszczony w 1675. Drugi zamek, zbud. w 2 poł. XV w., był od 1511 rezydencją Górków. W XVI w. silny ośr. innowierczy. W poł. XVI w. zał. tu pierwszą w Wielkopolsce drukarnię. Miasto powiatowe w

1818-1975 i od 1999. W 1840-46 istniało w S. Towarzystwo Zbieraczyw Starożytności Krajowych – pierwsze w Polsce towarzystwo archeol.

Ob. ważny ośr. przemysłowy, związane z rolniczym zapleczem: cukrownia, zakłady tłuszczowe, elewator i młyn zbożowy, wytwórnia pasz treściwych, fabryka mebli. Ośr. szkolnictwa. Centrum kultuwowania d. kultury lud.

Ośr. szachownicowego układu śródmieścia jest obszerny czworoboczny Rynek, z zabudowanym blokiem wewn. Wokół niego i przy przyległych ulicach domy z XIX i pocz. XX w. Przy Rynku 10 empirowy budynek z ok. 1835, tzw. Ognisko – centrum życia społeczno-kulturalnego S. w XIX w. (ob. siedziba biblioteki i towarzystwa regionalnego). Na elewacji frontowej 2 medaliony słynnych szamotulan: E. Calliera i Wacława z S. W pd. części Rynku tablica na miejscu rozstrzelania 13 X 1939 przez hitlerowców 5 mieszkańców Otorowa.

Na pn. zach. od Rynku gotycka kolegiata MB Pocieszenia i św. Stanisława z 1423-31, gruntownie przebud. w 1513-42, trójnawowa, bazylikowa, zwieńczona na zewnątrz 2 wyniosłymi szczytami i wieżyczką. Wewnątrz sklepienia gwiaździste i polichromia Wacława Taranczewskiego z 1952. Późnorenesansowy ołtarz gł. z ok. 1616, ołtarze boczne późnorenesansowe, barokowe i rokokowe, późnorenesansowy nagrobek z końca XVI w. (dzieło Hieronima Canavesiego), spizowa płyta nagrobna z XVI w., późnorenesansowa chrzcielnica z 2 poł. XVI w. z alabastrowymi płaskorzeźbami, 4 obrazy wczesnorenesansowe z 1521, na belce tęczywej gotycki krucyfiks z ok. 1370. W ołtarzu w pr. nawie obraz MB Szamotuł Pani – ruska ikona z 1 poł. XVII w., cel pielgrzymek. Przed kościołem neogotycka brama-dzwonnica z 2 poł. XIX w. W pobliżu stary cmentarz ze zbiorowymi mogiłami powstańców wkp. i 10 osób rozstrzelanych przez Niemców 13 XII 1939.

Po pn. stronie centrum rozciąga się Park Zamkowy z poł. XIX w. (pow. 4,2 ha), o różnorodnym i starym drzewostanie. W nim stoi d. zamek Nałęczów Szamotulskich z 2 poł. XV w., przebud. w 1511-18 przez Górków oraz w 1869, regotygowany w 1976-89, o 2 prostopadłych skrzydłach (od 1990 muzeum gromadzące m.in. wyposażenie wnętrza zamkowych z XVI-XVIII w.). Obok oficyny zamkowe: z końca XVIII w., nakryta dachem mansardowym (po remoncie w 1984-87 mieści zbiory etnograficzne), oraz 2 zbud. w 1982 i 1988-89 na wzór zabytkowej. Z systemu warownego zamku zachowały się fragmenty fosy i wałów ziemnych oraz późnogotycka Baszta Halszki z ok. 1518, która nazwę zawdzięcza podaniom o więzionej tu w 1559-73 Halszce z Ostroga, żonie wojewody poznańskiego Łukasza Górki. Po remoncie w 1988-91 w baszcie

urządzono wystawę prezentującą historię miasta i regionu. W zaadaptowanym spichrzu z XIX w. otw. w 2001 ekspozycja zabytków archeol. wydobytych podczas budowy tzw. gazociągu jamalskiego.

Na położonym naprzeciw zespołu zamkowego pl. Sienkiewicza budynek d. poczty konnej z XIX w. (nr 8). Przy ul. Powstańców Wlkp. pomnik ku czci 66 żołnierzy radzieckich poległych w okolicach S. (1945).

Na pd. od Rynku, na miejscu d. zamku Świdwów, barokowy kościół poreformacki Świętego Krzyża z 1675-82, nakryty sklepieniem kolebkowym z lunetami. Wnętrze o jednolitym wyposażeniu rokokowym z 1750-60. Do kościoła przylega ośmioboczna kaplica nakryta kopułą z latarnią, z malowidłami Adama Swacha z pocz. XVIII w. Obok barokowy klasztor poreformacki, zał. wokół kwadratowego wirydarza z obiegającymi go krużgankami. Obok kościoła pomnik Wacława z S. (po 1520-ok. 1560), wybitnego kompozytora epoki odrodzenia (1947, rzeźb. Bazyli Wojtowicz), a także głaz-pomnik powstańców wlkp. (1978, proj. Ryszard Skupin). W pobliżu, przy ul. Franciszkańskiej, tablica na miejscu rozstrzelania 13 XII 1939 przez hitlerowców 10 osób. Przy ul. Dworcowej naprzeciwko poczty tablica upamiętniająca inwalidów wojennych (1999).

Z S. pochodzili także: Grzegorz Snopek (?-1541), prof. prawa kanonicznego, rektor Akademii Krakowskiej i Akademii Lubrańskiego w Poznaniu; płk Edmund Callier (1833-93), dowódca oddziału powstańczego w 1863, później poznański publicysta i historyk, twórca regionalistyki wlkp.; Roman May.

SZARCZ, JEZ. (mrz, gm. Pszczew) – jez. w Bruździe Zbąszyńskiej, w dorzeczu Obry, na terenie Pszczewskiego P.K., po pn. stronie Pszczewa, 13 km na pn. wsch. od Międzyrzecza, na wys. 56 m n.p.m. Pow. 170 ha, dł. 2440 m, szer. 1290 m, największa głęb. 14,5 m. Leży w rynn timerodowcowej towarzyszącej Ozowi Pszczewskiemu. Owального kształtu, o niezbyt rozwiniętej linii brzegowej. Brzegi dość wysokie, okolone wąskim pasem zadrzewień. Na brzegu pd. ośr. wypoczynkowy w Jezierniku (przedmieściu Pszczewa), na brzegu zach. ośr. wczasowo-szkoleniowy.

SZARKA (nto, wol) – rz., pr. dopływ Obry. Dł. 33 km, pow. dorzecza 216 km². Źródła na wsch. od Wytomyśla na wys. 98 m n.p.m. Ujście do Jez. Grójeckiego na wys. 53 m n.p.m. Średni spadek 1,36‰, średni przepływ 0,60 m³/s. Przepływa m.in. przez Nowy Tomyśl i Chobienice. Płyynie płytką, mało widoczną w krajobrazie doliną, przeważnie bezleśną. W wyniku prac melioracyjnych rz. ma na ogół koryto o sztucznym, wykopanym przebiegu (stąd inna nazwa – Rów Szarkowski).

Ś

ŚREM (śrm) – miasto powiatowe w Kotlinie Śremskiej, nad Wartą. Węzeł drogowy (szosy do Czempinia, Kórnik, Leszna, Rawicza i Środy Wlkp.). Pow. 12,38 km², 30 700 mieszk.

Wśród rozlewisk Warty był tu gród – centrum opola, a potem kasztelański. Pierwsza wzmianka z 1136. W 1253 lokacja miasta na l. brzegu Warty, w 1393 przeniesienie Ś. w dolinę, na wyspę Kobylec. Własność królewska i siedziba starostwa. Największy rozkwit w XV i XVI w. Stolica powiatu w 1793-1975 i od 1999. W 2 poł. XIX w. ośr. pracy organicznej, siedziba polskich organizacji oraz instytucji gospodarczych i kulturalnych, powstałych z inicjatywy ks. Piotra Wawrzyniaka, w 1872-98 wikariusza w tutejszej parafii. Ob. siedziba największej w kraju odlewni żeliwa (wybud. w 1964-73); ponadto wytwórnie stolarki budowlanej, małe zakłady przemysłu odzieżowego i spożywczego, bazy transportu międzynarodowego. Ośr. szkolnictwa.

Na wyspie otoczonej ramionami Warty i starorzeczem zachowany późnośredniowieczny układ urbanistyczny. Jego centrum stanowi pl. 20 Października (d. rynek), zabudowany kamienicami z XIX w. W pn. pierzei ratusz z 1836-38, przed którym pomnik Józefa Wybickiego (1981, proj. Grzegorz Kowalski). Pośrodku placu tablica (1946, proj. Józef Berdyszak) upamiętniająca 19 mieszk. Ś. rozstrzelanych w tym miejscu przez hitlerowców 20 X 1939 oraz 12 zamordowanych 12 XI 1939 w Zbrudzewie. Obok pomnik (1985, proj. Marian Banasiewicz) poległych w latach II wojny świat. wychowawców i absolwentów szkoły podoficerów piechoty, istniejącej w Ś. w 1931-39. W narożniku placu kamienna figura MB z Dzieciątkiem z 1841.

Na pn. od rynku późnogotycki kościół NMP Wniebowziętej, budowany zapewne od końca XIV do końca XV lub pocz. XVI w., z dobud. w XVI w. wieżą o wys. 62 m. Szczyty ozdobione sterczynami, płycinami i przeźrociami (szczyt zach. ukryty w wieży). Wnętrze jednonawowe, kryte sklepieniem gwiaździstym z XV/XVI w. W ołtarzu gł. z 1892 kopia obrazu Tycjana Wniebowzięcie NMP, w ołtarzu bocznym obraz Adoracja MB z ok. 1620 (mal. zapewne Andrzej Stuss), w kruchcie późnorennesansowy nagrobek przyścienny z końca XVI w. Na przyległym cmentarzu wspólna mogiła ofiar egzekucji hitler. Wokół kościoła i cmentarza mur z 2 barokowymi bramkami; przy murze od strony ul. Farnej kamienna figura św. Jana Nepomucena z 1734. Obok neogotycki budynek tzw. wikaryjki z 1889. Na ścianie secesyjnego budynku Banku Spółdzielczego przy ul.

Wawrzyniaka 3 tablica z popiersiem ks. P. Wawrzyniaka (1937, proj. Władysław Marcinkowski).

Na przedmieściu Ostrówek, przed budynkiem szkolnym z 1869 przy ul. Poznańskiej głaz upamiętniający pobyt w tym gmachu we wrześniu 1939 sztabu Wlkp. Brygady Kawalerii (1984). Nieco dalej pofranciszkański zespół klasztorny, barokowy z XVII/XVIII w. W jego obrębie kościół Narodzenia NMP, trójnawowy, halowy, ze sklepieniami: żaglastym w nawie gł. i kolebkowymi w nawach bocznych oraz barokowym i rokokowym wyposażeniem wnętrza.

Jeszcze dalej na wsch. rozciąga się Park Miejski im. Powstańców Wlkp. (pow. 57,0 ha), zał. w 1888. Przy wejściu balustrada z krzyżem powstańczym i więz o obw. 350 cm. W głębi Dobosz – pomnik powstańców (1969), stanowiący kopię pomnika wykonanego w 1925 przez W. Marcinkowskiego, oraz głaz o obw. 605 cm upamiętniający twórców parku. Na skraju parku kompleks obiektów sportowych. W pobliżu pomnik Żołnierza Polskiego (1988, proj. Krzysztof Kończewski). Obok parku, przecięte szosą do Poznania, grodzisko stożkowane o średnicy 120 m, a przy nim kamień graniczny miasta z 1724.

W centrum miasta przy ul. Matuszewskiego 2 tablica z 1978 przypominająca postać Seweryna Matuszewskiego (1874-1939), lekarza, organizatora powstania wlkp., zamordowanego przez hitlerowców. Przy estakadzie prowadzącej na most na Warcie (1970) kościół Świętego Ducha, późnogotycki z elementami neogotyckimi. Wzniesiony zapewne jako szpitalny w 1 poł. XV w., zbud. na nowo w 1614, przekształcony w 1840.

Na l. brzegu Warty, przy ul. Kilińskiego 2, budynek d. poczty z 1836, a na niej tablica (1986, proj. Eugeniusz Ferster) ku czci ur. w Ś. prof. Heliodora Święcickiego (1854-1923), lekarza, społecznika, współorganizatora i pierwszego rektora Uniwersytetu Poznańskiego. Na cmentarzu przy ul. Cmentarnej pomnik powstańców wlkp. (1926), granitowy obelisk na grobie powstańców zmarłych w 1848 na skutek ran odniesionych w bitwie pod Książem (1897) oraz kwatery z mogiłami 154 żołnierzy poległych w I wojnie świat. i wojnie polsko-sowieckiej.

Przy ul. Mickiewicza, na tzw. Klasztorcu, kaplica MB Wniebowziętej i d. klasztor Klarysek z 1787, przebud. w 1863-65 (ob. dom pomocy społecznej). Obok d. zakład dla ubogich z 1907, od 1952 ośr. reumatologiczny. Wśród zabudowy willowej z pocz. XX w. przy ul. Mickiewicza wieża ciśnień z 1909 (proj. Ksawery Geisler) o wys. 44 m, przypominająca gotyckie baszty. W pobliżu Muzeum Śremskie ze zbiorami regionalnymi. Przed dworcem autobusowym kompozycja przestrzenna Dźwignia Śremu (1979, proj. Jan Berdyszak).

W pd.-zach. części miasta rozległe nowe osiedla mieszkaniowe Jeziorany i Helenki. Między nimi, przy ul. Kilińskiego, okazały kościół Najśw. Serca Jezusa z 1978-88 (arch. Aleksander Holas). Obok niego pomnik ks. P. Wawrzyniaka (2000, rzeźb. Krzysztof Jakubik). W sąsiedztwie Miejski Park Ekologiczny im. Włodzimierza Puchalskiego (pow. ok. 22 ha), z niewielkim jeziorkiem. W sąsiedztwie odlewni Park Śremskich Odlewników (pow. 5,6 ha), z pomnikiem ofiar Katynia (1991, proj. Eugeniusz Ferster) i głazem z historią zakładu.

ŚREMSKIE, JEZ. (mch, gm. Sieraków) – jez. na Pojezierzu Poznańskim, w dorzeczu Warty, 6 km na pd. zach. od Sierakowa, na wys. 39 m n.p.m. Pow. 118 ha, dł. 1620 m, szer. 1050 m, głęb. 45,0 m. Linia brzegowa mało rozwinięta, brzegi w większości wysokie (do 30 m), strome, ponacinane jarami, zalesione w części zach. i pn. Dno, leżące 6 m poniżej poziomu morza, tworzy tzw. kryptodepresję. W wodach jez. żyją ryby wód głębokich: sieja i sielawa. Z niewielkiej zatoki w zach. części wypływa strumień łączący Jez. Ś., przez jez. Putnik (pow. 20 ha, głęb. 7,2 m), z Wartą. Po pd. stronie Jez. Ś. położone jest Jez. Małe (pow. 20 ha, głęb. 23,3 m), na zach. od jez. leży wieś Chalin.

T

TRZCIEL (mrz) – miasto w Bruździe Zbąszyńskiej, nad Obrą, między jeziorami Młyńskim (pow. 24 ha) od pd. i Konin (stanowiącym część Jez. Wielkiego) od pn., przy szosie Poznań-Świecko. Pow. 3,03 km², 2400 mieszk.

We wczesnym średniowieczu gród obronny na zach. pograniczu Wielkopolski. Obok rozwinęła się osada rzemieślniczo-rolnicza wzmiankowana w 1307, przed 1394 miasto prywatne. Drugie miasto, tzw. Nowy Trzciel, zał. na l. brzegu Obry między 1718 i 1730; osiedlali się w nim protestanci uchodźcy ze Śląska. Połączenie obu miast w 1888. W okresie międzywojennym przez T. przechodziła granica polsko-niemiecka: centrum miasta należało do Niemiec, a stacja kol. na linii Zbąszyń-Międzychód (ob. nieczynnej) – do Polski.

Zachowane d. rozplanowanie urbanistyczne. Centrum starego miasta to pl. Wolności, pośrodku którego wznosi się kościół św. Wojciecha z 1928-29, z neogotycką wieżą z 1900-01. Ośr. nowego T. jest pl. Zjednoczenia Narodowego. Wśród zabudowy domy z XVIII i 1 poł. XIX w., przeważnie szachulcowe (najcenniejsze przy ul. Grunwaldzkiej 9, Kościuszki 14 oraz

Mickiewicza 19 i 20). Przy ul. Kościuszki 6 pałac z XIX w. – d. rezydencja właścicieli miasta, powstała na miejscu zamku z poł. XIV w., po 1945 przebud. na szkołę. Na zewnątrz tablica ku czci 1000-lecia Polski i 700-lecia miasta (1966). Obok d. park pałacowy z 2 poł. XVIII w. (pow. 6,2 ha), z platanem o obw. 650 cm, żywotnikiem 300 cm oraz okazałymi lipami do 550 cm.

Na pr. brzegu Obry, po pn. stronie obwodnicy drogowej, grodzisko stożkowane o średnicy 55 m i wys. 4 m, otoczone fosą i wałem – miejsce grodu z XIII-XIV w. Przy drodze do Jabłonki, nad Jez. Żydowskim (pow. 9 ha), d. cmentarz żydowski z zachowanymi częściowo pomnikami nagrobnymi z XVIII i XIX w.

TRZEMESZNO (gnz) – miasto na Pojezierzu Gnieźnieńskim, w paśmie wzgórz moreny czołowej, nad jeziorami Trzemeszeńskim (pow. 8 ha) i Popielewskim, przy szosie Gniezno-Toruń i linii kol. Poznań-Inowrocław. Pow. 5,46 km², 7700 mieszk.

Osadnictwo w okolicach T. potwierdzone wykopaliskami od okresu neolitu. Według tradycji św. Wojciech miał tu założyć klasztor benedyktynów. Klasztor ufundował Bolesław Krzywousty, który ok. 1130 sprowadził kanoników regularnych (norbertanów). Prawa miejskie sprzed 1368. Do 1793 miasto rzemieślniczo-handlowe, należące do klasztoru. W 1765 zał. tzw. nowe miasto na pn. od starego. W 1773-1863 siedziba gimnazjum, znaczącego ośr. polskości (jego absolwentami byli m.in. Jan i Jędrzej Śniadeccy, Marian Langiewicz, Józef Chociszewski); uczniowie gimnazjum brali liczny udział w powstaniach w 1848 i 1863. Ob. miasto o charakterze przemysłowo-usługowym. Fabryka „Izopol” produkująca płyty dachowe „Eurofala”, wytwórnia wełny mineralnej fińskiego koncernu „Paroc”, zakłady przemysłu ziemniaczanego. Liceum Ogólnokształcące, kultywujące tradycje d. gimnazjum.

Nieregularny układ przestrzenny, obrazujący etapy rozwoju T. W centrum domy w większości z 2 poł. XIX i pocz. XX w., częściowo o formach eklektycznych. Ul. Kościuszki i pl. Powstańców Wlkp. zabudowane jednolicie domami kalenicowymi z 1 poł. XIX w. Przy ul. Mickiewicza 28/32 kompleks zabudowań d. szpitala św. Łazarza (kaplica, budynek gł., 2 alkierze nakryte łamanymi dachami), zbud. w 1787-91.

Przy pl. Kosmowskiego kościół poklasztorny Wniebowzięcia NMP. W 1 poł. XII w. budowa świątyni romańskiej, przed 1424 przebud. na gotycką, w 1762-91 gruntowna przebudowa w stylu barokowym (proj. Efraim Szreger). Kościół spalony w 1945, odbud. do 1960. Ob. trójnawowa bazylika barokowa na planie krzyża, z potężną kopułą na skrzyżowaniu

naw. Wewnątrz widoczne fragmenty murów romańskich i gotyckich. Wyposażenie barokowe i klasycystyczne z XVIII w., rekonstruowane po 1945. Na sklepieniu kopuły odtworzona w 1955-58 polichromia Franciszka Smuglewicza. Ołtarz gł. z końca XVIII w., klasycystyczny, z kopią obrazu F. Smuglewicza Wniebowzięcie NMP. Przy prezbiterium 2 nagrobki opatów z XVI i pocz. XIX w. Przy kościele plebania – d. pałac opacki przebud. w 1843-62 oraz późnobarokowa dzwonnica z końca XVIII w. i figura z 1782. W pd. pierzei pl. Kosmowskiego alumnat d. gimnazjum z 1773-75, trójskrzydłowa budowla barokowa z ozdobnym łukiem bramnym.

Nad Jez. Trzemeszeńskim cmentarz, m.in. z grobami powstańców z 1848, 1863 i 1919 oraz ofiar hitleryzmu. Przy pn. krańcu jez. d. browar klasztorny z końca XVIII w., przebud. w XIX w., barokowy z neogotycką wieżą. W pd. części miasta wodociągowa wieża ciśnień z 1905 (wys. 35 m), odrestaurowana w 1993-94.

Z T. pochodził Jan Kiliński (1760-1819), szewc, bohater insurekcji kościuszkowskiej; na pl. Kilińskiego jego pomnik (1960, proj. Zbigniew Dunajewski). Ur. się tu też: Klemens Tomczek (1860-84), podróżnik i badacz Afryki, oraz ks. Stanisław Kozierowski (1874-1949), historyk i językoznawca, badacz nazw topograficznych Wielkopolski i Pomorza Zach.

TUCZNO (poz, gm. Pobiedziska) – wieś 10 km na pn. zach. od Pobiedzisk, wśród lasów Puszczy Zielonka, na przesmyku między jeziorami Tuczno (pow. 13 ha, głęb. 4,0 m) i Kołatkowskim (pow. 78 ha, głęb. 13,0 m, wyspa 0,1 ha), przy drodze do Wierzonki. Na pn. brzegu Jez. Kołatkowskiego rozległe osiedla domków letniskowych, przy wsch. krańcu jez. kąpielisko.

U

UJŚCIE (pil) – miasto w Dolinie Środkowej Noteci 10 km na pd. od Pily, u ujścia Gwdy do Noteci. Szosy Poznań-Koszalin oraz do Czarnkowa. Pow. 5,40 km², 3900 mieszk.

Osada odnotowana w 1108 w kronice Galla Anonima. Prawa miejskie z 1413. Miasto królewskie, siedziba starostwa niegrodowego. Pod U. 25 VII 1655 pospolite ruszenie szlachty poznańskiej pod wodzą Krzysztofa Opalińskiego i kaliskiej Karola Grudzińskiego poddało Wielkopolskę Szwedom. W okresie międzywojennym miasto nadgraniczne. Ob. duża huta szkła wytwarzająca butelki (zał. w 1809), nad Notecią port rzeczny.

Zabudowania miasta rozłożone wąskim pasem między Notecią a stromą krawędzią Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. Wśród nich kilka domów z pocz. XIX w. Neobarokowy kościół św. Mikołaja z 1905-07, z wyposażeniem neobarokowym oraz ołtarzami bocznymi i chrzcielnicą z XVIII w. W 1890-1907 na stromej skarpie doliny powyżej kościoła zbud. Kalwarię. Została ona zburzona przez hitlerowców i prowizorycznie odbud. w 1976 w formie Drogi Krzyżowej; od 1998 stawiane są nowe stacje Kalwarii (proj. Robert Sobociński i Jerzy Suchanek). W najwyższym punkcie znajduje się kaplica Świętego Grobu. Ok. 200 m na zach. od kaplicy punkt widokowy na dolinę Noteci.

Eklektyczny ratusz z XIX w., z tablicami ku czci mieszkańców zamordowanych w latach okupacji hitler. i z okazji 550-lecia praw miejskich. Przy Starym Rynku d. kościół ewang. z 1851-52, szachulcowy, zbud. zapewne na miejscu d. grodu i zamku. Obok szachulcowa pastorówka z ok. poł. XIX w.

UZARZEWO (poz, gm. Swarzędz) – wieś 6 km na pn. wsch. od Swarzędza, na pr. brzegu Cybiny i nad Jez. Uzarzewskim (pow. 11 ha, głęb. 7,5 m), na pd. od szosy Poznań-Bydgoszcz. W dolinie Cybiny szachulcowy kościół św. Michała z 1749, salowy, z drewnianą wieżą z 1869 i wyposażeniem barokowym z XVIII w. oraz murowaną kaplicą z 1900 z kryptą grobową Żychlińskich. Przy kościele grobowce z 1 poł. XIX w. i plebania z poł. XIX w.

Ponad skarpą doliny eklektyczny pałac z 1860-65, rozbud. w końcu XIX i na pocz. XX w., gruntownie odnowiony na otw. w 1977 Muzeum Środowiska Przyrodniczego i Łowiectwa (trofea myśliwskie, okazy zwierząt, broń, dzieła sztuki o tematyce łowieckiej). Wokół dworu park rozplanowany w końcu XIX w. przez Augustyna Denizota (pow. 6,1 ha), z drzewami o wymiarach pomnikowych (m.in. lipy, platany, wiązy). W sąsiedztwie d. stajnia z ok. 1860, z ekspozycją środowiska zwierzyny łownej. Po przeciwnej stronie drogi zespół zabudowań folwarcznych, m.in. ze spichrzem, kuźnią i gorzelnią z końca XIX w.

Na zach. od wsi w stronę Cybiny schodzi głęboka rynna, zwana Jarem pod U. Na jej wsch. stoku grodzisko stożkowate o średnicach u góry 8x10 m.

W

WARTA – rz., pr. i zarazem największy dopływ Odry. Dł. 808 km, pow. dorzecza 54 529 km². Źródła w Kromolowie (dzielnicy Zawiercia) na wys. 380 m n.p.m., ujście w Kostrzynie na wys. 12 m n.p.m. Średni spadek

w biegu górnym (od źródeł do ujścia Proсны) 1,0‰, w biegu dolnym (poniżej ujścia Noteci) 0,1‰. Średni przepływ w Koninie 56,8 m³/s, w Poznaniu 89,6 m³/s, w Gorzowie Wlkp. 196,0 m³/s, przy ujściu do Odry 210,0 m³/s.

Przepływa przez krainy o różnorodnym krajobrazie, kilkakrotnie zmieniając kierunek z południkowego na równoleżnikowy. W górnym biegu wybud. zbiornik retencyjny „Jeziorsko”, który reguluje stosunki wodne na znacznym odcinku W. Od Koła po Mosinę rz. płynie na zach. dnem Pradoliny Warciańsko-Odrzańskiej o kilkukilometrowej szerokości; jest to teren zalewany w czasie powodzi, pełen łąk i starorzeczy. W Dolinie Konińskiej (między Koninem a Pyzdrami) przepływa przez Nadwarciański Park Krajobrazowy. W rejonie Czeszewa na l. brzegu W. lasy o charakterze naturalnym – osobliwość na skalę europejską (rez. „Czeszewo”). Między Orzechowem a Śremem w wyniku prowadzonych w 2 poł. XIX w. prac regulacyjnych bieg rz. skrócony o ponad połowę. Poniżej Śremu krajobraz łęgowy nadwarciańskich chroni rez. „Krajkowo”.

Następnie rz. przebija się przełomowym odcinkiem do kolejnej Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej. Przełom charakteryzuje się węższą doliną o terasowatej budowie. W rejonie Poznania znajdują się odcinki należące do najciekawszych pod względem krajobrazowym: na pd. od miasta W. stanowi wsch. granicę WPN, a na pn. od Czerwonaka przecina pasmo środkowopoznańskiej moreny czołowej (wys. względne do 100 m). Od Obornik rz. płynie przez pradolinową Kotlinę Gorzowską. Aż po Santok stanowi pd. i zach. granicę Puszczy Noteckiej. W dolnym biegu przepływa przez Park Narodowy „Ujście Warty”.

W. przepływa przez 4 województwa. Leży nad nią 20 miast, w tym 5 większych: Częstochowa, Sieradz, Konin, Poznań i Gorzów Wlkp. Przyjmuje liczne dopływy. Najważniejsze l. dopływy na obszarze Wielkopolski: Teleszyna, Kielbaska, Czarna Struga, Proсна, Lutynia, Kanał Mosiński, Wirynka, Bogdanka, Samica Kierska, Sama, Oszczyńca, Obra; największe pr. dopływy: Ner, Meszna, Wrześnica, Moskawa, Cybina, Główna, Wełna, Noteć (największy).

Coraz słabiej są wykorzystywane możliwości W. jako drogi wodnej. Od połączenia z Kanałem Ślesińskim (k. Konina) była żeglowna na dl. 407 km, a poprzez Kanał Ślesiński, Noteć, kanały noteckie i Odrę wchodziła w skład systemu dróg wodnych łączących Wisłę z wodami zach. Europy.

W górnym biegu rz. jest stosunkowo mało zabrudzona, od ujścia Neru odcinek silnie zanieczyszczony. Na stan wód wpływają też ścieki z miejscowości leżących nad W., a także zanieczyszczone dopływy, zwłaszcza Ner, Proсна i Noteć.

WARTOSŁAW (sza, gm. Wronki) – wieś 6 km na zach. od Wroniek, na l. brzegu Warty. Lokowany w 1781 na „surowym korzeniu” jako miasto sukienników. Utrata praw miejskich w poł. XIX w. Zachowane d. rozplanowanie miejskie z 5 równoległymi ulicami, z parterowymi domami przy gł. ulicy. Neogotycki kościół poewang. Najśw. Serca Jezusa z 1854. Przy nim neogotycka d. pastorówka. W pobliżu przeprawa promowa przez Wartę. Po wsch. stronie wsi późnobarokowy kościół Świętej Trójcy i św. Łukasza z 1785, zbud. na planie ośmioboku (ob. kaplica pogrzebowa).

Na pd. zach. od wsi zrujnowany wiatrak koźlak z XIX w. Nieco dalej leży Jez. Pożarowskie (pow. 23 ha, głęb. 8,7 m), z kąpieliskiem na pd. brzegu. Przy ujściu Ostrorogi do Warty, 2 km na wsch. od W., ślady grodziska stożkowatego z XI w., zwanego „Zamczyskiem”.

WEŁNA (obo, gm. Rogoźno) – wieś 6 km na pd. zach. od Rogoźna, na pr. brzegu Wełny, na pn. od szosy Poznań-Piła. Drewniany kościół Podwyższenia Krzyża Świętego z 1727, zbud. na planie krzyża łacińskiego. Nawa otoczona od zewnątrz krytym obejściem, tzw. sobotami. Wyposażenie wnętrza z okresu budowy, m.in. iluzjonistyczna polichromia pędzla Adama Swacha. Późnobarokowy pałac z 2 poł. XVIII w. (ob. zdewastowany). Przy nim ćwierćkolistą oficyną z tego samego czasu, nadbud. w XIX w. Na pn. od wsi kolumna z XVIII w., zapewne pamiątka po pojedynku. Przy moście na Wełnie d. młyn wodny z końca XIX w.

Rz. Wełna na odcinku od wsi w dół stanowi rez. przyr. „Wełna”; drugi rez. „Promenada” leży nad rz. po pn.-wsch. stronie wsi.

„**WEŁNA**” (obo, gm. Rogoźno) – rez. przyr. (wodny) 8 km na pd. zach. od Rogoźna. Pow. 9,55 ha, utw. w 1959. Obejmuje odcinek rz. Wełna o dł. 3,5 km od mostu we wsi Wełna, do młyna Jaracz. Woda ma tu wartki prąd i dno pokryte głazami. Stwierdzono w tym miejscu rzadką w Wielkopolsce faunę charakterystyczną dla potoków górskich: chruściki, jętki, ślimaki (m.in. rozdepka rzeczna i przytulik strumieniowy), małży (skójka). Na jedynym w Wielkopolsce stanowisku występuje w rez. ważka sieciarka strumycznik.

WEŁNA (gnz, obo, wąg, żni) – rz., pr. dopływ Warty. Dł. 118 km, pow. dorzecza 2621 km². Wypływa z Jez. Wierzbiczańskiego, 8 km na wsch. od Gniezna, na wys. 97 m n.p.m. Ujście w Obornikach na wys. 45 m n.p.m. Średni spadek 0,45‰, średni przepływ 4,5 m³/s. W górnym biegu łączy kilka jezior: Jankowskie, Strzyżewskie, Piotrowskie (pow. 52 ha, głęb. 7,9 m), Ławiczno (pow. 16 ha), Biskupiec (pow. 11 ha), Rząsno (pow. 3 ha),

Ziolo, Rogowskie, Tonowskie, Żernickie (pow. 12 ha, głęb. 3,3 m). W biegu środk. przepływa przez Jez. Łęgowskie (pow. 68 ha, głęb. 5,0 m), a w dolnym odcinku stanowi wsch. granicę Puszczy Noteckiej. Nad rz. leżą miasta: Janowiec Wlkp., Wągrowiec, Rogoźno, Oborniki. Ważniejsze dopływy: Nielba, Struga Gołaniecka i Flinta (pr.), Mała Wełna (l.). Malowniczy odcinek poniżej Rogoźna, przebiegający wśród urozmaiconych lasów, wskutek bystrego prądu nie zamarzający w zimie, jest miejscem interesujących, choć trudnych spływów kajakowych (także zimowych). Na tym odcinku nad rz. rezerwaty „Promenada”, „Slonawy” i „Wełna”.

WENECJA (źni, gm. Żnin) – wieś 6 km na pd. od Żnina, między jeziorami Biskupińskim, Skrzyńka (pow. 28 ha, głęb. 19,5 m) i Weneckim Wsch. (pow. 74 ha, głęb. 11,5 m), po zach. stronie szosy do Gąsawy. Neogotycki kościół Narodzenia NMP z 1869-72, z wysoką wieżą. Wewnątrz klasycystyczny ołtarz gł. z pocz. XIX w., z obrazem MB z Dzieciątkiem z 2 poł. XV w., i 2 rokokowe ołtarze boczne z 2 poł. XVIII w. Polichromia Henryka Jachurskiego, w prezbiterium witraże Zygryda Wieczorka z 1921. Na ścianie zewn. tablica upamiętniająca parafian zamordowanych w 1939 k. Balczewa. Na przyległym cmentarzu groby odkrywcy Biskupina – Walentego Szwajcera (1907-94) oraz poległego powstańca wlkp. Obok plebania z XIX/XX w.

Gotycki zamek, zbud. zapewne po poł. XIV w. przez sędziego kaliskiego Mikołaja Nałęczza, zwanego Diabłem Weneckim, rozbud. w XV w., częściowo rozebrany w 1479, zabezpieczony w 1967-84 jako trwała ruina. Przyległa doń osada była w XIV-XV w. nazywana miastem. Między kościołem a zamkiem stacja na linii żnińskiej kolei wąsk., uruchomionej w 1894. W 1972 otw. na niej Muzeum Kolei Wąsk. z ekspozycją sprzętów i urządzeń kol. oraz skansenem starego taboru. W lecie na odcinku Żnin-Gąsawa kursują pociągi turystyczne.

We wsch. części wsi dwór klasycystyczny z 2 poł. XIX w. W części pn.-wsch. (tzw. Wenecji Górnej) kuźnia z 1908 z kamiennym podcieniem. Na pn. brzegu Jez. Weneckiego ośr. wypoczynkowy na tzw. Łosiej Górze.

WIELKIE, JEZ. (mch, gm. Chrzypsko Wielkie) – jez. na Pojezierzu Poznańskim, w dorzeczu Warty, 11 km na wsch. od Sierakowa, na wys. 47 m n.p.m. Pow. 261 ha, dł. 2640 m, szer. 1675 m, głęb. 30,1 m. Linia brzegowa urozmaicona, od pn. półwysep o dł. 1200 m. Brzegi wysokie, w części pn. zalesione. Na jez. 3 wyspy (łączna pow. 1,5 ha), na jednej z nich kolonia czapli siwych i kormoranów. Od pd. wpływa strumień spływający z Jez. Kuchennego.

WIELKIE, JEZ. (mrz, gm. Trzciel) – jez. w Bruździe Zbąszyńskiej, w ciągu Obry, 2 km na pn. od Trzciela, na wys. 51 m n.p.m. Pow. 168 ha, dł. 2870 m, szer. 1040 m, największa głęb. 2,7 m. Brzegi na ogół wysokie, zalesione; 2 wyspy o łącznej pow. 1,9 ha. Półwysp (o dł. 1,5 km i wys. do 10 m) i wzniesienia po wsch. stronie jez. wchodzą w skład pagórków Ozu Pszczewskiego.

Na pn. zach. od Jez. W. leży jez. Rybojadło (pow. 52 ha, głęb. 2,0 m), a na pd. wsch. jez. Konin (pow. 80 ha, głęb. 2,0 m), nad którym ośr. wypoczynkowe. Wszystkie 3 jeziora są niekiedy uważane za jeden akwen. Obejmuje je rez. „Jezioro Wielkie”.

Na wysokim i stromym wzniesieniu po wsch. stronie jez. Rybojadło położone jest rozległe (średnice ok. 120x350 m) grodzisko z wczesnej epoki żelaza, użytkowane powtórnie we wczesnym średniowieczu. W miejscu wypływu Obry, k. wsi Rybojady, grodzisko stożkowate o średnicach 60x80 m – miejsce gródka istniejącego od poł. XIII do XV w., zbud. zapewne na miejscu grodu wczesnośredniowiecznego.

„**WIELKI LAS**” (nto, gm. Lwówek) – rez. przyr. (leśny) 5 km na wsch. od Lwówka, w kompleksie leśnym po pn. stronie wsi Pakosław. Pow. 3,00 ha. Utw. w 1959 dla ochrony rzadko w Wielkopolsce spotykanego fragmentu żyznego zespołu łągu jesionowo-wiązowego. Na bagnistym obszarze źródłiskowym Mogilnicy Zach. (pr. dopływu Mogilnicy) wytworzył się większy kompleks lasów łągowych, którego centralną część objęto ochroną. W zach. części rez. przeważają wiązy, a we wsch. – jesiony, osiągające wiek do 130 lat i wys. ponad 30 m. Występują tu też dęby, jawory oraz pojedyncze buki i olsze.

WIELKOPOLSKI PARK NARODOWY (poz, gm. Dopiewo, Komorniki, Mosina i Stęszew, miasto Puszczykowo) – chroniony obszar na pd. od Poznania, położony w trójkącie miast Luboń-Mosina-Stęszew, na l. brzegu Warty. Utw. w 1957, granice zmieniono w 1996. Pow. 7620 ha, z czego pod zarządem dyrekcji WPN znajduje się 6562 ha (w tym 4413 ha lasów i 432 ha wód). Wokół Parku rozpościera się otulina (strefa ochronna) o pow. 7383 ha. Celem istnienia WPN jest trwałe zachowanie typowych form naturalnego środowiska przyrodniczego ze względów naukowo-badawczych, dydaktyczno-wychowawczych i kulturalno-społecznych. Obszar ten zalicza się do najbardziej malowniczych w Wielkopolsce, gdyż na stosunkowo małej pow. znaleźć tu można różnorodne formy polodowcowej rzeźby terenu, jeziora różnych typów oraz wyjątkowe nagromadzenie zbiorowisk roślinnych i zwierzęcych o wielkiej wartości przyrodniczej.

Park obejmuje część Pojezierza Poznańskiego oraz niewielkie fragmenty Poznańskiego Przełomu Warty i Pradoliny Warciańsko-Odrzańskiej. Dominującą formą ukształtowania pow. jest wysoczyzna morenowa, zbud. z piasków i glin – przeważnie płaska, w niektórych miejscach falista. Wcina się w nią układ połączonych z sobą rynien polodowcowych o szer. 200-600 m i głęb. 10-15 m, w których znajdują się jeziora. Równoległe do jednej z rynien przebiega pasmo pagórków Ozu Bukowsko-Mosińskiego (najbardziej znany fragment to Szwedzkie Góry nad Jez. Budzyńskim). Od pd. i wsch. wysoczyzna morenowa opada raptownie ku niżej położonym obszarom pradolinowym. W tym miejscu zalegają starsze utwory polodowcowe, które przez rynny i wąwozy erozyjne porozcinane są na „wyspy” wysoczyznowe: Morenę Dymaczewską (117 m n.p.m.), Piskorzewską (125 m), Krosińską (113 m, Ludwikowo), Pożegowską (132 m, Osowa Góra) i Puszczykowską (117 m n.p.m.). Najniżej położonymi fragmentami WPN (do 70 m wys. względnej) są tereny na pd. (w Pradolinie Warciańsko-Odrzańskiej) i wsch. (Poznański Przełom Warty). W Przełomie występują niewielkie połacie wydm śródlądowych. W pn. części WPN, w okolicach Szreniawy, znajduje się obszar pagórków kemowych o wys. do 125 m n.p.m.

Pod względem ilości i różnorodności wód WPN jest najbogatszy wśród polskich parków narodowych. Na jego obrzeżach płyną Warta i jej l. dopływy: Samica Stęszewska i Wiryńka. W granicach Parku leży 11 jezior rynnowych o zróżnicowanym charakterze, w tym 3 duże: Dymaczewskie, Góreckie i Witobelskie. Występują też „oczka” polodowcowe, a w dolinie Warty – starorzecza. Bogata jest roślinność występująca w tych wodach.

Obszar WPN cechuje duże zróżnicowanie świata roślin. Choć dominującym gatunkiem jest sosna, wyodrębniono 52 zespoły i zbiorowiska roślinne. Stwierdzono tu 1120 gatunków roślin naczyniowych (85% występujących w Wielkopolsce), w tym 38 chronionych całkowicie i 13 częściowo, a także ponad 500 gatunków glonów, 150 gatunków porostów, 140 gatunków mchów i ok. 800 gatunków grzybów. Żyje tu ponad 40 gatunków ssaków, ok. 220 gatunków ptaków, 5 gatunków gadów, 13 gatunków płazów, 26 gatunków ryb, ponad 100 gatunków mięczaków i ponad 3000 gatunków owadów.

W granicach WPN wyznaczono 18 stref ścisłej ochrony. Najcenniejszą z nich jest „Grabina” (pow. 8,49 ha) przy pd. krańcu Jez. Góreckiego – zachował się tu relikw lasów grądowych grabowo-dębowych, jakie d. rosły na znacznym obszarze dzisiejszego Parku. Ścisłą ochroną objęto też m.in. jeziora Budzyńskie, Góreckie, Kociołek i Skrzyńka, ostoję ptaków k. Trzcielina, bagno Dębienko, fragment łągów nadwarciańskich i kilka

zbiorowisk leśnych. Formą ochrony specyficzną dla WPN są tzw. drzewostany reliktoowo-pomnikowe (w rejonie Puszczykowa, Jezior i Wypalank, łączna pow. 51 ha), obejmujące najstarsze w Wielkopolsce drzewostany sosnowe, w wieku ok. 200 lat. Ochroną prawną objęto również 35 drzew pomnikowych (gł. dębów) i Głaz Leśników (wys. 400 cm, obw. 1050 cm) przy drodze Komorniki-Jeziory, największy kamień w okolicach Poznania.

W siedzibie dyrekcji WPN w Jeziorach znajduje się Ośr. Muzealno-Dydaktyczny, stację edukacyjną otw. k. Szreniawy. Zwiedzanie tego terenu ułatwiają 2 ścieżki dydaktyczne, 81 km znakowanych szlaków pieszych i 22 km tras rowerowych.

WIERZBNO (mrz, gm. Przytoczna) – wieś 7 km na pd. zach. od Międzychodu, przy szosie Pniewy-Gorzów Wlkp. Zakład doświadczalny Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa, gorzelnia, wylęgarnia drobiu. Kościół św. Mikołaja z 1909, obok niego drewniana dzwonnica z ok. 1920. Pałac eklektyczny z poł. XIX w. Przy nim kamień z napisem Versailles 28.6.1919 (ustawiony d. na granicy polsko-niemieckiej) oraz lipy o obw. 460 i 470 cm. Po pn.-wsch. stronie pałacu park krajobrazowy z 1 poł. XIX w. (pow. 13,5 ha), ze stawem oraz ciekawymi drzewami, m.in. choiną kanadyjską, dębem odmiany stożkowatej o obw. 470 cm i wierzbą płaczącą.

WIERZENICA (poz, gm. Swarzędz) – wieś 6 km na pn. wsch. od Swarzędza, na pr. brzegu Główniej. SHR. Od 1843 mieszkał tu August Cieszkowski (1814-94), polityk i działacz społeczny, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli polskiej filozofii narodowej. W 1843-45 sześciokrotnie gościł u niego w W. poeta Zygmunt Krasiński.

Na wzgórzu drewniany kościół św. Mikołaja, kryty gontami, zbud. zapewne w 2 poł. XVI w., z wieżą i kruchtą dobud. w 1771-78. Wyposażenie wnętrza przeważnie barokowe z XVII i XVIII w. W ołtarzu gł. obraz MB z Dzieciątkiem z 1636, z wierszowanym napisem fundacyjnym. Od pn. przylega do nawy murowana kaplica grobowa z ok. 1870, przebud. ok. 1930-32. Spoczywa w niej m.in. A. Cieszkowski. Neoklasycyzyzm pomnik grobowy A. Cieszkowskiego z końca XIX w., z popiersiem zmarłego dłuta Antoniego Madeyskiego i drzwiami z brązu z 1872 proj. Teofila Lenartowicza.

Wydlużony dwór z 2 poł. XIX w. Przy nim park z 1 poł. XIX w. (pow. 2,6 ha). D. stajnia dworska z XVIII/XIX w. Na wsch. krańcu wsi szachulcowy budynek d. karczmy, zapewne z 2 poł. XVIII w., z podcieniem

wspartym na 3 słupach, kryty dachem czterosпадowym. Nad Główną rosną dęby o obw. do 660 cm.

WIERZONKA (poz, gm. Swarzędz) – wieś 8 km na pn. od Swarzędza, nad Główną. Eklektyczny dwór z 1 poł. XIX w. i oficyna z końca XIX w. Przy nich park krajobrazowy z 1 poł. XIX w. (pow. 15,1 ha) na stoku doliny rzecznej, z okazami drzew i krzewów egzotycznych (m.in. jałowce wirginijskie, pigwy japońskie, forsycje, buki odmiany purpurowej o obw. 370 i 350 cm). Na pn. od dworu rząd platanów (o obw. do 290 cm) i dębów (do 430 cm). Wśród zabudowań folwarcznych spichrz z końca XIX w. i budynek gospodarczy z 1849, z wieżą.

Na pd. od wsi kompleks stawów rybnych. Na wsch. brzegu najbliższego z nich mogiła żołnierza polskiego rozstrzelanego przez Niemców w 1939.

WOLSZTYN (wol) – miasto w Bruździe Zbąszyńskiej, między połączonymi Dojcą jeziorami Wolsztyńskim i Berzyńskim. Węzeł drogowy (szosy Poznań-Zielona Góra oraz do Nowego Tomyśla, Nowej Soli i Wschowy) i kol. (linie Leszno-Zbąszyń i do Poznania). Pow. 4,78 km², 13 900 mieszk.

Wzmiankowany jako miasto w 1424, rozwój w XVI i XVII w. W 1810 zniszczony przez wielki pożar. W powstaniu wlkp. zdobyty 5 I 1919 przez powstańców. Miasto powiatowe w 1919-75 i od 1999. Ob. ośr. przemysłowy: fabryka mebli kuchennych, wytwórnia akcesoriów meblowych (wybud. w 1972-75), zakłady przetwórstwa spożywczego, spółdzielnia krawiecka. Ośr. szkolnictwa.

Pierwotny układ urbanistyczny nieco zmieniony po 1810, podczas odbudowy po wielkim pożarze miasta. Na środku Rynku ratusz z 1835, z tablicą wmurowaną w 250-lecie odsieczy wiedeńskiej (1933). Dom przy Rynku 12 to d. zajazd z 1 poł. XIX w. Przy ul. 5 Stycznia 34 dom z 1933-34, w którym mieszkał rzeźbiarz Marcin Rożek, ob. Muzeum Regionalne im. M. Rożka, a w ogrodzie przy domu galeria rzeźb artysty.

Na pd. zach. od Rynku późnobarokowy kościół NMP Niepokalanie Poczętej z 1767-79 (arch. zapewne Antoni Hähne), trójnawowy, z wieżą z 1831, częściowo przebud. w 1925. Od 1996 odbywają się w nim festiwale muzyki organowej i kameralnej. Wyposażenie wnętrza rokokowe (zapewne z warsztatu Augustyna Schöpsa), polichromia Jakuba Byszkowskiego z 1778. Obok późnobarokowa dzwonnica z 2 poł. XVIII w. z rzeźbą Ukrzyżowanie we wnętrzu (1934, rzeźb. E. Przymuszała). Przy ul. Kościelnej 9 tablica (1976) na domu, w którym ur. się Józef Hoene-Wroński (1776-1853), filozof i matematyk. Przy ul. Kocha 12 d. szpital z 1842-46, w

stylu neogotyku angielskiego. W 1872-80 pracował w nim Robert Koch (1843-1910), lekarz niemiecki, współtwórca nowoczesnej bakteriologii, w 1905 laureat nagrody Nobla. Wewnątrz na parterze Muzeum R. Kocha, na fasadzie budynku 2 tablice poświęcone uczonemu (1996).

Przy ul. 5 Stycznia poewang. kościół Wniebowstąpienia Pańskiego z 1832, o cechach późnoklasycystycznych i neoromańskich. Obok na budynku szkolnym tablica (1928) ku czci powstańca poległego w 1919, a naprzeciwko pomnik Konstytucji 3 Maja (1986). Na boisku z tyłu szkoły dęb o obw. 480 cm .Niedaleko dworca kol. cmentarz 362 oficerów radzieckich poległych w 1945, z pomnikiem dłuta Józefa Murlewskiego i Edwarda Przymuszały (1945). Naprzeciwko poczta z tablicą ku czci dowódców powstania wlkp. (1989), a za pocztą dęb o obw. 500 cm. Na budynku d. aresztu policyjnego przy ul. Poniatowskiego 44 tablica upamiętniająca męczeństwo Polaków w okresie okupacji hitler. W lasku Bielnik, na zach. brzegu Jez. Wolsztyńskiego, pomnik (1969) na miejscu egzekucji z 1939. Obok otw. w 1986 skansen, do którego przenoszone są obiekty budownictwa lud. z zach. Wielkopolski.

Nad Jez. Wolsztyńskim pałac neoklasycy, zbud. przed 1911 (arch. Roger Sławski) z wykorzystaniem murów poprzedniej budowli z 1857, spalony w 1945 i odbud. w 1960-62 na hotel. Otacza go park (pow. 17,8 ha) z aleją lipową i szpalerem grabowym (pozostałościami założenia regularnego z XVII/XVIII w.) oraz pomnikowymi drzewami, m.in. dębami o obw. do 460 cm, bukami do 360 cm, jesionami do 350 cm i topolą 520 cm. Na zach. skraju parku d. sierociniec z poł. XIX w. (ob. dom pomocy społecznej) i neogotycka kaplica Niepokalanego Poczęcia NMP z 1897. W pobliżu pomnik Niepodległości (1989).

Niedaleko gł. wejścia do parku, przy ul. Drzymały, głaz (1971) upamiętniający ofiary obozu jenieckiego, istniejącego tu w 1939-43. Prochy zmarłych jeńców złożono na niewielkim cmentarzu (pożydowskim) przy ul. Powstańców Wlkp. Na cmentarzu parafialnym po przeciwnej stronie ulicy wspólna mogiła 80 ofiar II wojny świat., grób 4 powstańców wlkp. oraz kwatera żołnierzy zmarłych w 1919-21. Przy ul. Komorowskiej od 2000 bud. jest kościół św. Józefa (proj. Małgorzata i Krzysztof Świstowscy).

WOLSZTYŃSKIE, JEZ. (wol, gm. Wolsztyn) – jez. w Obniżeniu Obrzańskim, po pn. stronie zabudowań Wolsztyna, na wys. 60 m n.p.m. Pow. 124 ha, dł. 2495 m, szer. do 875 m, głęb. 4,2 m. Przeływa przez nie rz. Dojca. Akwen o wydłużonym kształcie i brzegach w większości zalesionych. W części pd. duży półwysep, pośrodku jez. podłużna zalesiona wyspa (pow. 1,3 ha). Pn. brzeg jest miejscem gniazdowania rzadkich i

ginących gatunków ptaków, m.in. rybitwy czarnej, zausznika, remiza, czernicy, łabędzie niemego. Nad jez. kąpieliska i ośr. wypoczynkowe (Karpicko), jest ono także ośr. sportów wodnych.

WRONKI (sza) – miasto na pograniczu Pojezierza Poznańskiego i Kotliny Gorzowskiej, nad Wartą. Węzeł drogowy (szosy do Czarnkowa, Międzychodu i Poznania), linia kol. Poznań-Szczecin. Pow. 5,81 km², 11 900 mieszk.

Wzmiankowane jako miasto królewskie w 1279. W 1348 miejsce zjazdu króla Kazimierza Wielkiego z margrabią brandenburskim Ludwikiem. Miasto królewskie, dzierżawione przez znane rodziny szlacheckie. Ob. ośr. przemysłowy: fabryka kuchni, lodówek i pralek „Amica”, zakłady metalowe „Pomet”, fabryka urządzeń dla przemysłu spożywczego i ochrony środowiska „Spomasz”, zakłady ziemniaczane.

Układ urbanistyczny nieregularny, z Rynkiem o 8 wlotach ulicznych, pośrodku którego pomnik ku czci poległych za wolność Ojczyzny. W centrum stare domy przeważnie z XIX w.; przy ul. Poznańskiej 61 pałacyk eklektyczny z XIX/XX w., przy ul. Poznańskiej 49 okazały dom czynszowy z 1905, przy ul. Ratuszowej 5 eklektyczny ratusz z 1910. Przed kinem przy ul. Poznańskiej rośnie dąb o obw. 340 cm.

Na zach. od Rynku gotycki kościół św. Katarzyny z XV w., trójnawowy, pierwotnie halowy, po przebudowach z obniżonymi nawami bocznymi. Wewnątrz w ołtarzu gł. późnogotycka rzeźba Vir Dolorum z ok. 1500, na belce tęczowej rzeźby z 2 poł. XVII w., w prezbiterium renesansowa rzeźba Pieta z końca XVI w., w ołtarzu w pr. nawie obraz MB Śnieżnej z XVII w. Naprzeciwko kościoła (ul. Sierakowska 12) neogotycki budynek d. szpitala z XIX w. Na wsch. od Rynku barokowy kościół poddominikański Zwiastowania NMP z 2 poł. XVII w. (arch. zapewne Krzysztof Bonadura st.), od 1868 Franciszkanów. Wnętrze jednonawowe z transeptem. Ołtarz gł. neorenesansowy, w l. części transeptu barokowy ołtarz z 2 poł. XVII w. Obok klasztor z 1875, odbud. po spaleniu w 1984 (ob. franciszkańskie wyższe seminarium duchowne). Naprzeciwko głaz upamiętniający poległych i zmarłych strażaków (1986). Przy ul. Szkolnej 2 spichrz z 1856, w którym w 1993 otw. Muzeum Regionalne (zbiory hist. i etnograficzne).

Po wsch. stronie centrum znajduje się wielki kompleks budynków d. pruskiego więzienia, zbud. po 1894 zapewne na miejscu grodu kasztelańskiego. Pamięć osób zmarłych w nim w latach II wojny świat. czci pomnik z 1970 na narożniku ul. Chrobrego i Ratuszowej, w 1993 uzupełniony o tablicę ku czci żołnierzy polskiego państwa podziemnego. Później więzienie było miejscem przesładowań ponad 15 tys. więźniów

reżimu stalinowskiego; upamiętniono ich w 1997 tablicą na kratkach biura przepustek. Pamięć ofiar kaźni z 1946-56 uczczono też w 1985 2 tablicami na cmentarzu przy ul. Sierakowskiej, na neogotyckiej kaplicy Świętego Krzyża z 1887.

U zbiegu ulic Partyzantów i Niepodległości wieża ciśnieni z 1887-94, nawiązująca architekturą do średniowiecznego budownictwa obronnego. Głaz z 1996 upamiętniający Cyryla Sroczyńskiego (1893-1929), burmistrza W. od 1919, ustawiony na skwerze jego imienia.

Na pr. brzegu Warty leży przedmieście Zamość. Głaz z tablicą (1999) ku czci mieszk., którzy walczyli w powstaniu wlkp. i w wojnie obronnej w 1939. Do Zamościa przylega obszar Żydowskich Gór – skupisko wydym o wys. do 72 m n.p.m. na skraju borów Puszczy Noteckiej, rozciągającej się na pn. od miasta.

We W. ur. się Zygmunt Celichowski (1845-1923), przez 53 lata zarządca Biblioteki Kórnickiej, działacz PTPN, wydawca źródeł hist.

WRÓBLEWO (sza, gm. Wronki) – wieś 7 km na pd. zach. od Wroniek, na l. brzegu Ostrorogi (l. dopływu Warty), przy szosie Ostroróg-Kwilcz i nieopodal szosy Wronki-Międzychód. Neorenesansowy pałac Kwileckich, zbud. po 1864 z wykorzystaniem murów poprzedniej budowli (arch. Stanisław Hebanowski), z gankami kolumnowymi w fasadach i niską wieżą z boku. Obok sześcioboczna neogotycka kaplica św. Stanisława z 1855, przed którą 2 rzeźby kamienne z 1785. Wokół park krajobrazowy (pow. 9,4 ha) z pozostałościami barokowego układu regularnego; w nim aleje grabowe, lipowe i kasztanowcowe, dęby o obw. do 370 cm, lipy do 430 cm, platan 480 cm, kopiec z d. lodownią oraz (w otoczeniu 5 lip i 2 kamieni z tajemniczymi znakami) kolumna-pomnik z 2 poł. XIX w. poświęcona Józefowi Kwileckiemu (1791-1860), uczestnikowi wojen napoleońskich, twórcy ordynacji wróblewskiej. Po wsch. stronie parku zabudowania folwarczne z XVIII-XIX w., m.in. gorzelnia z końca XIX w.

Przy drodze w kierunku szosy do Wroniek barokowa figura św. Jana Nepomucena z 1785 i 4 lipy o obw. 220-300 cm. Przy drodze polnej do Pożarowa głaz narzutowy – czerwony granit o obw. 680 cm.

Między W. a Wronkami 30 XI 1768 konfederaci barscy pod dowództwem Ignacego Malczewskiego stoczyli przegraną potyczkę z oddziałem kozackim.

WYDARTOWO (gnz, gm. Trzemeszno) – wieś 6 km na pn. wsch. od Trzemeszna, w pagórkowatej, bezleśnej okolicy, przy linii kol. Poznań-Inowrocław. Zabudowa rozciągająca na dł. 2 km wzdłuż drogi Kruchowo-

Wylatowo. Przy gł. skrzyżowaniu d. kuźnia z 1856, z cegieł i kamieni lamanych, z podcieniem o słupach z ciosów kamiennych. Po zach. stronie wsi tablica upamiętniająca 7 obrońców z 1939, zamordowanych przez hitlerowców 10 IX 1939.

Od pn. zach. do Wł. przylegają zabudowania wsi Dusznno. Kościół św. Doroty z 1865, o formach neoromańskich. Wnętrze nakryte stropem, ze skromnymi ołtarzami barokowymi.

W odl. 2 km na pn. od Wł. położone jest najwyższe wzniesienie Pojezierza Gnieźnieńskiego (167 m n.p.m.).

Z

ZAJĄCZKOWO (sza, gm. Pniewy) – wieś 10 km na pn. wsch. od Pniew, na wsch. brzegu Jez. Zajączkowskiego (pow. 45 ha, głęb. 35,4 m). Nad jez. na półwyspie dwór późnobarokowy, zbud. w końcu XVIII w. zapewne na miejscu średniowiecznej siedziby obronnej, gruntownie przebud. w 1910, zaadaptowany i rozbud. w 1987-89 na ośr. wypoczynkowo-szkoleniowy poznańskiego kuratorium. Wokół park krajobrazowy z poł. XVIII w. (pow. 5,1 ha), z pomnikowymi drzewami (kasztanowiec o obw. 430 cm, świerk kaukaski 320 cm, lipy do 500 cm) i grodziskiem stożkowatym o wys. 3 m.

ZANIEMYŚL (śrd) – duża wieś gminna 11 km na pd. zach. od Środy Wlkp., nad Jez. Raczyńskim (pow. 84 ha, głęb. 5,8 m), przy szosie do Śremu.

Miejscowość wzmiankowana w 1239, pierwotna nazwa Niezamyśl. W 1331 pod Z. pokonany został zagon krzyżacki, do czego walnie przyczynili się miejscowi chłopcy. Prawa miejskie w 1742-1934. Ob. popularna miejscowość letniskowa z ośr. wczasowymi nad jez. Fabryka mebli.

Pd. część układu przestrzennego Z. to owalnicowy plac – ośrodek d. wsi, z neogotyckim kościołem św. Wawrzyńca z 1840-42 (arch. zapewne Franciszek Maria Lanci). Przy kościele klasycystyczny grobowiec Edwarda Raczyńskiego (1786-1845), mecenasa nauki i sztuki, fundatora Biblioteki Raczyńskich i wodociągów w Poznaniu. Grobowiec zdobi posąg jego żony Konstancji, wykonany w 1841 z brązu w formie pomnika rzymskiej bogini zdrowia Hygiei (rzeźb. Albert Wolff). Plebania z ok. 1900, rozbud. w 1936, a przy niej park z XVIII/XIX w. (pow. 2,8 ha). Na skwerze po pn. stronie kościoła pomnik powstańców wlkp. (odbud. w 1999), z tablicą poświęconą walczącym w II wojnie świat.

Część pn. miejscowości to teren d. miasta z prawie kwadratowym

rynkiem (ob. pl. Berwińskiego). W tej części Z. zachowana zabudowa z XIX w. o charakterze małomiasteczkowym. Na rynku pomnik Ryszarda Berwińskiego z 1979. Przy ul. Poznańskiej poewangel. kościół Niepokalanego Serca NMP z 1854-55. W d. remizie strażackiej przy ul. Średzkiej otw. w 1989 izbę regionalną z ekspozycją przedstawiającą dzieje Z. oraz życie i działalność E. Raczyńskiego. Na cmentarzu grób 10 osób rozstrzelanych przez hitlerowców 20 IX 1939 w Środzie Wlkp.

Na Jez. Raczyńskim znajduje się Wyspa Edwarda (pow. 3,1 ha), porośnięta starodrzewem liściastym z wieloma pomnikami przyrody, głównie dębami. Na niej romantyczny domek w stylu szwajcarskim, zbud. ok. 1817-19 dla E. Raczyńskiego, który od 1815 był właścicielem wyspy i tu w 1845 odebrał sobie życie. Upamiętnia to tablica na ścianie domku. Inna tablica (z 1971) przypomina Mieczysława Orłowicza (1881-1959), pioniera turystyki polskiej, często goszczącego w Z., którego imieniem nazwano pieszy szlak turystyczny z Kórnika do Z.

ZIELONA GÓRA (sza, gm. Obrzycko) – wieś 1 km na pn. od Obrzycka, na pr. brzegu Warty, na pd. skraju borów Puszczy Noteckiej, przy szosie Szamotuły-Czarnków. D. przedmieście Obrzycka. Nad Wartą eklektyczny pałac Raczyńskich z ok. 1856, rozbud. w 1906-10, z kwadratową wieżą w narożniku i neobarokowymi elewacjami (ob. dom pracy twórczej UAM). Obok 2 oficyny szachulcowo-murowane z końca XIX w. Wokół park krajobrazowy z 1 poł. XIX w. (pow. 19,0 ha), z pomnikowymi drzewami, m.in. modrzewiami o obw. do 340 cm, dębami do 420 cm i lipą 390 cm. Park, pocięty głębokimi jarami, łączy się z Puszcą Notecką. Na pn. zach. od pałacu, na skraju parku, d. bażantarnia z pocz. XX w., kryta dachem mansardowym, zwieńczona wysokim drewnianym gołębnikiem. Na pd. zach. zespół zabudowań folwarcznych z poł. XIX i pocz. XX w.

Z Z.G. pochodzili 3 bracia Adamscy: Stanisław (1875-1967), ks., działacz polityczny i społeczny, w 1918-19 członek Naczelnej Rady Lud. w Poznaniu, od 1930 bp katowicki; Walerian (1885-1965), kanonik, działacz młodzieżowy i socjolog; Jan (1887-1966), bakteriolog, prof. poznańskiej Akademii Medycznej.

ZŁOTNIKI (żni, gm. Rogowo) – wieś 11 km na pd. od Żnina, przy szosie Gąsawa-Rogowo. Pałac neoklasycy z ok. 1880. Wokół park z XIX/XX w. (pow. 1,9 ha), w którym m.in. dąb o obw. 340 cm i lipa 350 cm. Na skraju lasu po zach. stronie wsi pomnik mieszkańca zamordowanego 9 IX 1939 przez hitlerowców (1969).

Ż

ŻABNO (śrm, gm. Brodnica) – wieś 24 km na pd. od Poznania, przy szosie Mosina-Śrem. Pierwsza wzmianka z 1392. W 1465, 1590 i 1642 wymieniane jako miasto, które nie rozwinęło się. Drewniany kościół św. Jakuba z 1789, jednonawowy, z transeptem. Wyposażenie wnętrza jednolite barokowe z ok. 1790. Na cmentarzu przykościelnym klasycystyczny pomnik nagrobny z 1813. Dwór z 1 poł. XIX w., ok. 1940 przebud. na kościół ewang., kryty dachem naczółkowym (ob. przedszkole). Przy szosie obelisk z metalowym krzyżem z 1849. W centrum wsi nowy zajazd w stylu wiejskiej kuźni.

Ur. się tu mjr Tadeusz Ruge (1887-1939), inżynier budownictwa, powstaniec wlkp., w 1937-39 prezydent Poznania.

Na pd. od Ż. znajdują się tzw. Żabińskie Góry – pasmo częściowo zalesionych wzniesień ozowych o dł. 10 km, wys. względnej do 40 m i kulminacji 103 m n.p.m. między Ż. a Brodnicą.

„ŻYWIEC DZIEWIĘCIOLISTNY” (poz, gm. Murowana Goślina) – rez. przyr. (florystyczny) 5 km na wsch. od Murowanej Gośliny, w P.K. „Puszcza Zielonka”. Pow. 10,51 ha. Utw. w 1974 dla ochrony wysuniętego najdalej na pn., jedyne w Wielkopolsce stanowiska żywca dziewięciolistnego – reliktovej rośliny charakterystycznej dla buczyn karpackich. Występuje on tu w towarzystwie marzanki wonnej i kokoryczki wielokwiatowej w borze mieszanym, porastającym pofalowany teren morenowy po zach. stronie Jez. Leśnego (pow. 11 ha). W sąsiedztwie rez., na skraju łąk nad Goślinką, rośnie pomnikowa olsza czarna o obw. 250 cm.

GLÓWNI SPONSORZY:

Gaz de France

**Ministerstwo Gospodarki,
Pracy i Polityki Społecznej
w Warszawie**

Województwo Wielkopolskie

PZU Życie S.A.

**Zespół Parków Krajobrazowych
Województwa Wielkopolskiego
w Poznaniu**

**Regionalna Dyrekcja Lasów
Państwowych w Poznaniu**

PKO BP S.A.

PTTK

WYDANO PRZY POMOCY FINANSOWEJ

Gaz de France

ISBN: 83-914947-5-6

